

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LXIII.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

XIX.

„A HISTORIOGRÁFIA MŰHELYÉBEN”

Tanulmányok a 2010. november 25-én Debrecenben tartott
historiográfiai konferencia anyagából

Főszerkesztő: Velkey Ferenc

Szerkesztették: Erős Vilmos, Velkey Ferenc

Technikai- és olvasószerkesztő:
Brigovác László

Debreceni Egyetem
Történeti Intézetének kiadványa

Debreceni Egyetem, Debrecen
2011 (2012)

ISSN szám: 1217-4602 Történeti Tanulmányok
ISSN szám: 0418-4556 Acta Univ. Debr. Ser. Hist.

A kötet elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007. számú projekt támogatta. A projekt az Új Széchenyi Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

Szerkesztőbizottság:

Barta János (Debreceni Egyetem)
Gheorghe Gorun (Partium Egyetem, Nagyvárad)
Kónya Péter (Prešovská Univerzita, Prešov)
Manfred Jatzlauk (Universität Rostock, Rostock)
Orosz István (Debreceni Egyetem)
Pál Judit (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)
Papp Imre (Debreceni Egyetem)
Papp Klára (Debreceni Egyetem)
Püski Levente (Debreceni Egyetem)
Rüsz-Fogarasi Enikő (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)
Sipos Gábor (Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár-Cluj)
Solymosi László (Debreceni Egyetem)
Szabó Edit (Debreceni Egyetem)

Lektorálták:

Erős Vilmos (5, 9.), Gesztelyi Tamás (2.), Glant Tibor (7.), Havas László (3.),
Kövér György (8.), Lévai Csaba (1.), Szilágyi Zsolt (6.), Velkey Ferenc (4.)

Készült a Debreceni Egyetem Könyvtárának
sokszorosító üzemében 150 példányban

Tartalom

Erős Vilmos: Egy historiográfiai munkacsoport születése (szerkesztői előszó).....	5
--	---

Tanulmányok

Erős Vilmos: A történetírás-történet paradigmái.....	9
Havas László: Róma mint örök emlékezeti hely – történetírás helyett vagy amellett?	21
Németh György: A magyarországi felsőoktatás ókortörténeti tankönyvei 1949–1989	51
Lajtai L. László: Historizmus és <i>nemzeti történelem</i> az 1848 előtti magyar történetírásban. Néhány észrevétel Wenzel Gusztáv 1856-os historiográfiai tanulmánya fényében	61
Gyimesi Pálma: Szekfü Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata	77
Király Sándor: Az ún. „kettős társadalom” koncepciójának helye és szerepe Erdei Ferenc életművében. Egy nagy hatású társadalomkép gyökerei.....	95
Lévai Csaba: Az amerikai forradalom megítélése a Magyarországon megjelent történeti irodalomban a szocialista rendszer időszakában.....	127
Szilágyi Zsolt: Elitkutatások és elitfogalmak az utóbbi három évtized magyar történetírásában.....	151

Műhely

Interjú Klaniczay Gáborral. Michel Foucault és a magyar történetírás. (Törő László Dávid)	165
--	-----

Recenzió

Havas László: <i>Florus, az organikus világkép első egyetemes megszólaltatója.</i> (K. Csízy Katalin)	185
---	-----

Contents

Vilmos Erős: The Birth of a Workshop in Historiography – Preface by the Editor	5
--	---

Studies

Vilmos Erős: The Paradigms of the History of Historical Writing	9
---	---

László Havas: Rome as an Eternal Sites of Memory – Instead of or Besides History Writing	21
--	----

György Németh: The Textbooks of Ancient History in Hungarian Higher Education 1949–1989	51
---	----

László Lajtai L.: Historicism and <i>National History</i> in pre-1848 Hungarian History Writing. Some Observations in the Light of Gusztáv Wenzel’s Study of Historiography in 1856.....	61
--	----

Pálma Gyimesi: The Relationship of Gyula Szekfű and Imre Révész Jr	77
--	----

Sándor Király: The Position and Function of the “Dual Society” Conception in Ferenc Erdei’s Life-Work. The Roots of an Influential Theory of Society	95
--	----

Csaba Lévai: The American Revolution in Historical Works Published in Hungary during the Socialist Regime.....	127
--	-----

Zsolt Szilágyi: Elite Researches and Elite Notions in the Hungarian Historiography in the Last Three Decades.....	151
---	-----

Workshop

An Interview with Gábor Klaniczay. The Impact of Michel Foucault on Hungarian Historiography (László Dávid Törő).....	165
---	-----

Review

László Havas: Florus who Formulated the Organic World View for the First Time (Katalin K. Csízy)	185
--	-----

Erős Vilmos

Egy historiográfiai munkacsoport születése (szerkesztői előszó)

Az alábbi kötet a DE BTK historiográfiai munkacsoportjának 2010. november 25-én tartott konferenciájának előadásait tartalmazza. Előljáróban néhány szót a munkacsoportról.

A munkacsoport megalakításának ötlete 2007 körül vetődött fel. A kiindulópont az volt, hogy – bár az egyetemi curriculumban nem foglal el olyan jelentős helyet (a tudományos kutatásban viszont igen) – számosan foglalkoznak a bölcsészkar keretein belül a történetírás történetének és elméletének kérdéseivel. Ez ugyanis egy olyan határterület, amely a történetírás, ókortörténet, filozófia, irodalomtörténet- és elmélet, néprajz, antropológia, szociológia kutatási problémáival érintkezik. 2008-ban, egy megbeszélés folyamán ezért e területek több képviselője megegyezett abban, hogy rendszeres összejövetelek, később konferenciák, illetve egyéb munkaprogramok kapcsán eszmét cseréljék arról: ki hogyan vélekedik a kapcsolódó kérdésekről. Az elvégezhető munkának azóta különböző szintjei alakultak ki; részben a munkacsoportban résztvevők számoltak be saját kutatási eredményeikről; több egyetemi hallgató a munkacsoport keretében megvitattott szak-, TDK-dolgozatot, illetve doktori disszertációt készít historiográfiai témájából. Mindezen felül számos vendégelőadó volt, akik többnyire kiváló előadásokat tartottak historiográfiai, illetve történetelméleti problémákról. Előadó volt például Kotics József és Bán András a Miskolci Egyetemről, Pók Attila az MTA Történettudományi Intézetéből, Takács Ádám az ELTE Francia-Magyar Társadalomtudományos Műhelyéből, Lévai Géza a debreceni Atommagkutató Intézetből, Veress Dániel, szintén az Atelier-ből. De a BTK-ról is több előadás hangzott el, így Havas László és Németh György, valamint Valuch Tibor (Szociológiai Intézet) professzoroktól, Pabis Esztertől (Germanisztikai Intézet), Fazakas Gergelytől és Takács Miklóstól (Irodalom és Kultúratudományi Intézet), Lajos Veronikától (Néprajzi Intézet) valamint Lévai Csabától és Erős Vilmostól.¹

¹ Az egyes előadások pontos témaköreit itt szükségtelennek tűnik felsorolni. Csak ízelítőként: történeti antropológia, vizuális antropológia, Aleida Assmann, trauma és történelem, az 1945 utáni

Fontos események voltak a rendszeresen megrendezett könyvbemutatók, illetve -viták. Így számos résztvevővel zajlott le 2007-ben a DAB-ban Gyurgyák János könyvének² értékelése, Görömbei András és S. Varga Pál akadémikusok, Velkey Ferenc, Püski Levente, Erős Vilmos, valamint a szerző, Gyurgyák János hozzászólásával. 2009-ben vitattuk meg a Gyurgyák János – Kisantal Tamás szerkesztette *Történetelmélet I-II.* című szöveggyűjteményt,³ amiről Lévai Csaba és Erős Vilmos tartottak referátumot.⁴ 2010-ben Hóman Bálint történész születésének 150. évfordulója alkalmából konferenciát tartottunk, amelyen Draskóczy István (ELTE), Ujváry Gábor (Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár), valamint Püski Levente és Erős Vilmos tartottak előadást a történész tevékenységének különböző oldalairól.⁵ A konferenciához kapcsolódva Ujváry Gábor mutatta be Erős Vilmos tanulmánykötetét a két világháború közötti magyar történetírásról.⁶ 2011 áprilisában Havas László Florus-ról írt könyvét ismertettük Tegye Imre, K. Csízy Katalin (KGRE)⁷ és Takács László (Eötvös Kollégium) hozzászólásával, illetve referátumával.⁸

Magyarország mikrotörténete, a debreceni Hajdú vármegyeháza mint emlékezeti hely, stb.

² GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok.* A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Osiris Kiadó, Budapest, 2007.

³ A debreceni vita előtt 2010 őszén az Atelier Francia-Magyar Társadalomtudományi Műhely rendezett konferenciát a kötetéről, Kelemen János, Ludassy Mária, Gyáni Gábor, Granasztói György részvételével, Erős Vilmos bevezető előadásával és Takács Ádám moderálásával. Vö. *Történetelmélet I-II.* Szerkesztette GYURGYÁK János – KISANTAL Tamás. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. Mindezekeken felül további könyvvitákat rendeztünk John Lukacs, Alan Sokal és Jean Bricmont könyveiről, valamint egy az egyháztörténeti kutatásokról készült kiadványról (utóbbin a szerzők, Bitskey István professzor, Baráth Béla, Szabadi István, Fazakas Gergely részvételével, illetve utóbbinak előadásával). Vö. mindezekre John LUKACS: *A történelmi tudat avagy a múlt emlékezete.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 2004; Alan SOKAL–Jean BRICMONT: *Intellektuális imposztorok.* Typotex kiadó, 2000.; *Egyház és kegyesség a kora újkorban.* Kutatótörténeti tanulmányok. Szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, CSORBA Dávid, BARÁTH Béla Levente. Debrecen, 2009. (*A Harsányi András Alapítvány kiadványai, 13*).

⁴ Az egyik elhangzott referátum szövege nyomtatásban is megjelent. Vö. ERŐS Vilmos: Van-e a történelemnek elmélete? *Valóság*, 52, 2009/11, 66-72.

⁵ Az előadások szövegei közül megjelent DRASKÓCZY István: Hóman Bálint, a gazdaságtörténet művelője. In: *Történeti áttértelezés.* Hóman Bálint, a történész és a politikus. Szerk. UJVÁRY Gábor, a szerkesztő munkatársa Csurgai Horváth József. Ráció Kiadó, Budapest, 2011. 40-57. Valamint PÜSKI Levente: Szakemberből politikus – Hóman Bálint. *Történelmi Szemle*, LIII, 2011/2. 215-233.; Illetve ERŐS Vilmos: Hóman Bálint és a historiográfia. *Korunk*, 21, 2010/9, 62-70.

⁶ Vö. ERŐS Vilmos: *A szellemtörténettől a népiségtörténetig.* Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról. Ad Librum Kiadó, Budapest, 2010.

⁷ A jelen kötetben olvasható a hivatkozott recenzió. Az elemzett mű: HAVAS László: *Florus, az organikus világkép első egyetemes megszólaltatója.* University Press, Debrecen, 2011.

⁸ Tevékenységünk számottevő eleme – az *Aetas* történettudományi folyóirattal közösen – a külföldi történészek bemutatása, meginterjúvolása. Eddig két historikussal, A. Munslow-val a *Rethinking History* című folyóirat szerkesztőjével (egyetemi professzorral), illetve Ewa Domanska-val, a Stanford Egyetemen is tanító pozsnani történésszel készítettünk interjút. Az általuk írt tanulmányok Lévai Csaba

Eddig három konferenciát szerveztünk a munkacsoport keretein belül: az említett Hóman-émlékülést, a mostani kötetben megjelenített historiográfiai konferenciát (2010 novemberében), valamint az ELTE Atelier Francia-Magyar Társadalomtudományos Műhelyével közösen Budapesten az 1945 utáni magyar történetírásról (2011. november). Utóbbin közel százán vettek részt, s olyan neves előadóink voltak,⁹ mint R. Várkonyi Ágnes, Glatz Ferenc akadémikusok, Holger Fischer professzor (a hamburgi egyetem elnökhelyettese), valamint Frank Tibor, Kövér György, Pál Judit, Pók Attila, Vörös Boldizsár, K. Horváth Zsolt, Lévai Csaba, Szijártó István, Halmos Károly, Takács Ádám, Standeisky Éva, Erős Vilmos.

Milyen terveink vannak az elkövetkező időszakra? Alapvetően minden megkezdett szinten szeretnénk folytatni tevékenységünket, s úgy látjuk, hogy az ilyen jellegű kutatásokra, illetve az eredmények közvetítésére, vitákra nagy szükség van.¹⁰ A közeljövőben Romsics Ignác historiográfiai összefoglalójáról rendezünk vitát,¹¹ amire több kolléga jelezte előadói szándékát (Szilágyi Zsolt, Szállási Árpád, Glant Tibor, Szijártó István, Frank Tibor, Pete László, Száraz Orsolya¹²).

fordításában jelentek meg. Lásd: ERŐS Vilmos: *Historians must have virtues: a conversation with the Polish historian and theorist of history Ewa Domanska. Rethinking History. The Journal of Theory and Practice*, 15, 2011/3, 419-430.; Uő: A forma fontosabb a tartalomnál. (Interjú Alun Munslow angol történésszel) *Aetas*, 24, 2009/4, 190-198.; Uő: „Posztkoloniális értelmiséginek tartom magam”. Beszélgetés Ewa Domanska lengyel történésszel. *Aetas*, 25, 2010/4, 156-164. Mindezekon felül több alkalommal is helyet biztosítottunk egyetemi hallgatók számára historiográfiai tárgyú szakdolgozatuk, illetve TDK-dolgozatuk bemutatására és megvitatására. Ennek keretében adott elő Gyimesi Pálma, Veress Dániel, Szabó Gábor, legutóbb pedig Törő László Dávid.

⁹ A konferencia anyagára *„Tudomány és politika között”*. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról. Szerk. ERŐS Vilmos-TAKÁCS Ádám. Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. (Megjelenés alatt.)

¹⁰ Például a DE BTK Loci Memoriae Hungaricae című kutatóegyetemi program keretében több konferencián felmerült – főként irodalomtörténészek részéről – a történettudomány definiálásának szándéka és a történészek, illetve az akadémiai történetírás kritikája. Jelen sorok írója több alkalommal is jelezte, hogy ez a konstrukció legalábbis kérdéses, az általuk értelmezett tértől és időtől független „transzcendentális” történész nem létezik, aki például ne lenne tisztában munkájának szociokulturális feltételeivel, forrásainak részlegességével, saját nézőpontjának behatárolt voltával stb. Persze meg lehet szerkeszteni ezt a fantomot (van is ilyen, A. Munslow *„proper historian”*-nak, vagy rekonstrukcionista történésznek nevezi), viszont ilyen általánosítással a történettudomány/történetírás „fejlődésének”, alakulásának legalább több évszázados elemi tényeit hagyjuk figyelmen kívül. Amint a nyilatkozók felszólalásaiból világosan ki is rajzolódott, hogy ismeretlenek számunkra az Annales, az amerikai történetírás (*New History*), a német társadalomtörténet (*Geschichte und Gesellschaft*), de még a korábbi történeti teória (szellemtörténet) számos jelenségei is. Magabiztosságuk a történettudomány/történetírás "természet"-ét illetően ehhez képest – ahogy az az élet számos más területén is hasonlóképpen történik – nagyfokú tudatlanságból ered, s e magabiztosság csökkenéséhez jelentősen hozzájárulna a történettudomány „történet”-nek és gyakorlatának ismerete, mint ahogy azt számos kiváló szerző Crocétól és Collingwoodtól Michel de Certeau-ig javasolja.

¹¹ ROMSICS Ignác: *Clio bűvöletében*. Magyar történetírás a 19-20. században – nemzetközi kitekintéssel. Osiris Kiadó, Budapest, 2011.

¹² Pete László, Száraz Orsolya *„A magyar emlékezhelyek kutatása”* című kutatóegyetemi program

Szeretnénk kapcsolatot létesíteni historiográfiai tanszéket működtető külföldi egyetemekkel, vagy olyanokkal, amelyekeken igen erőteljes historiográfiai, illetve történetelméleti kutatások folynak (Bologna, Kolozsvár, Graz, Rostock, Amszterdam, Párizs, Basel, Glasgow, Stanford, Poznan). Ennek szellemében 2013-ban nemzetközi konferenciát szeretnénk rendezni több külföldi előadó részvételével. Jelen sorok szerzőjének egyik legfontosabb tapasztalata ugyanis az, hogy a historiográfiai kutatással foglalkozó csoportok (vagy egyének) között általában ritka a párbeszéd, és szinte teljesen hiányzik a nyugat-európai és a kelet-európai történészek között.¹³

Végül az alábbi kötetről. Az itt következő tanulmányok a 2010. november 25-én tartott konferencia előadásai alapján készültek. A konferenciát előzetesen sokkal szélesebb körben, lényegesen több előadóval szeretttük volna megrendezni, időközben azonban kiderült, hogy realitása egyelőre csak szűkebb körű változatnak van. A konferencián számos előadás hangzott el (nemegyszer vehemens vitát kiváltva¹⁴) az ókortól, illetve elméleti kérdésektől kezdve, a középkori, koraujkori magyar és egyetemes történetírás egyes kérdésein keresztül a modern, 19-20. századi irányzatokig/problémáig. A kötetben szereplőkön kívül előadást tartott még¹⁵ Lajos Veronika, Sipos Flórián, Bradács Gábor, Szabadi István, Takács Ádám is, ők azonban végül nem készítettek tanulmányt.

Az itteni közreadással semmilyen értelemben nem törekedtünk teljességre, pusztán néhány pillanatsfelvétel mindez részben a munkacsoport résztvevőinek munkájáról, részben a magyar historiográfiai kutatások egy szeletéről. A konferencia kapcsán, a vitákban azonban számos tapasztalatot szereztünk s ez részben útmutató a további tevékenységünkhöz.¹⁶

keretében tartanak vitaindító előadást a következő műről: *I luoghi della memoria I-III*. A cura di Mario ISNENGI. Editori Laterza, Roma-Bari, 1997.

¹³ Erről ERŐS Vilmos: Die Textsammlung als "kulturelle Repräsentation". Über die historiografische Sammlung von Adam Budd. *Kakanien Revisited*, [Online: 26/07/2011. <http://www.kakanien.ac.at/rez/VEroesI.pdf> 1-6.].

¹⁴ A 2011-ben Budapesten rendezett konferencia ötlete lényegében abból a debreceni konferencián kibontakozott vitából született, amelynek során Németh György professzor felvetette, hogy újabban feltűnően hallgatnak a historiográfiai tárgyú előadások a marxista történetírásról.

¹⁵ Utólag és pótlólag tartott előadást (2011. október 10-én), mivel a debreceni konferencia időpontjában egy másik, budapesti konferenciára is meghívott volt Pók Attila, az MTA Történettudományi Intézetének igazgató-helyettese, a Magyar Történelmi Társulat főtársa Az *Oxford History of Historical Writing* szerkesztési munkálatairól.

¹⁶ A konferencia előadásain kívül az alábbi kötetben még három írás található (Szilágyi Zsolt, K. Csízy Katalin és Törő László Dávid munkái), amelyeket azért tartottunk közzére érdemesnek, mert szervesen kötődnek a historiográfiai munkacsoport tevékenységéhez. K. Csízy Katalin recenziójának körülményeiről már esett szó, Szilágyi Zsolt e témakörrel előadást fog tartani a közeljövőben, Törő László Dávid pedig a legfiatalabb, egyetemista nemzedéket képviseli.

Erős Vilmos

A történetírás-történet paradigmái¹

Az alábbi tanulmányban kísérletet teszek a történetírás-történet paradigmáinak rövid körüljárására. Főként a nemzetközi historiográfiai irodalom nagyobb összefoglalásaira összpontosítok, illetve kisebb mértékben kitérek a szöveggyűjteményekre is (hiszen azok szintén lehetnek emlékezhelyek). Mindenekelőtt rövid áttekintést adok a szóban forgó irodalom legalább száz éves történetéről, ennek legfontosabb műveiről.

Az első historiográfiai kutatások a 19. század végéig nyúlnak vissza. (Egyes értékelések szerint korábbra, de jelen keretek között elégnek tűnik a bő egy évszázadra való visszatekintés.)² A kezdeti időszakból mindenekelőtt M. Ritter, F. X. Wegele, E. Fueter munkáit tartom igen fontosnak.³ Utóbbi különösen „modernnek” tűnik: már társadalomtörténeti szempontokat is felvet, mivel azokat az irányzatokat elemzi behatóan, amelyek a társadalom vizsgálatát s így a szociológiai szempontokat helyezték a középpontba (felvilágosodás,

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

² *Storia della Storia*. Per cura di Angelo de GUBERNATIS. Milano, 1884. (*Storia universale della letteratura*, 11.) Vö. Lancelot de LA POPELINIÈRE: *Histoire des histoires, avec l'idée de l'histoire accomplie*. Paris, 1599.; Ludwig WACHLER: *Geschichte der historischen Forschung und Kunst seit der Wiederherstellung der litterarischen Kultur in Europa*. [S.I.]:[S.n.], 1812-1820.; Ottokar LORENZL: *Die Geschichtswissenschaft in Hauptrichtungen und Aufgaben, I-II*. Verlag von Wilhelm Herz, Berlin, 1886-1891. (A II. rész címe: *Leopold von Ranke. Die Generationslehre und der Geschichtsunterricht*.) Az első tulajdonképpeni összefoglalásnak La Popelinière művét tekintik, de Daniel Woolf szerint vannak ennél korábbiak is. Vö. D. R. WOOLF: *The Idea of History in Early Stuart England*. (Erudition, Ideology, and The Light of Truth' from the Accession of James I to the Civil War). University of Toronto Press, Toronto-Buffalo-London, 1990.

³ Vö. Eduard FUETER: *Geschichte der neueren Historiographie*. München, 1911.; Franz X. von WEGELE: *Geschichte der deutschen Historiographie seit dem Auftreten des Humanismus*. München-Leipzig, 1885.; Moritz RITTER: *Die Entwicklung der Geschichtswissenschaft an den führenden Werken betrachtet*. Druck und Verlag von R. Oldenburg, München und Berlin, 1919.

pozitivizmus stb.).⁴ Az első világháború körüli és utáni korszakból ki kell emelni Harry Elmer Barnes, B. Croce, illetve J. W. Thompson műveit. Barnes a *New History* programját vetíti vissza a történetírás alakulására, mindezzel együtt később művét a valaha írt legkiválóbb történeti munkák egyikeként emlegették. Croce munkájáról itt elég megjegyezni, hogy – filozófiai/teoretikus álláspontjával összhangban – benne az egyes történetírók és irányzatok elemzése alárendelődik a teoretikus/filozofikus kérdéseknek (azaz többnyire azt illusztrálják, hogy Croce-nak magának mi a véleménye a történetírásról, azaz, hogy szerinte milyennek kellene lennie). J. W. Thompson monumentális munkájának egyik fő erénye pedig az, hogy igen részletesen kitér az Európán kívüli történetírásra is.⁵

Természetesen ebből az időszakból még számos historiográfiai munkát ki lehet emelni; igaz, ezek nem feltétlenül teljes és egyetemes historiográfiai összefoglalások. Példaként Georg von Below, F. Meinecke, E. Troeltsch, G. P. Gooch, illetve a francia L. Halphen munkáit, valamint a szintén francia összeállítást (*Historie et historiens depuis cinquante ans*) emelhetjük ki.⁶ Utóbbi inkább enciklopédikus, kollektív és átfogó összeállítás, míg Meinecke és Troeltsch historiográfiai munkái kifejezetten a szellemtörténet/későhistorista pozíció elméleti/ideológiai megalapozása céljából készültek. Alapjában ez érvényes Georg von Below összeállítására is, bár ott az állam és politikatörténeti szempontok jobban érvényesülnek.

Részben helyesbíteni kell a Benedetto Croce-ról elmondottakat, mert a kifejezetten teoretikus megközelítésű korai (persze nagy jelentőségű) említett munka után, briliáns, praktikus, az egyedi-gyakorlati vonatkozásokat a lehető legteljesebben érvényesítő összefoglalást ad az 1920-30-as években a 19. századi olasz történetírást tárgyaló kétkötetes munkájában.⁷

A II. világháború után változatlanul igen élénk a történészek historiográfiai érdeklődése. Fritz Stern például ekkor jelenteti meg nevezetes szöveggyűjteményét,⁸

⁴ ERŐS Vilmos: Mit jelent a történetírás-történet és miért írunk ilyet? *Aetas*, 15, 2000/4, 142-147.

⁵ Harry Elmer BARNES: *A History of Historical Writing*. New York, 1963. (első kiadása 1937.) Benedetto CROCE: *Theorie und Geschichte der Historiographie und Betrachtungen zur Philosophie der Politik*. Tübingen, 1930.; James Westfall THOMPSON: *A History of Historical Writing, I-II*. New York, 1942. Valamint ERŐS Vilmos: A historiográfia kezdetei Amerikában. *Klió*, 16, 2008/4, 13-18.

⁶ Georg von BELOW: *Die deutsche Geschichtsschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tagen*. Leipzig, 1916.; Louis HALPHEN: *L'histoire en France depuis cent ans*. Librairie Armand Colin, Paris, 1914.; Friedrich MEINECKE: *Die Entstehung des Historismus*. München-Berlin, 1936.; *Historie et historiens depuis cinquante ans*. Méthodes, organisation et résultats du travail historique de 1876 à 1926. I-II. Librairie Félix Alcan, Paris, 1927. (*Bibliothèque de la Revue Historique*)

⁷ Benedetto CROCE: *Storia della storiografia italiana nel secolo decimonono. I-II*. Bari, 1930.

⁸: *The Varieties of History*. From Voltaire to the Present. Edited, Selected and Introduced by Fritz STERN. Vintage Books, New York, (Első kiadás, 1956.) 1973.

s a Meinecke-tanítványok (Felix Gilbert, Hajo Holborn és mások) egyébként is igen sokat tesznek az amerikai historiográfiai kutatásokért.⁹ Ebből a korszakból mindenekelőtt F. S. Fussner, D. Kelley, Georg G. Iggers, E. Breisach, Ch. O. Carbonell munkáit tartom kiemelendőnek.¹⁰

Donald Kelley, a historiográfiai kutatások doyenje, kezdetben a francia reneszánsz, illetve kritikai-historista történetírói iskola történetét dolgozta fel. Később szöveggyűjteményt állított össze, szerkesztette a *Journal of the History of Ideas* című folyóiratot, számos rész tanulmányt készített, majd életművének megkoronázásaként írta meg három kötetben a historiográfia teljes történetét feldolgozó szintézisét. Kelley megközelítésére jellemző az alapvetően eszmetörténeti attitűd (azaz főként a nagy történészek munkái mögött meghúzódó gondolati háttérrel vizsgálja). Nem osztja ugyanakkor feltétlenül a posztmodern diskurzuselméletét, illetve White felfogását, aki a történelmet az irodalommal azonosítja, s ezért nagy nyomatékkal elemzi az empirikus vonatkozásokat, így például akár a kis nemzetek történetírását vagy a résztudományok, illetve az intézmények alakulását.

Georg G. Iggers a historiográfiai kutatások egy mára már szintén ikonszerűvé vált alakja. Ilyen irányú tevékenységét az igen ismert, a német historizmus történetét feldolgozó könyvével alapozta meg, majd több összefoglalót írt a 20. századi történetírásról vagy a marxista (volt NDK-) historiográfiáról is. Iggers alapvetően marxizáló történész, aki középpontba állítja a történetírás modernizáló, társadalomtudományos törekvéseit, amelyben szerinte az egyik fő szerepet a marxista irányzatok játszották. Ebből következően viszont nagy kritikusa a szellemtörténetnek és a historizmusnak, s távolságtartó a posztmodern értelmezésekkel szemben is.¹¹

Igen fontos egyénisége ennek az időszaknak a szintén amerikai Ernst Breisach, aki több összefoglalót publikált az egyetemes történetírás fejlődéséről,¹² de írt az

⁹ ERŐS Vilmos: Meinecke emigráns tanítványai. *Klió*, 16, 2008/3, 9-12.

¹⁰ F. Smith FUSSENER: *The Historical Revolution. English Historical Writing and Thought 1580-1640*. London, Routledge, 1962.; Charles-Olivier CARBONELL: *L'historiographie*. Presses Universitaires de France, Paris, 1981. Alapvető még Srbik-nek a szellemtörténet jegyében készült összefoglalása is. Heinrich Ritter von SRBIK: *Geist und Geschichte vom deutschen Humanismus bis zur Gegenwart. I-II*. Salzburg-München, 1950.

¹¹ Georg G. IGGERS: *New Directions in European Historiography*. Wesleyan University Press, 1975.; Uő: *The German Conception of History*. Middletown, CT: Wesleyan University Press, 1983. (Magyarul: *A német historizmus*. Bp., 1988.); Uő: *Historiography in the Twentieth Century. (From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge)*. Wesleyan University Press. Hanover and London, 1997. Legújabbban kínai szerzőtársával: Georg G. IGGERS – Q. Edward WANG: *A Global History of Modern Historiography*. Pearson Education Limited, 2008.

¹² ERŐS Vilmos: Egyedi-egyetemes történetírás. (Megjegyzések Ernst Breisach könyvéhez.) *Történeti Tanulmányok XIII*. Szerk.. VELKEY Ferenc, Debrecen, 2005. 7-25.

amerikai progresszív történetírásról vagy a posztmodern historiográfiáról is. Breisach munkáinak egyik fő erénye a komplex szemlélet, azaz munkáiban az empirikus vonatkozások mellett meglehetősen nagy teret kap például az elméleti háttér, a történetfilozófia is. Így munkái mintaképei lehetnek a Croce és mondjuk Collingwood¹³ túlzottan is csak a történetfilozófiára összpontosító, illetve Wegele és Thompson többnyire az empiriában, nemritkán kronológiában megragadó feldolgozási módja közötti szintézisnek. Carbonell rövid összefoglalása inkább csak az indiai, kínai, arab, japán történetírásra való kitekintése miatt érdemel említést.

Roppant jelentősnek gondolom ebből az időszakból Herbert Butterfield munkásságát. Butterfield alapvetően szintén eszmetörténeti látószögből közelít a historiográfiai kérdésekhez, de nála ez kiegészül a praktikumhoz való érzékenységgel. Kutatásai átívelnek az angol, ún. „whig” történet szemlélet kritikáján, a 18. századi német történetírás, a kereszténység és a történelem viszonyának taglalásán, a III. György korabeli parlamenttel, annak történeti megítélésével foglalkozó kérdéseken. Életének végén pedig a modern európai historiográfia antik és Európán kívüli gyökereit elemezte. Butterfield kapcsolódott a nagy angol történészek vonulatához (Hume, Acton, Collingwood, Berlin), akik a történetírást mindenekelőtt erkölcsi tevékenységnek tartották. Pozitív szerepet tulajdonított a német historizmusnak (Rankénak és a külpolitika elsőbbségének), illetve ennek kialakulásában a kései német felvilágosodásnak.¹⁴

Mindezekből látható, hogy a historiográfiai irodalom „fejlődését”/alakulását a háború után alapvetően két tendencia határozta meg, és ezek szemben állnak a háború előtti, gyakran nacionalista (Below), nemzetközpontú vagy az elemző szempontokat nélkülöző összefoglalásokkal. A két tendencia: a társadalomtörténeti megközelítéseket középpontba állító vonulat (Fueter, Iggers, G. Lefebvre, Bentley stb.);¹⁵ illetve az eszmetörténeti problémákat jobban érvényesítő s így a történetfilozófiai elemeket is inkább kidomborító irány (E. Breisach, D. Kelley, H. Butterfield, F. Gilbert).¹⁶

¹³ Robin G. COLLINGWOOD: *A történelem eszméje*. Bp., 1987.

¹⁴ Herbert BUTTERFIELD: *The Origins of History*. Edited with an Introduction by Adam WATSON. Eyre Methuen, London, 1981.; Uő: *The Whig Interpretation of History*. London, Bell, 1931.; Uő: *Christianity and History*. Bell, London, 1949.; Uő: *Man on His Past*. Cambridge University Press, Cambridge Engl. 1955.; Uő: *George III. and the Historians*. Collins, London, 1957. Butterfieldről újabban: Martina STEBER: Herbert Butterfield, der Nationalsozialismus und die deutsche Geschichtswissenschaft. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 55, 2007/2, 269-307.

¹⁵ Georges LEFEBVRE: *La naissance de l'historiographie moderne*. Flammarion, Paris, 1971.; Michael BENTLEY: *Modern Historiography*. An Introduction. Routledge, London and New York, 1999.

¹⁶ Ernst BREISACH: *Historiográfia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.; Donald R. KELLEY: *Faces of History* Historical Inquiry from Herodotus to Herder.. Yale University Press, New Haven & London, 1998.; Uő:

Mindkettőhöz képest a nyolcvanas évektől kezdődően jelent újdonságot H. W. Blanke értelmezése, aki a *Verwissenschaftlichung* fogalmával több vonatkozásban Thomas Kuhn paradigmaelméletét kívánta alkalmazni a történetírás fejlődésének bemutatása közben (hozzá csatlakozott többek között J. Rüsen, és még inkább U. Muhlack).¹⁷ E felfogás szerint a kora újkortól kezdődően beszélhetünk a történetírás fokozatos tudománnyá válásáról, amelyben központi jelentőségű a kései felvilágosodás göttingeni iskolája (ezt kritikai történetírásnak is nevezzük), amely előkészíti a 19. századi professzionalizmust. Utóbbit kívánta felváltani a huszadik században az ún. modernista, szcientista társadalomtörténeti alapú történettudomány, amely a történetírás modern társadalomtudománnyá tételét célozza meg. Roppant lényeges, hogy ebben a folyamatban például Ranke és a professzionalizmus alapvetően pozitív hangsúlyt kap, tehát a korábbi időszakból nem elsősorban a társadalomtörténeti megközelítést alkalmazók kapnak pozitív minősítést, s így részben mérséklődik a korábbi felfogások „whig”, teleologikus jellege, amely a historiográfia végcéljaként jelölte meg a társadalomtörténeti és a szociológiát legfontosabb szövetségesének tekintő „tudományos” történetírást, mindezzel egyúttal persze historikát is művelve.

Jelentős részben megváltozott a historiográfiai beszédmód az 1990-es évektől kezdve. Ebből az időszakból mindenképp M. Gross, J.-M. Bizière – P. Vaysierre, Ch. Simon, M. Völkel, R. Lutz, John Burrow, illetve F. Hartog és A. Munslow munkáit emelném ki.¹⁸ A megváltozott beszédmód egyik fő eleme

Fortunes of History. Historical Inquiry from Herder to Huizinga. Yale University Press, New Haven & London, 2003.; Uő: *Frontiers of History. Historical Inquiry in the Twentieth Century.* Yale University Press, New Haven & London, 2006.; Felix GILBERT: *Machiavelli and Guicciardini.* Politics and History in Sixteenth Century Florence. Princeton, 1965.

¹⁷ Horst Walter BLANKE: *Historiographiegeschichte als Historik.* Stuttgart-Bad Canstatt, 1991.; Jörn RÜSEN: *Konfigurationen des Historismus.* Studien zur deutschen Wissenskultur. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1993. (*Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft* 1082); Ulrich MUHLACK: *Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung.* Die Vorgeschichte des Historismus. Verlag C. H. Beck, München, 1991.

¹⁸ Mirjana GROSS: *Von der Antike bis zur Postmoderne.* Die zeitgenössische Geschichtsschreibung und ihre Wurzeln. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 1998.; Raphael LUTZ: *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme.* Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart. Verlag C. H. Beck, München, 2003.; Markus VÖKEL: *Geschichtsschreibung.* Eine Einführung in globaler Perspektive. Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien, 2006.; John BURROW: *A History of Histories.* Epics, Chronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century. Alfred A. Knopf, New York, 2008.; Jean-Maurice BIZIÈRE – Pierre VAYSIERRE: *Histoire et historiens.* Antiquité, Moyen Âge, France moderne et contemporaine. Hachette Livre, Paris, 1995. Alun MUNSLOW: *Deconstructing History.* Routledge, London and New York, 1997.; François HARTOG: *A történetiség rendjei.* Prezentizmus és időtapasztalat. L'Harmattan-Atelier, Budapest, 2006. Valamint Uő: *Évidence de l'histoire.* Ce que voient les historiens. Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 2005.

részben a posztmodern történetírással való szembesülés, részben pedig a posztmodern szempontoknak a historiográfiában való érvényesítése. Például Ch. Simon összegzésében felveti a korábban marginálisnak tekintett női történetírók problémáját, a kívülálló kérdését, általában a nyelvi önreflexió szempontjainak, a különböző diskurzusokra való összpontosításnak a szükségességét is. (Mindezekből azonban keveset valósít meg, igaz, munkája csak bevezető jellegű.)¹⁹ R. Lutz és M. Völkel pedig (J. Rüsennel együtt) egyik legfontosabb célkitűzésének tekinti az Európán kívüli kultúrák (bizánci, japán, indiai, kínai, arab) történetírásának elemzését/bemutatását, s így a historiográfiát mintegy a kultúrák közötti párbeszédként értelmezi. (Sajnos azonban a telefonkönyvszerű felsorolásnál nemigen jut tovább, igaz, ez a kötet szintén bevezető céllal készült.)

A markáns álláspontot képviselő F Hartog korábban egyes történészekkel (Fustel de Coulanges) foglalkozott, illetve több szöveggyűjteményt szerkesztett, részben az ókori történetírással kapcsolatban. Újabb munkáira a legnagyobb hatást talán Reinhard Koselleck gyakorolta a maga *Erfahrungsgeschichte*-jével. Hartog számára különösebb fejlődés vagy haladás nincs a történetírás alakulásában, egyszerűen különböző kulturális tapasztalatok, beidegződések, attitűdök határozzák meg a történelemhez való viszonyulást. Amiből persze következik, hogy ezt nem csak a szaktudomány testesíti meg, hiszen ilyenről lényegében az ókorban nem is beszélhetünk. Az ókori történelmi tapasztalat a múltba tekintés, egy elképzelt aranykort feltételezve az attól eltelt időt egyfajta fokozatos romlásként, depravációként értelmezi, amelynek végpontja a történetíró aktuális időszaka. Ehhez képest az újabb európai (modern) attitűdöt a jövőre-irányulás jellemzi, amely egy ezután megvalósítandó, boldog kor optimista bővületében rendez el a múlt és persze a saját kor (pl. a francia forradalom) eseményeit. A történelmet tehát haladásként értelmezi s azokat az előzményeket/momentumokat emeli ki a múltból, amelyek ezt – feltételezése szerint – elősegítik és megalapozzák. Saját korunk alapvető időtapasztalata pedig a prezentizmus, amely gyökeresen különbözik persze Croce interpretációjától. Hiszen itt a (történeti) tudás nem hordoz különösebb etikai tartalmat, hanem a történeti távlattól, kritikától és szellemi önreflexiótól mentes, gyorsan és könnyen elsajátítható, „piacképes” tudást jelenti, amely leginkább a médiában vagy a különböző emlékezeti kultuszok happeningjeiben ölt testet.²⁰

Érdekes kategorizálást alakított ki a történeti munkákról legújában Alun Munslow. Az általa alkalmazott csoportosításban az időbeli/történeti szempont

¹⁹ Christian SIMON: *Historiographie*. Eine Einführung. Stuttgart, 1996.; ERŐS Vilmos: *A historiográfia legújabb szintézise*. Klio, 9, 2000/1, 25-32.

²⁰ Hartogról: Gerard LEUCLUD: Traversées dans le temps. *Annales*, 61, 2006/5. 1053-1084.; *A múlt politikai felhasználásai*. Szerk. François HARTOG – Jacques REVEL. L'Harmattan-Atelier, Budapest, 2006.

inkább alárendelt jelentőségű, s lényegileg az elméleti alapvetést szolgálja. Munslow szerint léteznek rekonstrukcionista-empirista történészek, akik különösebb elméleti érdeklődés nélkül ragaszkodnak a rankei „*wie es eigentlich gewesen*” elvéhez, s naiv módon hisznek abban, hogy az elsődleges források szigorú kritikája elég az objektív, megbízható ismeretekhez (Elton, G. Himmelfarb és mások). A történészek egy másik csoportja az ún. konstrukcionista történészekhez tartoznak (Annales-iskola, Trevor Roper, N. Elias, A. Marwick, J. Tosh), amely elméletközpontú, modelleket alkalmaz, és a szociológiai módszerekkel a természettudományokhoz közelítene a történelmet. Munslow szimpátiája – úgy tűnik – leginkább a dekonstrukcionista történészeké (N. Z. Davis, R. Darnton, P. Burke, S. Lindquist, W. Benjamin), akik Foucault és White nyomán tagadják a történelem tudományos voltát és a nagy narratívákat, s kifejezetten vallják annak irodalmias, fiktív, a valóságot alulról megközelítő jellegét. Munslow újabban felállított egy magyarul nehezen lefordítható kategóriát (*endist*), amely a dekonstrukcionista irány radikális konzekvenciáit követi le, s amely mélységesen szkeptikus a professzió és ennek jövője iránt. (Ennek egyik markáns reprezentánsa pl. K. Jenkins).²¹

Jelen keretek között az alapvető kérdés végül is az, hogyan jelennek meg a történetírás általános paradigmái a historiográfiai összefoglalásokban, és egyáltalán mi az ilyen irányú kutatások értelme?²²

²¹ Alun MUNSLOW: *Deconstructing...*, i. m.; illetve: *The Nature of History Reader*. Edited by Keith JENKINS and Alun MUNSLOW. Routledge, London, 2004.; Munslow-hoz: A forma fontosabb a tartalomnál. (Interjú Alun Munslow angol történésszel.) Az interjút készítette: ERŐS Vilmos. *Aetas*, 24, 2009/4, 190-198. Hasonló álláspontot érvelésért Beverly SOUTHGATE: *History: What and Why? Ancient, Modern, and Postmodern Perspectives*. Routledge, London and New York, 1996. Jenkinshez legújabban: Keith JENKINS: *At the Limits of History. Essays on Theory and Practice*. Routledge, London and New York, 2009.

²² Hangsúlyozni szeretném, hogy e tanulmányban – természetesen – lehetetlen minden történetírás-történeti szintézist megemlíteni (de talán felesleges is). Kiegészítésként elég utalni Bonnie G. Smith, az. Iggers – Wang szerzőpáros és D. Woolf műveire, valamint a legújabban megjelent *Atlas of European Historiography* című nagyszabású vállalkozásra. Ez utóbbi más egyéb szintézisekkel együtt – még a két világháború közötti, említett *Histoire et historiens* című összeállításához visszanyúlva – mindenekelőtt az intézmények (folyóiratok, szemináriumok, forráskiadványok, történeti társulatok, levéltárak, történeti tanszékek, kutatóközpontok, múzeumok, bibliográfiák stb.) történelmére összpontosít. Megjelenik benne azonban a *gender* szempontja is, hiszen statisztikákkal támasztja alá a női történetírók számának fokozatos, alkalmanként ugrásszerű növekedését. Mindezt ráadásul az egyes nemzetekre is lebontva, amelyben szerepelnek Kelet-, és Észak Európa sokszor elhanyagolt kisebb nemzetei is. A korábban említettek (Bonnie G. Smith stb.) pedig a nem tárgyalt, vagy margóra szorított női történetírást valamint az Európán kívüli történetírást mutatják be (s nem csak függelékként). Utóbbi integráns része a Michael Bentley által szerkesztett, 1997-es *Companion of Historiography*-nak is. Bonnie G. SMITH: *The Gender of History: Men, Women, and Historical Practice*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1998.; Georg G. IGGERS – Q. Edward WANG: i. m.; Daniel WOOLF: *A Global History of History*. Cambridge University Press, New York, 2011. *Atlas of European Historiography. The Making of a Profession. 1800–2005*.

Véleményem szerint a két kérdés egymással összefüggésben válaszolható meg. A fentiekből ugyanis meglehetősen egyértelmű, hogy a történetírás történetének mintái, paradigmái nagyjából és egészében követik, tükrözik a történetírás általában vett történetének paradigmáit. Hiszen a legkorábbi időszakokra a többnyire az elemző szempontokat nélkülöző, de mindenképpen pusztán kronologikus, majd hogyanem biografikus és bibliografikus megközelítés jellemző. Persze ebben is vannak kivételek, hiszen – mint említettem – például Fueter munkája már társadalomtörténeti sugallatokat is tartalmaz. Ehhez képest bizonyosan előrelépés, de legalábbis gyökeresen más a főként a két világháború közötti időszakban domináló szellemi történet: Meinecke, Troeltsch (részben Below), Srbik, de Croce, Collingwood, és az ún. Meinecke-tanítványok műveit is említhetjük itt. A *szellemi történetre* általában is jellemző a fokozott historiográfiai érdeklődés, nagy jelentőséget tulajdonítottak a nagy „eszme” (koreszme, világnézetek) hatásának, s nem véletlen, hogy a modern eszmetörténet egyik vezető folyóiratát, a *Journal of the History of Ideas*-t Meinecke tanítványok alapították 1941-ben.²³ (Amint szó volt róla, szerintem ezt a hagyományt követi a második világháború után az amerikai Kelley, az olasz A. Momigliano, részben E. Breisach vagy Jörn Rüsen, sőt – persze szintén csak részben – R. Koselleck is.²⁴)

A háború utáni történetírás nagy élménye a *társadalomtörténeti* szemléletmód áttörése, amelynek persze vannak előzményei (Fueter, Barnes), s amely alapvetően meghatározza az említett historiográfiai összefoglalások közül például G. Lefebvre, Georg G. Iggers, C. Antoni, H. U. Wehler, M. Gross, Christian Simon, R. Lutz és mások összefoglalásait/munkáit.²⁵ Ez a társadalomtörténeti szemléletmód nagy ellenfelének tekinti a historizmust, abban sok tekintetben a német „Sonderweg”

Edited by Ilaria PORCIANI and Raphael LUTZ. Palgrave Macmillan, New York, 2010.; Matthias MIDDEL – Gabriele LINGELBACH – Frank HADLER: *Historische Institute im internationalen Vergleich*. Akademische Verlaganstalt, Leipzig, 2001.; *Les lieux de l'histoire*. Sous la direction de Christian AMALVI. Armand Colin, Paris, 2005.; *Companion to Historiography*. Edited by Michael BENTLEY. Routledge, London and New York, 1997.

²³ Lásd ehhez: *Philosophy of History in Our Time*. An Anthology. Selected and edited by Hans MEYERHOFF. Garden City, New York, 1959. (Benne Lovejoy cikke.)

²⁴ Arnaldo MOMIGLIANO: *Essays in Ancient and Modern Historiography*. Wesleyan University Press, Middletown, Connecticut, 1977. (első kiadás 1947.)

²⁵ Georges LEFEBVRE: *La naissance de l'historiographie moderne*. Flammarion, Paris, 1971.; Georg G. IGGERS: *Historiography in the Twentieth Century*. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge. Wesleyan University Press, Hanover and London, 1997.; Mirjana GROSS: *Von der Antike bis zur Postmoderne*. Die zeitgenössische Geschichtsschreibung und ihre Wurzeln. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 1998.; Carlo ANTONI: *Dallo storicismo alla sociologia*. Firenze, 1940, 1973.; Hans Ulrich WEHLER: *Historische Sozialwissenschaft und Geschichtsschreibung*. Studien zu Aufgaben und Traditionen deutscher Geschichtswissenschaft. Göttingen 1980.

egyik lecsapódását látja, s több vonatkozásban azonosítja a konzervatív, 'a fasizmust előkészítő' ideológiával. A historiográfiai folyamatban ennek megfelelően azokat a korszakokat emeli ki (felvilágosodás, pozitívizmus, modern szociológia, modern társadalomtörténet), amelyek leszámolnak mindezzel, pl. a szcientizmus, a struktúratörténet vagy a társadalmi progresszió (modernizáció) jegyében.

Aligha kétséges, hogy a hetvenes-nyolcvanas (de inkább a kilencvenes) évektől kezdődően megjelennek a *posztmodern*, illetve a nyelvi és egyéb fordulatok szempontjai is a historiográfia-írásban. Határozottan tükröződik mindez például a *gender* nézőpontjának érvényesülésében (Bonnie Smith), az Európán kívüli, ún. posztkoloniális historiográfia felfedezésében (Osterhammel, R. Lutz, M. Völkel, Said, Chakrabarty, Rüsen), az ún. társadalmi és kulturális margó vagy az emlékezetkutatások előtérbe kerülésében (P. Nora, J. Fried, Assmann- házaspár, de korábban J. Le Goff is).²⁶

Az a megállapítás, hogy a történetírás-történet követi a történetírás általános paradigmáit, világosan nyomon követhető a szöveggyűjteményeken is. Egyértelmű, hogy Fritz Wagner könyvében még a historizmus/szellemtörténet, Fritz Sternnél a társadalomtörténet, míg Keith Jenkinsnél és Adam Budd²⁷ esetében a posztmodern kánon tükröződik a kiválasztott szövegekben.

Mi következik mindebből?

Meglátásom szerint a legtöbb historiográfiai összefoglaló egyfajta „historiká”-nak is tekinthető, azaz valamiképpen tükröz egy értékrendet, általános elképzelést (persze nem definíciót) a történettudomány/történetírás általános jellegéről, módszeréről stb.²⁸ A „historikák”-tól (és a legtöbb történetfilozófiától) viszont abban a tekintetben lényegesen különbözik, hogy tárgyát nem rendszerezve,

²⁶ Bonnie G. SMITH: *The Gender of History. i. m.; History after the Three Worlds. Post-Eurocentric Historiographies.* Edited by Arif DIRLIK, Viray BAHL and Peter GRAN. Rowman&Littlefield Publishers, Inc. Lanham Boulder New York-Oxford, 2000.; Jürgen OSTERHAMMEL: *Geschichtswissenschaft jenseits des Nationalstaates.* Studien zu Beziehungsgeschichte und Zivilisationsvergleich. Vandenhoeck&Ruprecht in Göttingen, 2001.; Raphael LUTZ: *Geschichtswissenschaft...*, i. m.; Markus VÖLKEL: *Geschichtsschreibung...*, i. m.; Jacques LE GOFF: *Histoire et mémoire.* Gallimard, Paris, 1988.; Johannes FRIED: *Der Schleier der Erinnerung.* Grundzüge einer historischen Memorik. Verlag C. H. Beck, München, 2004.; Pierre NORA: *Emlékezet és történelem között.* L'Harmattan, Budapest. 2010.

²⁷ ERŐS Vilmos: Adam BUDD (szerk.): A modern historiográfia szöveggyűjteménye. Nyugati források. *Klió*, 19, 2010/3. 3-9. Ugyanez kibővítve németül: *Die Textsammlung...*, i. m.

²⁸ A historika fogalmához: Johann Gustav DROYSEN: *Historik.* Vorlesungen über Enzyklopaedie und Methodologie der Geschichte. Herausgegeben von Rudolf HÜBNER. Verlag von R. Oldenbourg, München und Berlin, 1937. Valamint Horst Walter BLANKE: *Historiographieggeschichte als Historik* című idézett műve. A historika mint – Droysen megfogalmazásában – a történetírás organonja, abban különbözik a historiográfiától, hogy tárgyát rendszerezve, tehát nem időrendben, és normatív szempontokat érvényesítve adja elő. Gyakran az új történetírói programokat megfogalmazó iskolákhoz vagy folyóiratokhoz kötődik. A historiográfiának ilyen magas igényei nincsenek.

időtlenül és normatív, a múltbeli alakulástól függetlenül szemléli, hanem időbeli elrendezésben, történeti „létrejövésé”-ben, alakulásában vizsgálja, azaz igazi történeti stúdiumként értelmezi azt.

Egy korábbi írásomban a híres tudományfilozófusra, Lakatos Imrére hivatkoztam, aki különbséget tesz úgynevezett *külső* és *belső* történet között (persze nem a historiográfiára értve ezt). Eszerint a külső történet az extenzív s így rossz végtelenséget jelöli, jelen esetben minden történés és minden mű, esemény, stb. felemlítését/bemutatását, ami persze amúgy is lehetetlen, nonszensz vállalkozás. A belső történet pedig az általános, a fontos, a fogalmi (a lényeges, a „historika,” a gondolat, az eszme) kiemelése, az üzenet az egész folyamat jellegéről.²⁹ (Itt is hangsúlyozni szeretném, hogy persze a historiográfiai összefoglalásokban a külső, az egyedi, az esemény, a kronológia is fontos bizonyos mértékig, sokszor ez teszi nehezzé a fogalomalkotást, viszont ez teszi lényegében történetivé is a feldolgozást.³⁰)

A legjobb historiográfiai összefoglalások ugyanakkor, nem hagyják figyelmen kívül a történetfilozófiát sem, sőt alapvetőnek tekintik azt.³¹ Azaz a historiográfia egyfajta eszmetörténetként is értelmezhető, de abban nem merül ki, hiszen akkor miért és hogyan tárgyalná például az intézményeket? Erre is igaz viszont a fenti megállapítás, miszerint a történetfilozófiát is elsősorban történeti szempontból/történeti megközelítésben kell tárgyalnia, s nyilván nem árt a *külső* és *belső* történet szétválasztása ezen a területen sem. Azaz például talán jelentősebb nyomatókat/teret kaphatnak az ún. történelempárti pozíciók, s ezekhez képest tárgyalandók az ún. ahistorista, vagy bármilyen szempontból egyenesen antihistorista pozíciók/filozófusok. Itt ráadásul felvetődik a kérdés: milyen hatással vannak ezen irányzatok a konkrét történetírói gyakorlatokra?

²⁹ ERŐS Vilmos: Van-e a történelemnek elmélete? *Valóság*, 52, 2009/11, 66-72.; LAKATOS Imre *tudományfilozófiai írásai*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1997. A Valóságban megjelent írásomban a szellemi történet példáján keresztül mutatom be a külső és a belső történet közötti különbséget. A külső történet itt pl. a szellemi történet egyes elemeinek, összetevőinek (előzmények, ismeretelmélet, kultúrkritika, stb.), illetve képviselőinek bemutatását jelenti. A belső történet pedig egyáltalán a szellemi történet tárgyalását, jelentőségének (mondjuk a posztmodern előzményeként értelmezett) hangsúlyozását, hiszen számos olyan újabb historiográfiai összefoglalás létezik, amely az egész irányzatot figyelmen kívül hagyja. Itt már tehát maga az önálló irányzatként való értelmezés is fogalmi, általános jelentőséggel bír.

³⁰ A konferencián felvetődött Bartoniek Emma neve, aki – kéziratban maradt – igen terjedelmes összefoglalásában szinte mintapéldája a kronologikus, az egyedi jelenségek (történetírók) alapos és elmélyült bemutatásának. Ebből éppen a „historikát” hiányolhatjuk, hiszen művében nemigen fedezhetők fel általánosításra történő kísérletek. BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XV-XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. (Kézirat gyanánt). Budapest, 1975.

³¹ ERNST BREISACH: *Historiográfia. i. m.* Valamint UŐ: *On the Future of History. The Postmodern Challenge and Its Aftermath*. The University of Chicago Press, Chicago and London, 2003.

Mindent összevetve egyfajta *komplex* (persze nem eklektikus) szemléletet tartok helyesnek. Ez akár „megszüntetve-megőrizve” tekintetbe venné a lehető legtöbb itt kifejtett – tehát a korábbi történetírás-történeti összefoglalásokban megjelenő – szempontot (eszmetörténet, történetfilozófia, intézménytörténet, társadalomtörténet, gender, a szakmán kívül állók, nem európaiak, akár egyes történészek), s azokat „megértő” módon figyelembe venné, mert ezzel érvényesíthetne igazából történeti szempontokat. Az is egyértelmű, hogy bizonyos pontokon számos további előtanulmányra, akár életrajzra is szükség van, hiszen nem egy esetben egyes történészek életművének kronológiai egybegondolása is hiányzik. Azaz összességében úgy gondolom, hogy az igazi historiográfiai összefoglalás elkészítéséhez feltétlenül szükséges (persze nem elégséges) a korábbi összefoglalásokra/szintézisekre való történeti kitekintés, reflexió, azok „megszüntetve-megőrző” módon való felhasználása (s ezt kívánja elősegíteni az itteni összegzési kísérlet is).³²

Természetesen előadásomban nem térhettem ki a felvetett probléma minden vonatkozására: például a periodizációra, a kezdetek kérdésére, illetve arra, hogy van-e egyáltalán egyetemes historiográfia (hiszen van olyan francia összefoglalás, amely ilyen címszó alatt nagyrészt a saját nemzetének történetírását tárgyalja, de az angolok is időnként a kelleténél hosszabban elidőznek a sajátjuknál),³³ valamint, hogy mindez miként viszonyul a kelet-európai és főként a magyar történetírás-történeti irodalomhoz.³⁴ Mindezek tárgyalása már más fórumokon és tanulmányokban kell megtörténni.³⁵

³² Minderre azért is szükség lehet, mert – véleményem szerint – a történészek számára az elméleti kérdések iránti érdeklődés felkeltésére a historiográfiai megközelítés a leginkább alkalmas. A történetfilozófia, történetelmélet gyakran elvont, a történetírói praxistól és nyelvezettől meglehetősen távol áll. Hasonló gondolatot vetett fel a konferencián elhangzott előadásában Takács Ádám is, aki ebben az összefüggésben főként Michel de Certeau gondolatait idézte és elemezte. Certeau-hoz: Jeremy AHEARNE: *Michel de Certeau. Interpretation and Its Other*. Stanford University Press. Stanford, California, 1995.

³³ Jean-Maurice BIZIÈRE – Pierre VAYSIERRE: *Histoire et historiens...*, i. m.; Sok tekintetben hasonló korábról Guy BOURDÉ et Hervé MARTIN: *Les écoles historiques*. Éditions du Seuil. Paris, 1983.; John BURROW: *A History of Histories...*, i. m.

³⁴ ERŐS Vilmos: *Historiográfia-írás Magyarországon 1945 után*. (Konferencia az 1945 utáni magyar történetírásról.) ELTE-Atelier, Budapest, 2011. november 24-25. (Megjelenés alatt) Itt főként az 1945 utáni magyar történetírás-történetet tárgyalom.

³⁵ Jelen sorok szerzőjének a konferencia után került a kezébe (többnyire azért, mert a konferencia után jelentek meg) több olyan összefoglaló igénnyel készült historiográfiai munka, amelyről a fenti előadás nem emlékezhetett még meg. Természetesen ezek elemzésére itt nincs mód, csupán annyit jegyeznek meg, hogy a *Writing the Nation* című sorozat, alapjában az összehasonlító, komparatív módszer keretein belül közöl különböző szerzőktől származó tanulmányokat például az európai történetírás 19-20. századi intézményrendszeréről, a különböző nemzeti történetírások sajátos problémáiról (a középkor politikai töltetű aktualizálásáról az utolsó két évszázadban stb.). Daniel Woolf nagy lélegzetű szintézise pedig az európai történetírás helyett inkább az Európán kívüli

Vilmos Erős

The Paradigms of the History of Historical Writing

In this study the author gives an overview of over a hundred year's development of the history of historical writing in Europe, concentrating on the main syntheses of that historiography. According to this, in this development the same patterns/paradigms prevail as in the general development of historical writing. That means that after the biographical/chronological approaches of the beginnings, between the two World Wars the paradigm of the so called *Geistesgeschichte* was to dominate. After World War II the interpretations of *social* and *intellectual* history came into the foreground. From the 1980s in many respects the points of view of the *postmodern/linguistic turn* prevailed. According to the author historiography never can be seen as pure historic, that is why he recommends to use this complex method in syntheses, which preserves the different point of views of the paradigms treated above.

(vagy az Európában elhanyagolt) történetírás történetére – pl. indiai, kínai, arab, bizánci, prekolumbián, koreai, vietnami stb. – összpontosít, amivel részint a posztmodern, de mindenképpen a posztkoloniális megközelítés szempontjait érvényesíti. Alapvetően ez az attitűd (tehát az Európán kívüli régiókra is koncentráló, globális alapállás) jellemző az *Oxford History of Historical Writing* kötetekre is, amelyek napjainkban jelennek meg, s amelyek szerkesztési munkálatairól Pók Attila a konferencia után egy évvel tartott (eredetileg a konferenciára tervezett) előadást a debreceni egyetemen. Mindezekre a korábban jelzett művek. A *Writing the Nation* sorozat kötetei közül pl. *The Uses of the Middle Ages in Modern European States*. History, Nationhood and Search for Origins. Edited by R. J. W. EVANS and Guy P. MARCHAL. Palgrave Macmillan, London, 2011.; *Disputed Territories and Shared Pasts*. Overlapping National Histories in Modern Europe. Edited by Tibor FRANK and Frank HADLER. Palgrave Macmillan, London, 2010.

Havas László

**Róma mint örök emlékezeti hely – történetírás helyett
vagy amellet?**

Problémafelvetés: a római történetírás fáziskésése

Közhelyszámba megy, hogy mind a középkori eposz és történetírás, mind a reneszánsz hasonló műfajai alapvetően a klasszikus Róma örökségére vezethetők vissza, egyfelől elsősorban Vergiliusra, másfelől Sallustiusra, Tacitusra, de még olyan kisebb művekre is, mint amilyenek az *epitoma*-k vagy *breviarium*-ok, amelyeket pl. Florus munkája szemléltethet. A historiográfiára szinte mindig befolyással volt annak a Cicerónak az írásmódja, aki sohasem volt *par excellence* történetíró, bár pl. az eposzköltéssel már megpróbálkozott, ha nem is túl nagy sikerrel. Viszont azt is látnunk kell, hogy ez a roppant hatású latin nyelvű eposz- és történelmi irodalom közletről sem jött létre a római kultúra olyan korai szakaszában és olyan természetes módon, mint a görög irodalomban. Hiszen ez a civilizáció éppenséggel Homérosszal kezdődött, s benne a történetírás is még egy viszonylag fölmenőben lévő periódusban érte el csúcsteljesítményeit (Hérodotos, Thukydides). Ezzel szemben a latin eposz klasszikus művei (a nagyon töredékesen ismert Naevius munkáját vagy Ennius *annales*-ét aligha sorolhatjuk ide) már a principátus idején tűnnek fel, akárcsak a *historia* valóban érett szépirodalmi alkotásai, mely utóbbiak közül egyedül Sallustius írásai keletkeztek csupán a köztársaság válságos éveiben.

Mindennek ismeretében szükségképpen fel kell tennünk a kérdést: mi magyarázhatja e műfajok feltűnő fáziskésését a római irodalomban? A mítosz és a hősi múlt iránti érdeklődés nyilvánvalóan itt is beletartozott a *memoria* körébe. Mivel azonban az emlékezet székhelyét a régi rómaiak a fülbe helyezték,¹ ezért az

¹ Ennek igen érzékletes ábrázolása látható egy Kr. e. 2-1. sz.-ból való intaglio-n, amelyen ez a felirat olvasható: MEMENTO („emlékezz!”), s mellette egy fülkagyló van megjelenítve, valamint ez alatt egy esküre emelt kéz. A gemma színes üvegből készült, és a díszítés be van vésve. Eredeti kiadás: M.-L. VOLLENVEIDER: *Catalogue raisonné des sceaux, cylindres, intailles et camées*.

e tárgykörbe vágó szövegek ugyanúgy a szóbeliség szintjén hagyományozódtak elsősorban, akárcsak a rituális textusok. Igaz, ez utóbbiak részben rögzítésre is kerültek, akárcsak a közélet legfontosabb tényei, eseményei, ám főleg ez utóbbiak semmiképpen sem voltak szépirodalmi értékűek. Nyilvánvalóan még az előkelők többsége is szóban őrizte a *virtutes patriae*-nek, „az atyai erényeknek” vagyis „az apák emlékezetének” a polgári közösség, vagyis a *civitas* fennmaradása érdekében tanúsított hősiesség megnyilvánulásainak emlékét, főként lakomák alkalmával felhangzó énekek formájában.² Az itt lefestett erények annyira egyértelműek voltak a régi római arisztokraták és *cliens*-eik számára, hogy azokat nem kellett részletesen ecsetelni,³ hanem mindenekelőtt a *pompa triumphalis* volt hivatott őket főleg tárgyyszerűen bizonyítani, még ha tudunk diadalmeneti énekekről is. Az ilyen hősi felvonulás megteremtőjeként a tradíció magát a városalapító Romulust nevezte meg, ahogy valóban az ő neve is szerepelt elsőnek az Augustus által fel- és kiállított *Fasti triumphales*-ban, diadalmeneti naptárban (Kr. e. 12).⁴ A *triumphus* azonban kezdettől fogva nem egyszerűen csak a katonai siker megünneplését célozta, hanem mindenek előtt megtisztító szertartás volt, amely eredetileg alapvetően a háború szennyét kívánta lemosni a fegyverekről, nehogy azok bajt hozzanak a városra. Ez a szempont olyan mértékben érvényesült, hogy a város szent határán belül nem is volt egyébként szabad fegyvert tartani, csak az azon kívül eső fellegvárban. Persze a hősi erény megörökítése is alapvető elvárás volt, ahogy azt a diadalmenetek emlékeztetőpoló megnyilvánulásai igazolják.

Emlékezhelyek és monumentumok a rítusok összefüggési hálójában

A *triumphus*-ok megtartása szorosan egybefonódott fogadalmi templomok felállításával, ahogy a hagyomány szerint már Romulus is tett ilyen felajánlást Iuppiter Statornak, akinek szentélye⁵ éppenséggel a *via triumphalis*, a *via sacra*⁶

Musée d'Art et d'Histoire de Genève, Mayance, 1979, 564-566.; átvéve: Th. GUARD: *Memoria renovata*. Lyon, 2005, 7, fig. 1.

² *Die archaische Literatur*, I. Hrsg. W. SUERBAUM München, 2002, 15 skk.; *ScriptOralia Romana*. Die römische Literatur zwischen Mündlichkeit und Schriftlichkeit. Hrsg. L. BENZ Tübingen 2001. Egy megfogalmazás szerint: „la société romaine s'articulait tout entière sur une faculté de commémoration et de remémoration”, így: C. MOATTI: Tradition et raison chez Cicéron: l'émergence de la rationalité politique à la fin de la République romaine. *MEFRA*, 100, 1988, 387. A teljes cikk: 385-430.

³ Cl. NICOLET: *Les idées politiques à Rome sous la République*. Paris, 1964. L. a bevezetőt, vö. A. CHASTAGNOL recenziójával. *Annales*, 24, 1969/2, 438-440.

⁴ J.-L. BASTIEN: *Le triomphe romain et son utilisation politique à Rome aux trois derniers siècles de la République*. Rome, *ÉFR*, 2007.

⁵ M.-J. KARDOS: *Lexique de topographie romaine. Topographie de Rome II*. Paris, 2003, 198-9. [Első kötet: Paris, 2002.]

egyik legszentebb pontján, a város ősi magját jelentő Palatinus-hegy oldalában állt, közel a *forum*-on álló Vesta-templomhoz, ahol Róma örökkévalóságának jelképeit: a szent lángot és a Trójából eredeztetett *Palladium*-ot őrizték, mint az ősi hatalom folyamatosságának zálogát. A tradíció szerint ugyancsak votív templomként épült meg a diadalmenet végpontját jelentő capitoliumi Iuppiter-templom is, amelyet Tarquinius szintén egy, a szabinok felett aratott diadal emlékére ajánlott majd állított fel. Mint tudjuk: a köztársaság utolsó százada folyamán mintegy 50 hasonló jellegű fogadalmi szentély létesült az *Urbs* területén, s ezek valamennyien a diadalmenet színhelye, a szent út mentén sorakoztak, *dies natalis*-ekkel, a születésnapjukra való emlékezéssel is erősítve egyfelől a várost védő istenek és istenné emelt erények kultuszát, másfelől azon nemzetségek *gloria*-ját, melyeknek kiemelkedő tagjai megoltalmazták az *Urbs* sérthetetlenségét. A városvédők emlékhelyei ilyen módon egyszerre voltak szakrális létesítmények, a *virtutes* emlékművei és az arisztokratikus társadalom vezető családjainak igazi kegyeleti helyei.⁷

Kr. e. 180 után ugyan viszonylag már kevesebb fogadalmi templom épült, mert helyettük inkább világi építményeket emeltek: *porticus*-okat, oszlopcsarnokokat, vagy *fornix*-okat, bolthajtásos diadalíveket, mint amilyen pl. az a *fornix Fabianus* is volt,⁸ melyet a gall Bituitus felett aratott győzelme emlékére emelt a forumon Q. Fabius Maximus Allobrogicus, s amelyről maga Cicero is megemlékezett (Verr., actio 1, 7). Emellett a kiemelkedő nemzetségek tagjai kiérdemelhettek még *triumphusi* szobrokat is, mint pl. Kr. e. 338-ban az a C. Maenius és az a L. Furius Camillus, akiknek lovasszobra ugyancsak a *forum*-on hirdette Róma megmentőinek emlékét. Hasonló szerepet töltött be Róma második legrégebb vízvezetéke is, amelyet senatusi határozat alapján Dentatus 272-es consulsága alatt kezdtek el építeni a Pyrrhus felett aratott diadal hadizsákmányából.

Mindezek a létesítmények persze nem csupán a hírnevet, a *gloria*-t és a *fama*-t szolgálták, hanem messzemenően hozzájárultak Róma urbanizált arculatának kialakításához és fokozatos növeléséhez is, ahogy az egy civilizációs központhoz mindenképp illett. Mindez együtt járt az *Urbs* szépségének növelésével, annak megfelelően, ahogy a klasszikus antikvitásban mindig a pozitív erkölcsi kvalitásokhoz kellett társulnia annak, ami szemre harmonikusnak bizonyult, vagyis külső

⁶ Lásd ehhez: A. ZIÓLKOWSKI: Sacra Via: Twenty Years After. *Journal of Juristic Papyri* 2004. ill. F. COARELLI: *Roma*. Roma-Bari, 2008. 510 – további bibliográfiával, valamint: 93-96, 98-99, 106-107, 110-112, 114-16, 224-225.

⁷ A római emlékhelyek kapcsán is egyértelműen fölvetődtek tehát a modern emberföldrajz alapkérdései: ki? mi? és hol? Vö. *Les concepts de la géographie humaine*. Szerk. A. BAILLY Paris, 2004. 333.

⁸ M.-J. KARDOS: *Lexique...*, i. m.2003. 148.

megjelenésében gyönyörűséggel töltött el, miközben kizárta a rosszat. A latin *pulcher* „szép” jelentésű melléknév, valamint a belőle képzett *pulchritudo* „szépség” főnév a *placet* igével áll ugyanis összefüggésben, amely nem csupán a hétköznapi tetszésre utal, hanem magában hordja az erkölcsiség parancsszavát is. Az említett *monumenta triumphalia* egyébként is mind a *dignitas* kategóriájába tartoztak, amely Cicero meghatározásában is a kecses nőies kellemmel, a *venustas*-szal szemben annak a férfias szépségeszménynek felelt meg, amely szakkifejezés a *decet*, vagyis „illik” igéből jött, s mindenek előtt az arisztokratikus jellegű római „méltóság”-eszme megnevezésére szolgált. Úgyszintén tanulságos még számunkra a harmadik latin „szép” kifejezés etimológiája és szemantikai átalakulása is. A neolatin nyelvekből jól ismert *bellus* melléknév ugyan a későbbiekben már csak alapvetően „szép”-et, „csinos”-at jelentett, de eredetileg a *bonus* kicsinyítő képzős alakja volt, tehát kezdetben szintén a morálisan jót jelölte, s az eszményi polgár ennek megfelelően viselte Rómában a későbbiekben is a *vir bonus* megjelölést. Aligha véletlen, hogy a még későbbi latin nyelvekben a *bellus* jelző azután ismét visszanyerte erkölcsi és szakrális tartalmát, legalább is bizonyos esetekben.⁹ Mindezt megerősíti, hogy nagyjából hasonló észrevételeket tehetünk a szépségeszmény egyéb latin jelzőivel kapcsolatban is, mint amilyenek ezek a rokon értelmű szavak: *lepidus*, *festivus*, *facetus*, *venustus*, *elegans*, hogy csak néhányat emeljek ki a megszokott melléknevek közül.

A győzelmi szakrális emlékhelynek a megtisztulás, az egészséges fennmaradás és a szépség eszményével való szoros kapcsolatára az egyik legjobb példa Iunius Bubulcus felajánlása és építkezése. Ő Kr. e. 302-ben emeltetett egy templomot *Salus*-nak, az „Egészség” és az „Üdvös létezés” istenének, és tette ezt úgy, hogy erre még 311-ben fogadalmat tett, azaz egy hosszan dédelgetett és sokáig hangoztatott tervet váltott valóra. Plinius Maior szerint a szentélyt Fabius Pictor festménye díszítette, amely egészen *duravit ad nostram memoriam*, amikor is Claudius császár templomával együtt leégett (35, 4, vö. uo. 19; Val. Max., 8, 14, 6; Dion. H., 16, 3, 2).¹⁰ Hogy az „Üdv” és „Egészség” ezen említett szentélyét pontosan milyen kép is díszítette, nem tudjuk. Az újabb kutatások mindenesetre azt feltételezik, hogy valójában itt egy, a görög technikával is élő narratív képsorozatról lehetett szó, amely Bubulcus samnisok és esetleg az aequusok elleni hadjáratának győzelmes epizódjait elevenítette meg, de talán magát a *triumphus*-t is megidézte.¹¹ Ezek a

⁹ Minderről I. A. MICHEL: *La parole et la beauté. Rhétorique et esthétique dans la tradition occidentale*. Paris, 1983.

¹⁰ M.-J. KARDOS: *Lexique...*, i. m.2003. 304-305.

¹¹ F. COARELLI: La cultura artistica a Roma in età repubblicana, IV-I sec. a. C. In: *Revixit ars. Arte e ideologia a Roma. Dai modelli ellenistici alla tradizione repubblicana*. Roma, 1996, 15-84 és főleg 31.; valamint J.-L. BASTIEN: Les temples votifs de la Rome républicaine : monumentalisation des cérémonies du triomphe. In: *Roma illustrata. Représentations de la ville. Actes du colloque international de Caen (6-8. octobre 2005.)*, Éd. Ph. FLEURY et O. DESBORDES. Caen, 2008., további irodalommal.

hőstettek azonban ebben a formában nem bizonyultak szokványos látványnak, mert csak az *aedes Salutis dies natalis*-a alkalmával voltak megközelíthetők a szélesebb közönség számára, s így az emlékezet felidézése valóban ünnepi eseménnyé lépett elő, ahogy csakugyan minden egyes diadalmenetet megilletett ez a kitüntető státus és a velejáró jelentőség. Ezért a közös történeti emlékezet szempontjából nagyon fontos volt, hogy Kr. e. 304-ben App. Claudius írnoka a *forum*-on nyilvánosan elhelyezte a naptárt, majd pedig a 187-es *triumphator*, M. Fulvius Nobilior helyreállítva a *circus Flaminius*-ban a *Hercules Musarum*,¹² vagyis egy pythagoreus inspirációjú istenség templomát, immár ezen a helyen függesztette ki 179-ben az újabb naptárt, így kívánva örök emléket állítani annak, hogy a város fennmaradása érdekében oly nagy jelentőségű *Concordia* érdekében a *senator*-ok és a *populus Romanus* jelenlétében kibékült egymással az addig egymással ellenségeskedő két vezető politikus: maga M. Fulvius Nobilior és M. Aemilius Lepidus.¹³

A cicerói politika és a *monumentum*-ok ideológiája

Mindez megerősíti azt az elképzelést, hogy Róma már régtől fogva, de a köztársaság legvégén mindenképpen, mintegy azoknak a történelmi emlékhelyeknek a letéteményese volt, amelyek a civilizáció ezen központjának kívánták szavatolni örök tisztaságát, isteni és szent jellegét, s ezzel összefüggő erényességét, valamint nagyságát. Midőn tehát Cicerónak a Kr. e. 1. században új emberként (*homo novus*) azt kellett tapasztalnia, hogy a hatalmassá és gazdaggá lett Rómának súlyos belső meghasonlottsággal, sőt polgárháborúkkal kell szembenéznie az elburjánzó fényűzés és korrupció mellett, joggal vélte úgy, hogy a haza elleni bűnöknek ezek a megnyilvánulásai mintegy *vulnus patriae*-k, a hazán ejtett sebek. S ezekkel javító céllal feltétlenül szembe kell állítani az igazi *virtutes Romanae* és a *mores maiorum monumentum*-ait, amelyek ugyan főleg Rómában vannak, de azért, mint ahogy különösképpen a törvényekről szóló dialógusban fogalmazódik meg, jelen vannak magának Itáliának szent kegyeleti helyein is, akár pl. Cicero szülőföldjén Arpinumban, akár annak környékén (vö. de leg., 1, 1 skk.; 2, 1 skk.). Azon felül ez hatalmas érzelmi telítettséggel párosul, amit Cicero ekképp fogalmaz meg egyfelől saját öccsére, Quintusra, másfelől barátjára, Atticusra vonatkozólag. Mindannyiuk számára ott van az édes szülőföld (*germana patria*) az ősoket idéző megannyi emléknnyommal (*hic maiorum multa vestigia*.), amelyek a kedves helyek révén mélységes megindulást keltenek (*movemur enim nescio pacto locis ipsis, in quibus eorum, quos diligimus aut admiramur, adsunt vestigia*),

¹² M.-J. KARDOS: *Lexique...*, i. m. 2002. 176-7.

¹³ P. BOYANCÉ: Fulvius Nobilior et le dieu ineffable. *RPh*, 29, 1955, 172-192.

mert érvényesül a *recordatio summorum virorum*, azaz a kiemelkedő emberek lelki megidézése, vagyis emlékezete (uo., 2, 3-5).

Ilyen módon fogalmazódik meg az egykori 63-as consulban az a koncepció, amelyet a „kettős haza” elméletének szoktunk nevezni, s amely szerint minden római polgár valójában két közösség tagja: egyfelől annak a városnak a fia, amelyben született, másfelől pedig a római polgárságnak is alkotóeleme, méghozzá úgy, hogy ez a magasabb rendű *civitas*, közösség fölébe magasodik a szűkebb kötődésnek. Éspedig ahhoz hasonló módon, miként az egyéni érdeknél magasabb érték a család, ennél pedig a haza. A római államiság ekképp lesz a cicerói értékrendben a legrangosabb kategória, vitathatatlaná téve a római *imperium* szentségét, anélkül azonban, hogy ez a *humanum* megtagadása lenne. Cicero egyik retorikai munkájában egyértelműen kimondja, hogy az idősebb Cato számára szülőföldje érzelmi hátterénél valójában jóval többet jelentett az új, a befogadó haza (*quae exceptit*), mely a *IV. Catilinaria* szerint is *patria communis* a polgárok számára: *Arcem et Capitolium... commendat*.¹⁴ Ez a „közös haza” persze nem csupán oltalmat kínál, hanem igazi meghitt érzéseket is. Mert mekkora szeretettel tartozik az ember ama haza iránt, s ez Róma, amely az egész világon egyedülálló, s valóságos otthona az erénynek, a hatalomnak és a felséges méltóságnak! Ennek megfelelően az embernek tudatában kell lennie annak, mekkora is ennek a politikai közösségnek a jelentősége, erkölcsi tartalma, törvényes rendje, amiért mint közös szülőnket kell tisztelnünk. Hiszen jogrendjében hatalmas bölcsesség nyilvánul meg, amelyen az óriásira nőtt birodalom valójában alapul (vö. de or., 1, 196: „*Ac si nos, id quod maxime debet, nostra patria delectat, cuius rei tanta est uis ac tanta natura, ut Ithacam illam in asperrimis saxulis tamquam nidulum adfixam sapientissimus uir immortalitati anteponeret, quo amore tandem inflammati esse debemus in eius modi patriam, quae una in omnibus terris domus est uirtutis, imperi, dignitatis? Cuius primum nobis mens, mos, disciplina nota esse debet, uel quia est patria parens omnium nostrum, uel quia tanta sapientia fuisse in iure constituendo putanda est quanta fuit in his tantis opibus imperi comparandis.*”).¹⁵

Cicerónál mindez azt eredményezi, hogy bár látszólag a hajdani erények és szokások *imitatio*-ja mellett kötelezi el magát, azért ő valójában nemcsak egyszerűen lemásolni kívánja a múltat, hanem azon változtat is. Teszi ezt pedig

¹⁴ Vö. M.-J. KARDOS: *Lexique...*, i. m. 2002. 39-40 ill. 65 skk.

¹⁵ L. ehhez: R. L. van der WAL: „Urbem, urbem cole!” Taking a walk in Cicero’s *vestigia*. *Akroterion*, 52, 2007, 61-76 – további gazdag irodalommal. A Cicero idézet (és a továbbiak) közlésének technikai háttere: *Itinera Electronica* Du texte à l’hypertexte Cicéron [...]. [<http://agoraclass.fltr.ucl.ac.be/concordances/intro.htm>]

olyan módon, hogy a már meglévő emlékhelyeket a saját maga által vállalt történelmi és politikai szerepnek – mondhatni – a „díszlete gyanánt” használja fel, aminél persze valójában jóval többről van szó. Kitűnő példát szolgáltat erre a Kr. e. 63-as consulsága, amikor Cicero egyértelműen az „új Romulus”, pontosabban az „új alapító” *persona*-ját vállalja fel. Ennek megalapozásához már ekkoriban kialakított egy olyan elképzelést, amelyet ugyan csak később fogalmazott meg erkölcsfilozófiai értekezés szintjén, de amely már ekkor felbukkant nála s ezzel később mintegy a perszonalizmus egyik előfutára lett.¹⁶ Az ún. *quattor personae*, azaz a „négy személyiség” elméletéről van szó, amelyben Cicero azt mondja ki, hogy az emberben valójában négy személy rejlik (off., 1, 107 sk.). 1) Az egyik az általános emberi természetnek felel meg; 2) a másik az individuális jellemzőket foglalja magában; 3) a harmadik a körülményekhez alkalmazkodik; és 4) végül ott van az az én, amelyet az individuum saját maga választ vagy inkább alakít ki önmaga számára. Cicero megfogalmazásában: *quarta etiam quam nobismet ipsi iudicio nostro accomodamus*.¹⁷ 63-ban a consul számára ez utóbbi nem más, mint az „új Romulus” szerepkörének felvállalása. Fennen hirdeti: ahogy valamikor Romulus útját állta a Várost már-már elfoglaló szabinoknak, és pedig Iuppiter segítségével, úgy fogja most maga Cicero is megmenteni a catiliniusokkal szemben Rómát, minthogy az ő legfőbb pártfogója úgyszintén Iuppiter. Hogy a consul valóban minden eszközzel ezt kívánta sugallni, azt legjobban az összeesküvést leleplező *senatus*-i ülés nagyon tudatosan megválasztott helyszíne bizonyítja. Mint ismeretes, a római tanács ülésének megszokott helye a *Curia* épülete volt. 63. nov. 7-én (vagy 8-án) azonban nem ide hívta össze a consul a *senatus*-t, hanem Iuppiter Stator templomába. A hagyomány szerint ez a szent épület Romulus fogadalmának megvalósításaként jött létre, arra az esetre, ha az ég ura valóban feltartóztatja az ellenség támadását, miként azt tőle a városalapító kérte. Amikor tehát Cicero ezen a helyen leplezte le Catilina felforgató terveit, a hallgatóságban azt a benyomást keltette, hogy ő ugyanúgy útját fogja állni a hazáját eláruló arisztokrata Sergiusnak, mint ahogy egykor maga a városalapító is ezt tette a samnisi seregével szemben. Persze a templom megválasztása a veszély nagyságára is figyelmeztetett, s a Catilina ellen elmondott első beszédben valóban éles ellentétekkel lett bemutatva a vészhelyzet rendkívüli nagysága.¹⁸

¹⁶ Vö. pl. C. LÉVY : L'âme et le moi dans les *Tusculanes*. REL 80, 2002, 78–94.

¹⁷ L. HAVAS L.: Jellemrajz és propaganda Cicero Catilina elleni beszédeiben, különös tekintettel a *Catilinaria prima*ra. AAASzeged (*Acta Antiqua et Archeologica*). Supplementum XIII. Corollarium. Tanulmányok a 65 éves Tar Ibolya tiszteletére. Szerk. CZEROVSKZI Mariann és NAGYILLÉS János. Szeged, 2010 (2011). 89-95.

¹⁸ L. HAVAS L.: A *saecularis* gondolat mint irodalomalkító tényező Rómában. *AntTan.*, 45, 2001, 1-2., 75-112.

Az egyik oldalon ugyanis látványosan ott áll Cicero beszédében az állam sorsának letéteményese, az a *senatus*, amely mindenekelőtt *patientia*jával tűnik ki. Ezt a kvalitást aligha értelmezhetjük egyszerűen béketűrésnek. Fogalmi köréhez ugyanis a politikai és a filozófiai irodalomban eleve olyan kategóriák kapcsolódnak, mint a *fortitudo*, a *labor*, a *vigilantia*, s ennél fogva az alapvető erények kategóriájába tartozik, miként a *virtus* egyik megnyilvánulása. Olyan pozitív minőségről van szó ráadásul, amely szorosán érintkezik afféle más erényekkel, mint az előrelátás és a bölcsesség (*prudentia*), az igazság (*iustitia*) illetve a mérséklet (*temperantia*). A Cicero által itt felidézett *patientia*nak legfőbb jellemzője azonban a szilárd kitartás, azaz a *constantia*. Mindezek a fogalmak jól beilleszthetőnek látszanának egy sztoikus filozófiai kontextusba, ami azonban Cicero számára az adott esetben aligha látszik teljesen megfelelőnek. Szerinte ugyanis a veszedelmes ellenséggel szemben a *senatus* bizonyos fokú passzivitása voltaképpen nem megfelelő, sőt lényegében hibás magatartás (Cic. *Cat.* 1, 1, 1–2). Az ellenféllel szemben ugyanis diadalmaskodni kell, ahogy azt a *fortitudo*, a bátorság, valamint a *sapientia*, a bölcsesség eleve megköveteli. Azt lehetne mondani tehát, hogy a 63-as év consulja Catilina elleni első politikai megnyilatkozásában valamiféle mitologikus dimenziójú hőst vázol fel, aki következetes kitartással szegül szembe a gonosszal, amely magatartás feltétlenül egyfajta héraklési-herculesi figurát idéz fel, de talán azt a Romulust is eszünkbe juttatja, aki a megszülető Rómát meggyalázó Remusnak a megsemmisítője lett.

Ezt az értelmezést támasztja alá, hogy a *senatus* ellenfeleként megjelenő Catilina az eddigi államfenntartó erőkkel szemben úgy tűnik fel, mint a *furor* és az *audacia* megtestesítője, amely fogalmak eleve felidéznek az olyan államellenes, bomlasztó tényezőket, mint a *discessio* (meghasonlás), a *secessio* (kivonulás vagy pártütés) valamint a *discordia*, amely utóbbi fogalom az állam teljes belső diszharmóniájának a kifejeződése. Mindez a legteljesebb mértékben a bűn (*vitium*, *culpa*, *improbitas*) kategóriájába tartozik, vagyis olyan politikai fogalmakhoz társul, mint az összeesküvés, a káros politikai szövetkezések különböző formái (*coitio*, *coniuratio*, *discordia*), amelyek a *semina discordiarum* elhíntésével az állam ép és egészséges testének felbomlását idézik elő. Ennek megfelelően Cicero a Róma érdekében fellépő herculesi és romulusi *senatus*-szal és *consula*ival szembehelyezkedő bomlasztó szervezkedésben joggal lát valamiféle *pestist*, egyfajta olyan *bellum intestinum*ot, amelynek révén annak vezetője, Catilina az egész világot kívánja megsemmisíteni és lángba borítani (*orbem terrae caede atque incendiis vastare* – *Cat.* 1, 1, 3). Ezzel szinte egy sztoikus *ekpyrós*is, illetve *kataklysmos*, egyszerűen „világpusztulás” vízióját idézi fel, amelynek során Catilina és társai úgy jelennek meg mint a világmegsemmisítő gonosz erői, akik egyfajta „Götterdämmerung”-ot idéznek elő, ahogy az már az ősi indoeurópai mitológiára

is jellemző volt, s amelynek nyomán majd később R. Wagner is dolgozott. Egy ilyen, a római állam számára a teljes pusztulást jelentő romlással (*hanc tam taetram, tam horribilem, tamque infestam rei publicae pestem*) szembeszállni a *senatus* élén harcoló *consul*nak legszentebb kötelessége, aki ennél fogva semmiképpen sem minősülhet *crudelissimus tyrannus*nak (Cic. *Cat.* 2, 14), hanem valóságos megszabadító Herculesnek mutatkozik. Vagyis ugyanolyan *hérós*, mint aki a *mons Palatinus* gyomrában lakozó Cacus, a világ-gonoszt megsemmisítette, hogy megvalósulhasson a civilizáció védelmét biztosító romulusi városalapítás. Ettől számítva mintegy hétszáz évvel később (ne feledjük, hogy Cicero korában ismert volt Rómában egy olyan kronológia is, a Kastór-féle, amely a Város megszületését Kr. e. 764/763-ra tette, s így a *consul* éve valóban a 7. *saeculum* beteljesülését is jelentette)¹⁹ az akkori államvezetésnek tehát valami nagyon hasonlót kellett 63-ban végrehajtania a szónoki beállítás szerint, mint amilyen megtisztító-fölmentő események annak idején Róma sorsát illetően lejátszódtak. Mindezt éppen maga a helyszín is valószínűsítette, hiszen Iuppiter Stator templomához egészen közel húzódott egyfelől Cacus lépcsője, másfelől ott volt található Cicero frissen megvásárolt háza, mely csaknem azon kunyhó közelében helyezkedett el, amelyet akkoriban Romulus otthonaként tartottak számon mint valóságos kegyeleti helyet. A *senatus*ba gyülekező senatorok egy jelentős részének el is kellett menniük ezek mellett a történelmi-vallási helyek mellett, aminek számukra *memento* értékkel kellett bírnia, annál is inkább, mert ezekre szokásos módon a *Curiá*-ba menet nem láthattak rá.

Az állam érdekében küzdő *senatus* és vezetője ennél fogva 63-ban Herculeshez és Romulushoz hasonlóan szintén a megfontolás és megfontoltság (*consilium*) alapján látszott cselekedni, amihez társult még az *auctoritas* (*Cat.* 1, 1, 3) is, vagyis az a tekintély, amely egyszerre a családfő (*pater familias*) valamint a *patronus* és egyúttal a *populus Romanus* jellemzője és ismérve, s rokon fogalom azzal a *maiestas*sal, amely a *maiores*nek, az ősöknek, s egyben az idősebb, tekintélyesebb polgároknak a lényege. Ezzel összhangban áll az a követelmény is, hogy a gonosz ellen fellépő *senatus*nak és vezetőjének egyaránt *clemens*nek kell lennie, ami a *clementia* erényének gyakorlását jelenti, miként annak idején már Cato Maior is ezt követelte meg Róma tanácsától a sokak által rossz szemmel nézett rhodosiakkal szemben. Ugyanakkor persze ez a *clementia*, amely a már előbb említett *vigilantiá*val párosul, nem csaphat át hanyagságba, tétlenségbe (*inertia, nequitia* – *Cat.* 1, 2, 4), amely egyszerűen nem férhet meg a világmegsemmisítő ellenség *crudelitas*ával és *inhumanitas*ával (vö. Cic. *Verr.* 2, 5, 115), vagyis azokkal a barbár megnyilvánulásokkal, amelyek a mitológia

¹⁹ M.-J. KARDOS: *Lexique...*, i. m. 2003. 272.

szerint főleg Cacusra, de részben Romulus ellenlábására, Remusra is jellemzőek voltak.

Ilyen módon a Catilina elleni első beszédben külön nyomaték helyeződik arra, hogy miként a megsemmisítő gonosz a legfőbb irányítóban, Catilinában összpontosul, ugyanúgy az állam megmentése egyetlen férfiúban van teljes mértékben letétbe helyezve (*in uno homine summa salus... rei publicae* – *Cat.* 1, 5, 11). Ez az ember pedig nem más, mint az adott év első számú személye, maga Cicero, aki egyértelműen úgy állította be, mintha hétszáz év elmúltával ő lenne Romulus városalapító és megmentő szerepének továbbvivője. S ezt a tényt emelte ki különös nyomatékkal a *senatus* ülésének meglepetésszerűen a Iuppiter Stator templomban való rendkívüli megtartása.

Mindenkinek számára magától értetődő üzenetértéke volt az egykorú Rómában. Bár a *porta Mugionis*-nál, vagy *Mugonia*-nál felállított templomot valójában csak Kr. e. 294-ben szentelték fel,²⁰ ám az a hozzákapcsolódó legenda révén mégis az *urbs*ot Iuppiter segítségével megoltalmazó városalapítóra emlékeztetett, aki azután a szabin vezérrel, Titus Tatiusszal békét kötve, létrehozta az egységes római állam testét.²¹ Mindez egyértelműen arra utal, hogy Iuppiter Stator temploma a *Quirites*, az összes római polgár, azaz *cives* egységes állami *corpus*ának is mintegy a jelképe lett. Hogy Iuppiter Stator és az istenné emelt Romulus kultusza milyen szorosan összekapcsolódott a köztársasági Rómában, azt jól szemléltetheti az a körülmény is, hogy kettejüknek szinte egyidejűleg avattak templomot, Iuppiter Statornak 294-ben (*Liv.* 10, 36, 11; 37, 15), Quirinusnak pedig egy évvel később, 293-ban (*ibid.* 10, 46, 7).²²

Mindez a kellő történelmi és helytörténeti ismerettel rendelkező korabeli római számára, s a Kr. e. 1. században a legtöbb polgár még ilyen volt, nyilvánvalóvá tette, hogy a *senatus* 63. november 7-én (vagy esetleg 8-án) történő összehívásának színhelyéül Cicero azért választotta Iuppiter Stator templomát, hogy ezzel is szuggerálja Róma polgárainak: az állam Catilina felforgató tervei miatt ugyanolyan végveszélybe került, mint annak idején a szabinok támadása alkalmával. Ahogy annak idején ebből a szituációból a városalapító Romulus Iuppiter oltalmával menekítette ki a rómaiakat, ugyanúgy fogja a legjobb és a legnagyobb Isten (*Iuppiter Optimus Maximus*) segítségével Arpinum szülötte, Cicero is megmenteni honfitársait, mert Catilinával együtt eltávolítja az állam

²⁰ Th. GUARD: *i. m.* 1190 jz., amelyben e tanulmányomra utal: L. HAVAS: L'idée d'État dans les discours consulaires de Cicéron. *Ciceroniana VII. Atti del VII Colloquium Tullianum. Varsavia 1989. 11-14. Maggio.* Roma, Centro di Studi Ciceroniani, 1990. 133-147.

²¹ M.-J. KARDOS: *Lexique...*, *i. m.* 2003. 295 sk.

²² Vö. HAVAS L.: Romulus Arpinas. Ein wenig bekanntes Kapitel in der römischen Geschichte des *saeculum*-Gedankens. *ACD*, 36. 2000. 71-88.

testét fertőző mételyt, és visszaállítja a *corpus rei publicae* egészséges állapotát. Erre a párhuzamra épít a Catilina elleni első beszéd záró része is, amikor Cicero Iuppiter Statorhoz fordul oltalomért. Miként a hagyomány szerint a Róma megmentéséért esedező Romulus egykor az égnek emelte kezét, hogy Iuppiter segítségét kérje, most a *senatusi* ülésen Cicero hasonló pózban fordult a legfőbb istenséghez Róma megmentéséért, s ezzel nemcsak a Romulus által alapított város megoltalmazását kívánta láttatni, hanem ama új, szerencsés Rómáét is, amelynek consulsága folyamán mintegy saját maga lett a megalapítója. Ahogy később ezt consulságáról írt eposzában megfogalmazta: *o fortunatam natam me consule Romam* (Ps.-Sall. in Cic. 3, 5).²³

Cicero tehát valóban mintegy Romulus szerepében próbált feltűnni 63-as consulsága idején, még ha ez az egykorú beszédekben nem fogalmazódott is meg ilyen nyíltan, hanem legfőljebb csak utalásszerűen. A kortársak számára azonban mégis egyértelmű volt a Cicero-Romulus párhuzam, amit jól mutat a pseudo-sallustiusi *invektiva* ama gúnyos megfogalmazása, mely Cicerót *Romulus Arpinas*nak (*ibid.* 7, 1), az „arpinumi Romulus”-nak tünteti fel. Ez a később Ciceróval szemben felhozott vádaskodás azonban talán még inkább jogosnak bizonyulna, ha Cicero beszédei valóban abban a formában maradtak volna ránk, ahogy annak idején elhangzottak. Mert a későbbiekben, amikor Kr. e. 60-ban kiadásra átdolgozta consuli beszédeit, bizonyára csak tompította azokat a helyeket és utalásokat, amelyek megerősíthették a Ciceróval szemben felhozott vádaskodásokat, miszerint működése során túllépte a törvényesség határait, s tevékenysége a *tyrannis*, a *regnum* irányába mutatott volna.

Cicero számára azonban a párhuzamba állítás során mutatkozott egyfajta nehézség is. Az összeesküvés ugyanis nem a 63-as év telének végére vagy tavaszkezdetére esett, amikor a *Lupercalia* ünnepét ülték, azt a várostisztító és egyben megtermékenyítő szertartást, amely a hagyomány szerint szintén a városalapító Romulusra ment vissza, hanem az év második felére, azaz az őszi végére, a tél kezdetére. Mindazonáltal Cicero úgyszintén nagyon tudatosan választhatta meg az összeesküvőkkel szemben történő fellépéseinek időpontjait, hogy politikai célból ezt is fel tudja használni, és pedig élve a legkorábban alapított római város vallási, mitológiai vonatkozásaival. Közismert, hogy az összeesküvés első leleplezésére október 21-én került sor, amikor a *catilinariusokkal* szembeni *senatus consultum ultimum* is megszületett, azaz ki lett nyilvánítva az ostromállapot. Ennek a ténynek az adott különleges nyomatékot, hogy közvetlenül követte az október 19-én végrehajtott *Armilustriumot*, vagyis azt a szertartást,

²³ Vö. M.-J. KARDOS: *Lexique...*, i. m. 2003. 39.

amelynek során a harci idény végén megtörtént a fegyverek purifikációja.²⁴ Az összeesküvők ezt követő fegyveres felkelésre irányuló szervezkedése egyértelműen mutathatta a kortársak szemében, hogy a belháborúra készülők megszegték a városalapító Romulus apjának, Mars istennek azt a vallási rendelkezését, miszerint a fegyverek megtisztítását követően a tél folyamán békének kellett lennie a fegyvernyugvás jegyében. A Catilina elleni nyílt föllépés november 7-től (vagy 8-tól) kezdődően ugyancsak nem lehetett átgondolatlan. Hiszen november 4 és 17 között rendezték meg az ún. *Ludi plebeiit* Rómában, amely játékok az év consula számára azt a „színházi háttérrel” biztosíthatták, hogy Róma megmentésére irányuló politikája mögött nemcsak az *ordo senatorius* és *equester* sorakozik fel, hanem a köznép is a maga összes lojális tagjával, azaz a *bonival*, akiktől a második *Catilinaria* híres felsorolása szerint csupán a gonoszok határolódnak el az állam ellen törve (Cic. *Cat.* 2, 18 skk.).

Hasonlóképpen nem lehetett véletlenszerű a római összeesküvők december eleji letartóztatása és december 5-én történő elítélése, majd pedig kivégzése sem. December 3-án és 4-én tartották ugyanis *Bona Dea*-nak zárt, kizárólag asszonyok részvételével megtartott ünnepét, amelyen egy évvel korábban Cicero eposzájának leírása szerint a consul felesége isteni jóslatot kapott arra vonatkozóan, hogy férje valamiféle égi erő birtokában megmenti majd Rómát a végveszélytől. Tekintve, hogy a hagyomány szerint az ünnepelt istennő a *Lupercaliával* kapcsolatba hozott Faunus isten leánya vagy felesége volt, ennek a december eleji rituálénak is valamiképpen utalnia kellett a romulusi városalapító és megtisztító hagyományra. A *Bona Dea*-féle titkos szertartás azonban némiképpen a Cicero által megidézett másik városalapítóra is utalt, még ha ez inkább csak negatív formában bizonyítható is. Volt ugyanis Rómában egy olyan hagyomány, amely szerint Hercules tiltotta meg a nők részvételét az *Ara Maximánál* számára rendezett szertartásban, minthogy a *Bona Dea* tiszteletére összeseregülő nők nem engedték be őt az istennő szentélyébe, amikor inni kért a Cacus elleni harcában. A december 5-i átütő fellépés háttéréként arról sem feledkezhetünk meg, hogy a rómaiak magánjelleggel ekkor tartották annak a Faunusnak a tiszteletével egybekötött *Faunalia* ünnepét, aki, mint közismert, ugyancsak szorosan egybekapcsolódott a városteremtő Romulus tiszteletével és a város alapításával összefüggő tradíciókkal. A vallási megtisztulással és a közösség bőségével, vagyis az állatállomány és a növényvilág védelmével, és hozamával kapcsolatos elképzelések valamint rituálék mind azt igazolhatták, hogy a városra romlást hozó Catilinával és összeesküvő társaival szemben a természet ősi rendjét biztosító

²⁴ M.-J. KARDOS: *Lexique...*, i. m. 98 skk., vö. uo. 214.

istenségek egyöntetűen Cicero megtisztító, a Catilina-összeesküvést felszámolni kívánó programja mögött sorakoznak fel.

Mindezek alapján bizonyára levonhatjuk azt a végkövetkeztést, hogy Cicero 63-as consulsága során megpróbálta mitologizálni, vallási köntösbe öltöztetni azt a politikai tevékenységét, amelyet Catilinával és összeesküvő társaival szemben folytatott. Ennek jegyében magát új városalapítónak, egyfajta új Romulusnak vagy Herculesnek kívánta feltüntetni, aki a régi államhoz lojális polgárok (*boni, optimates*) vezetőjeként diadalt arat azok felett az új Remusok és Cacusok felett, akik a hagyományos *res publicát* megsemmisíteni kívánó gonosz erőt képviselik. Mindennek ünnepélyes demonstrálására messzemenően felhasználta a Róma központi állami-vallási jellegű *monumentum*-ai által kínált lehetőségeket, amelyek valójában még szélesebb körűek voltak, mint ahogy ezt eddig felvázoltuk. A *consul* ugyanis arra is ügyelt, hogy az ügy végére pontot tevő *senatus*-i ülés helyének is meg legyen a maga eszmei híradása. A 63. december 5-i *senatus*-i ülés színtere ugyanis már nem Iuppiter Stator temploma volt, de nem is a *Curia* épülete, hanem a capitoliumi Iuppiter-templom lábánál és egyben Romulus megistenülésének helyénél, a *Lapis Niger*-nél elhelyezkedő *Aedes Concordiae*.²⁵ Ezt az átalakítások után később oly impozáns épületet a hagyomány Róma másik megmentőjének és egyben újjáalapítójának: M. Furius Camillusnak tulajdonította. Mint ismeretes az ezt követő későbbi nagyarányú felújításra azután Kr. e. 121-ben került sor, amikor a Cicero által az első *Catilinariá*-ban elismerően megidézett L. Opimius, a Gracchusok ádáz ellenfele ezzel az impozáns átalakítással kívánta ugyancsak felhívni a figyelmet a társadalmi megbékélés szükségességére, ahogy a 63-as év consula is tette, aki ezen tisztség birtokában az elsőnek tekinthette magát az általa feltételezett Róma-alapítók sorában, hiszen sem Romulus, sem Camillus nem töltötte be soha a consuli méltóságot (vö. Liv., VII, 1 ; Plut., Camill., I, 1). Aligha lehet tehát véletlen, hogy már Cat., 1,2-ben is van utalás L. Opimiusra, aki szintén kész volt fellépni C. Gracchus ellen a haza érdekében, akárcsak később Cicero, de úgy, hogy egyszersmind mindkettőjük záró akciója a Concordia-templomhoz fűződött. Igaz, a tradíció is tudott arról, hogy a Concordia-szentély²⁶ valójában csak később lett felszentelve, mint hagyományosan gondolták, de ez mit sem változtatott azon a körülményen, hogy minek a jelképeként fogta fel a Kr. e. 1. sz.-i Róma. Egyértelművé tette ezt az a körülmény is, hogy a vizsgált templom körzetében volt még egy másik hasonló funkciójú emlékhely, nevezetesen a *Porticus deorum consentium*,²⁷ amelyet a kortárs Varro is említ (*De re rustica* I,4),

²⁵ M.-J. KARDOS: *Lexique...*, i. m. 98 skk.

²⁶ M.-J. KARDOS: *Lexique...*, i. m. 2002. 106.

²⁷ Vö: Chr. HÜLSEN: *Il Foro Romano – Storia e Monumenti*. 905, Roma, L'Italia, Touring Editore, Milano, 2004, 460. ill. F. COARELLI: *Roma*. Guide Archeologiche Laterza. Roma, 2008. 28, 37, 39,

s amely a Rómát segítő tizenkét olymposi isten szobrának adott otthont, éspedig feltehetőleg a Kr. e. 3-2. század óta.²⁸ Ezzel a háttérrel márpedig érthető: a Város meg volt róla győződve, hogy ez a szent hely arról tanúskodik: Róma megmenekülése, újjászületése és ennek alapján történő fennmaradása alapvetően a Cicero által is hirdetett társadalmi-politikai „Összhang” jegyében valósítható meg, amely rendi egyetértésnek volt szentesítője a templom *patrona*-ja: *Concordia*. Az istennő neve eleve arra utalt, hogy a Város minden derék polgárának a szíve egy ütemre kell hogy dobbanjon, miként Cicero meghirdetett programja is vallotta: *consensus omnium bonorum*, vagyis elengedhetetlen az összes jó, a *res publica libera*-hoz hű római polgár közös platformja.²⁹

A consul december 5-én is a legszélesebb hatást igyekezett gyakorolni a városi lakosságra. A *senatus* ülésén ekkor elhangzó beszédében, a *IV. Catilinaria*-ban külön kiemeli, hogy a *forum* környékén a templomok tele vannak várakozó tömeggel (14, vö. Opt., 10). Ez a megjegyzés mindenképpen a köztársaság kezdetén fölszentelt *Dioscurus*-ok szentélyére utal,³⁰ amely örökre arra figyelmeztette a rómaiakat, miként mentették meg Castor és Pollux a Regillus tónál annak idején a Város hadseregét, amely cselekedethez hasonlóan most egy „új ember” van elszánva arra, hogy tűzön-vízen keresztül sikraszálljon polgártársai védelme érdekében. Hiába lett ez a templom a későbbi hadizsákmányokból újra és újra átalakítva, megnagyobbítva, fényesebbé téve, megmaradt ahhoz az ősi ereje, hogy mindig az *Urbs*-ot fenyegető katasztrófára intsen.³¹ Ám a consulknak már az ezen *senatusi* ülést megelőző estén is gondja volt a tömeg hangulatát a helyszíni háttér felhasználásával felborzolni, hogy ilyen módon másnap nyomást tudjon gyakorolni a *senatus*-ra a halálos ítélet meghozatalában. A Capitolium lábainál lévő emelvényről szónokoló Cicero nem csupán a tűzzel-vassal fenyegető összeesküvés rémét idézte meg, hanem azokat az isteni előjeleket is, amelyek ezt már két évvel korábban előre vetítették. „Bizonyára él még az emlékezetekben” – mondta a szónok –, „hogy Torquatus és Cotta consulsága alatt több helyen is

73, 219.

²⁸ Mindehhez l. áttekintésemet: HAVAS L.: Róma – Európa megújulásának örök jelképe. In: *Eruditio, virtus et constantia*. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére. Debrecen, 2011. I, 417-427 (a különnyomat képeket is tartalmaz).

²⁹ M. - J. KARDOS: *Lieux et lumière de Rome chez Cicéron*. Paris, 1998. 216. sk. – A fentebbiek alapján aligha az lehetett az igazi vagy egyetlen ok, amiért a december 5-i *senatus*-i ülést a Concordia-templomban tartották, hogy közel volt a börtön, ahol a *catilinaris*okat fogva tartották, vö. M. BONNEFOND-COUDRY: *Le sénat de la République romaine, de la guerre d’Hannibal à Auguste*. *BEFAR* 273, Rome, 1989, 101 ill. M.-J. KARDOS: *Lieux et...i. m.* 220. Bár ez a lehetőség sem zárható ki, az ideológiai-politikai kontextus ennél fontosabb lehetett.

³⁰ Vö. *CASTORIS AEDES* – M.-J. KARDOS: *Lexique...*, i. m. 2002. 76-78.

³¹ M.-J. KARDOS: *Lexique...*, i. m. 2002. 96-7.

villámcsapás érte a Capitoliumot, s ennek következtében istenek képmásai zuhantak le alapzatokról meg hajdan élő hősök szobrai s a törvények bronzanyaga szintén megolvadt. Villám sújtotta magának ennek a Városnak az alapítóját is, az isteni Romulust is, aki – ahogy emlékeztek rá – itt egy aranyozott gyermekszobor alakjában volt ábrázolva, amint újszülöttként az anyafarkas emlői után ácsingózik. Ekkor egész Etruriából béljós papok érkeztek, s bejelentették: vérengzések és gyújtogatások lesznek, a törvényeket semmibe veszik majd, polgár- és belháború következik, az egész Város és a Birodalom bukásra van ítélve, hacsak a halhatatlan istenek minden erővel meg nem lesznek békítve, s szent lényegükkel meg nem hajlítják a végzet erejét” (3, 8, 19 – SIMON A. fordítása). A 63-as consul épp ezt a megmentő szerepet vindikálta magának a nép előtt, mint olyan valaki, aki ilyen módon a ledőlt Romulus helyébe lép, megteremtve az új és szerencsés Rómát. Ezt a programot azzal is megpróbálta még indokoltabbá tenni, hogy rámutatott: a Sulla-féle tűzvész után hús év elteltével Catilina hívei újabb lángtengerrel fenyegetnek, amely ismét a Capitoliumot, Róma e szent fellegvárát kívánja elemészteni (3, 4, 9). Cicero pedig ezt már azért is meg fogja akadályozni, mert élvezi Iuppiter támogatását, aki mindig is helyreállította a maga Capitoliumát az összes templommal és magával a várossal együtt, ahogy azt a tömeghez szóló politikai fennhangoztatja (Cat., 3, 9, 22). Így a consul szilárdan kitart városoltalmazó szerepkörében annak ellenére, hogy számára ott minden politikai helyszín halálos veszélyt tartogat: a *forum*, a *campus Martius*, a *comitium*³² és a *Curia* egyaránt (Cat., 4, 1, 2, vö. p. Mur., 52; Cat., 1, 11; 15). Egyszóval a *populus Romanus* és annak oltalmazója ellen támadó *pestis* (l. pl. Cat., 1, 12; 2, 1 stb.) mint holmi *moles mali* (vö. pl. Cat., 3, 7), vagyis a *scelus*, a bűn megnyilvánulása megkísérel a polgárság kollektívája által szentként tisztelt minden közéleti és történelmi helyet a romlás színterévé, vagyis *insidiae*-vé, azaz csapdává átfórnálni (vö. pl. uo., 2, 1; 3, 1). S ezzel az *Urbs* teljessége egyfajta *castrense latrocinium*-má alakul át (uo., 3, 7; vö. 1, 9) a szónoki megjelenítésen keresztül, ami *mortis periculum* támadásával ássa alá a római nép biztonságérzetét (vö. uo., 4, 1). Ennek nyomán Cicero később is azt az igényét fogalmazta meg, hogy miután Rómát halálos veszedelemtől mentette meg, ennek megfelelően az egész földkerekségen elhintette örök emlékezetét (*disseminare arbitrabar in orbis terrae memoriam sempiternam* – Arch., 30). Mindez összevethető azzal, ahogy ez a halhatatlanná válás a városalapító Romulus esetében is megtörtént.³³

³² Thomas GUARD: *Memoria renovata*. [Online: Les valeurs de mémoire chez Cicéron, sous la direction de Guy Sabbah. http://theses.univ-lyon2.fr/documents/lyon2/2005/guard_t – 2005, 317.]

³³ M.-J. KARDOS: *Lexique...*, i. m. 2003. 115-6.

Az ellenfelek és a római emlékezet

Nem csupán Cicero propagandája épített a római emlékezhelyekre, az ellenfelek is hasonlóval próbálkoztak, mintegy visszájára fordítva a 63-as consul ilyen jellegű nagyon átgondolt törekvését egy meggyőző politikai irányvonal kialakításához. A Cicerót később épp a Catilina-ügy miatt számkivetésbe küldő Clodius többek között ezért is koboztatta el Cicero palatinusi palotáját,³⁴ hogy ezzel is lerombolja az új Romulus és városalapító imázsát, s ennek helyébe a *populus Romanus* szabadságának, *Libertas*-ának emeljen templomot, ezzel nyilvánítva ki, hogy valójában Cicero ellenfelei, Catilina és társai voltak Róma sorsának igazi oltalmazói. Minderről Clodius pontos érvelését ugyan nem ismerjük, ám Cicero szavaiból nyilvánvaló, itt kiemelt jelentőséget tulajdonítottak magának a háznak mint egyfajta szent családi emlékerületnek. A korábbi 63-as consul ezt mondja ugyanis számkivetéséből visszatérve a politikai csatározások középpontjává vált palatiumi palotája kapcsán: „Van-e annál szentebb... és tiszteletre méltóbb vallási szempontból, mint minden egyes római polgár otthona? Itt oltárok vannak, szent tűzhelyek, házi istenek, vannak itt a falak közt bemutatott áldozatok, vallásos cselekmények, szertartások, s ez mindenki számára megsérthetetlen menedékhely, annyira szent ez a hely, hogy onnan bárkit elragadni vallás elleni bűntény” (de dom. sua, 41, 109: „*Quid est sanctius, quid omni religione munitius quam domus unius cuiusque ciuium? Hic arae sunt, hic foci, hic di penates, hic sacra, religiones, caerimoniae continentur; hoc perfugium est ita sanctum omnibus ut inde abripi neminem fas sit.*”).³⁵

A fentebb felvázolt kép Cicerónak és ellenfeleinek a római emlékhelyekkel összefüggő propagandájáról, azt hiszem: kellőképpen igazolja, miszerint a hajdani arisztokrata elődök dicséretes szokásai helyett ők, s különös filozófiai felkészültségének birtokában mindenek előtt Cicero, már egy egyetemesebb értékrendet fogalmaztak meg, éspedig olyat, amely felette áll a hajdani egyszerű, mindössze pár értékfogalmat jelölő és általában szóban kifejezett nemesi normáknak. Ezért szeretné kerülni Arpinum egykori szülőtte a már említett *vulnera patriae*-t, begyógyítani azokat a sebeket, amelyek a haza testén az utóbbi időben estek. Cicero számára tehát a múltra való emlékezés valóban nem pusztán kíváncsiság, hanem igazi cselekvési program, amelyet az egyetemes haza érdeke határoz meg. Miként R. L. Van der Wal állítja: noha Cicero számára Róma a világ közepe, mégis a szónok-politikus szerint nem annyira a múltat kell csodálni, mint

³⁴ Clodiushoz újabban I. L. FEZZI: *Il tribuno Clodio*. Roma-Bari, 2008. Magának Cicerónak a számkivetésével kapcsolatban jól eligazít: A. GARCEA: *Cicerone in esilio: l'epistolario e le passioni*. Hildesheim, 2005, coll. Spudasmata 103, 319.

³⁵ Vö. az idézett tanulmánnyal: 75.

inkább e passzív szemlélet helyett művelt rómaiak kinevelésére van szükség, mégpedig tegyük hozzá: a közös emlékezet talaján. Ennyiben Cicero voltaképpen már eljut azon különbségtételhez az emlékezés területén, amelyet azután a 19. században immár Friedrich Nietzsche fogalmaz meg. Ő ugyanis megkülönböztet egymástól egy olyan legitim múltidézt, amely élő és cselekvésorientált; valamint egy olyat, amely illegitim, mert pusztán egyfajta meddő antikváriusi (a szó ókori jelentésében) érdeklődést jelent.³⁶

A történeti változások kényszerítő ereje a *memoria* megjelenítésében

Mindez egyértelműen tanúsítja, hogy Róma igenis ismerte és messzemenően alkalmazta a történelmi emlék- ill. emlékezhelyek felfogását, mégpedig igen tudatosan, és nem egyszerűen csak politikai szinten, hanem széleskörű kulturális összefüggésben is, mi több egészen filozófiai magaslatra is fölemelkedve, különösen azáltal, hogy a közmorált valóban a közemlékezet szintjére emelte fel. Rómának a Kr. e. 3-2. század folyamán hihetetlenül gyorsan végbemenő katonai sikerei után ki hihette volna azt, hogy ugyanez az arisztokratikus Róma képtelen immár világbirodalom-irányító szerepét ellátni mint régi arisztokratikus városállam. Úgynevezett Piroska-szituáció állt elő,³⁷ amikor az ismétlődő polgárháborúk között mindenki látta, hogy valami baj van, miként a Grimm-mese Piroskájának is tapasztalnia kellett, hogy valami gond van a nagymamaként ágyban fekvő farkas körül, csak éppen magának a problémának a lényegét volt képtelen felismerni. Ugyanúgy, ahogy Piroska nem tudott rájönni arra, hogy a szőrös nagymama képében, akinek még ordasra valló fogazata, sőt, farka is lett, valójában egy mindent felfaló vadállat húzódik meg, Róma képtelen volt világosan látni ebben a nem könnyen tisztázható helyzetben. Az efféle Piroska-szituációkban ugyanis az ember a helyes és valós megoldások helyett általában vagy részben pótmegoldásokhoz folyamodik. Ez történt Rómában is, ahol hosszú időn keresztül

³⁶ F. NIETZSCHE: Vom Nutzen u. Nachteil der Historie für das Leben. In: *Werke in 3 Bänden I.* 209-285., hivatkozik rá U. WALTER: *Memoria u. res publica.* Zur Geschichtskultur im republikanischen Rom. Frankfurt aM., 2004. 177.; Chr. MEIER: *Res publica amissa.* Eine Studie zu Verfassung und Geschichte der späten römischen Republik. Frankfurt aM., 1997. I. a bevezető tanulmányt, de az első kiad. megjelenése már: Wiesbaden, 1966, ahol ez a bevezetés még hiányzott.

³⁷ Ezzel összefüggésben lásd mindenekelőtt: M. - J. KARDOS: *Lieux..., i. m.* A német szakirodalomban a „Werthorizonte”-hoz ill. a *Mos maiorum*-hoz kapcsolódóan elterjedt a „Memorialkultur” szakkifejezés, amelyet a magyarban az „emlékezetkultúra” fogalmával adhatunk vissza, vö. pl. az idevágó szakirodalomból: M. BRAUN – A. HALTENHOFF – F.-H. MUTSCHLER: *Moribus antiquis res stat Romana.* Römische Werte und römische Literatur im 3. und 2. Jh. v. Chr. München, 2000.

ahelyett, hogy a politikai berendezkedést változtatták volna meg, egyfajta erkölcsi megújulásra törekedtek, úgy gondolva, hogy ha a hódítás eredményeként megjelent gazdagság miatt megromlott erkölcsök helyébe visszaállítják a régi tiszta morált, akkor minden politikai probléma szinte magától megoldódik. Az ún. *mores maiorum*-on alapuló ezen megújulás emlékezetre épülő bölcséleti elméletét éppen Cicero³⁸ fektette le, aki világosan felismerte, hogy a történelmi és a kegyeleti helyeknek rendkívül nagy szerepe van a helyes és követendő példák bemutatásában. A legfőbb jó kérdéskörét vizsgáló híres filozófiai dialógusában (*De finibus*), amikor az idevágó platóni tanítás felidézésére kerül sor az 5. könyvben, a beszélgetésben résztvevők először azzal foglalkoznak, hogy az athéni *Akadémeia* kertje, Platón egykori iskolája mennyire képes megeleveníteni a hajdani mestereket és tanításaikat. Ennek kapcsán előbb Piso fejt ki, hogy egy ilyen hely a maga valóságában jobban meg tudja indítani az embert, mintha pusztán egy elbeszélést hallgat meg a múlt embereinek cselekedeteiről, vagy akár írásaikat olvassa. A történelmi emlékhely ugyanis mindennél elevebben kelti életre a valamikor ott működő személyek valódi szellemiségét a maga teljességében és hiteles mivoltában. E jelenségre a legjobb példa gyanánt egyenesen a római *forum* tűnik fel számára, ahol a *senatus* épülete, pontosabban annak elődje, a *curia Hostilia*, még ha időközben leégett is, és a mostaninál sokkal kisebb volt is, mindazonáltal tökéletesen bele tudta vésni az ember gondolatába Scipiónak, Catónak, Laeliusnak az alakját, mert visszahozta tudatunkba a családi vagy nemzetségbeli ősnek (*avum*) a hiteles képét. Végül is a helyeknek olyan nagy az emlékeztető ereje: „*tanta vis admonitionis inest in locis...*”,³⁹ hogy mindent eszünkbe juttatnak, s ezért a rómaiak nem oktanul eredeztetik belőlük az „emlékezet tudományát” („...*ut non sine causa ex iis memoriae ducta sit disciplina*” – , uo., 5, 3). Ez a megfogalmazás arra kíván utalni, hogy a latin nyelvben az emlékhely neve *monumentum* volt, amely ugyanúgy a *moneo* „emlékeztet” szóból származott, akárcsak az *admonitio*, „a figyelmeztetés, az intelem” latin kifejezése, vagy akár maga a *memoria*, az „emlékezet” ugyancsak latin nyelvű megjelölése.

Piso idézett megállapításával tökéletesen egyetért a beszélgetés másik résztvevője Quintus is, aki nem más, mint a nagy Cicero öccse, s aki különösen az emlékhely „érzelmi” hatását húzza nyomatékosan alá. Kiemeli ugyanis a „mélységes csodálatot”, amelyet az adott vidék ébreszt fel az egykor ott élő vagy

³⁸ E helyre korábban már D. HUME is fölfigyelt [vö. Online: A Treatise of Human Nature, Sect. VII: Of the Nature of the Idea or Belief. www.digireads.com, 2010. 64.].

³⁹ A vidék érzelemfelidező képességéről s egyben elgondolkoztató erejéről olvasható irodalomból: P. LUCCIONI: *Apprivoiser le paysage: réflexions antiques sur la culture et l'agriculture*. Salagon – Musée et Jardins, 3, 2003-2004, 143-152.

valamikor odakerült nagy személyiség iránt („*quem scis quam admirer quemque eo delecter... Me quidem ad altioremem memoriam Oedipodis huc uenientis ... ipsa haec loca requirentis species quaedam commouit, inaniter scilicet, sed commouit tamen.*” – uo., 5, 3)⁴⁰. Az emlékezeti hely érzelmi hatását egyébként Cicero más alkalommal is hangoztatja, például a *via Appia*, Róma legrégebb kiépített közútja kapcsán, amely a rómaiak számára a múlt tiszta nagyságát idézte Appius Claudius *ensor* tökéletesnek beállított erkölcsisége révén (Pro Mil., 7, 16 skk.). Ilyen módon végül is Cicero számára már nemcsak az egyedi helyek, hanem valamiképpen egész Róma egyfajta *monumentum*-má lett. Ez azonban nem fulladhatott bele pusztá érzelmekbe, valamiféle nosztalgiába. A *De finibus*-ban végül is maga Cicero nyilatkozza ki, Piso szavaival egyetértve (5, 6): a történelmi színhelyekhez kapcsolódó személyiségek emlékének feltámasztása igazában csak akkor helyénvaló, ha a nagy emberek tettei követésre méltó módon lebegnek a szemünk előtt, mert egyébként az afféle múltidézés nem más, mint üres kíváncsiság. Ehelyett inkább arra van szükség, hogy a múlt emlékei a legteljesebb mértékben az ifjúság előrehaladásához járuljanak hozzá, ami magába foglalja a figyelemnek az odaterelését a Cicero által is megkövetelt magas rendű filozófia megismeréséhez, hogy azután ezt a tudást az ékesszólásban is alkalmazni lehessen, ami alapvető elvárás volt egy a közügyet szolgáló polgár ill. államférfi esetében.⁴¹ Azt hiszem, hogy különösen ez a rész meggyőzhet bennünket arról: Cicerónak valóban volt egy átfogó, filozófiai mélységű elképzelése a római emlékezhelyek ideológiájáról. Ezen annál kevésbé csodálkozhatunk, mert Róma a maga gyakorlatában ekkor már évszázadok óta egy ilyen beállítottságú település, majd városállam és végül birodalom volt. Ráadásul Cicero azt is igyekezett a szakralitás szintjére emelni, hogy ez a város, ez az *Urbs* és *civitas* valójában a tiszta civilizáció letéteményese az *orbis terrarum* foglalataiban, éspedig az istenek akarataiból, akik a költő Ennius szaván keresztül nyilvánították ki mintegy tömör és igaznak bizonyuló jóslat formájában: *Moribus antiquis res stat Romana*

⁴⁰ vö. „*Tum Piso: Atqui, Cicero, inquit, ista studia, si ad imitandos summos uiros spectant, ingeniosorum sunt; sin tantum modo ad indicia ueteris memoriae cognoscenda, curiosorum. te autem hortamur omnes, currentem quidem, ut spero, ut eos, quos nouisse uis, imitari etiam uelis. Hic ego: Etsi facit hic quidem, inquam, Piso, ut uides, ea, quae praecipis, tamen mihi grata hortatio tua est. Tum ille amicissime, ut solebat: Nos uero, inquit, omnes omnia ad huius adolescentiam conferamus, in primisque ut aliquid suorum studiorum philosophiae quoque impertiat, uel ut te imitetur, quem amat, uel ut illud ipsum, quod studet, facere possit ornatus.*” – Tusc., 5, 6.

⁴¹ Hogy a cicerói elmélet szempontjából e kérdésnek milyen jelentősége van, azt éppen az mutatja, hogy az idézett elmélkedésekre a műben az *oikeiós* elméletének tárgyalása szolgált alkalmat. L. mindehhez: M. FORSCHNER: *Oikeiós*. Die stoische Theorie der Selbstaneignung. In: Stoizismus in der europäischen Philosophie, Literatur, Kunst und Politik Hrsg. B. Neumeyr, J. Schmidt, B. Zimmermann. Berlin-New York 2008, Bd. 1, S. 169-192.

virisque. Vagyis „a római állam a régi erkölcsökön és a hajdani férfiakon nyugszik”,⁴² ahogy maga Cicero idézte a *De rep.* 5. könyvének elején a korábbi költő szavait, legalábbis a későbbi Szent Ágoston tanúsága szerint, hozzátéve, hogy egy tartós és hosszú időn át olyan igazságosan uralkodó államot valójában csak jó erkölcsű férfiakkal lehet fenntartani. Miként a hazai szokások Rómában valóban szavatolták is az ilyen férfiakat, akik következetesen tiszteletben tartották a hagyományos ősi rendet [*mos ipse patrius praestantes viros adhibeba*], *et veterem morem ac majorem instituta retinebant excellentes viri* – Augustin., *de civ. D.*, 2, 21) – miként azt Cicero nyomán Augustinus századokkal később újra megfogalmazta.

Mindez persze nem maradt változatlan, hanem mélyreható változások is bekövetkeztek, amennyiben egy arisztokratikus társadalom ideológiájától előbb eljutunk egy össznépinek mondható kollektív emlékezetig, majd pedig onnan odáig, hogy a történelmi *memoria* majd az egész birodalmat megtestesítő uralkodóház (Caesar, Augustus) átfogó eszmevilágában ölt formát a művészetek legszélesebb eszköztárán keresztül. Mindebben van azonban egy nagyon lényeges közös elem. Az, hogy mindezt mélyen áthatja a szakralitás,⁴³ ahogy ez a római birodalom keretében kibontakozó, de azon messze túllépő kereszténységre is jellemző lesz. A modernkori szekularizáció ettől próbál elmozdulni, ami azonban egyáltalán nem jelentheti azt, hogy lemondhatnánk a közös emlékezetünkben kiiktathatatlanul jelen lévő szentség eszményéről, mert ezzel egyben emberségünkről is lemondanánk.

Az emlékezhelynek és magának az emlékezetnek az ókorra jellemző szentségét kiemelve azonban nem feledkezhetünk el annak megemlézésétől sem, hogy az antik Rómában is tisztában voltak azzal az emberek, hogy itt nem csupán nemes példák érvényesülnek, hanem a rossz megnyilvánulásának is megvan a tere. S erre éppenséggel maga a városi élet ad különösen nagy lehetőséget. Maga Cicero is megannyi példát vonultat fel erre, pl. akkor, amikor Caelius védelmében felhívja a figyelmet arra, milyen megrontó ereje és rossz hírt keltő képessége van egy olyan nagyvárosnak, mint amilyen Róma, ahol a régi arisztokrácia olyan elfajzott tagjai élnek, mint amilyen a nemes App. Claudius Caecus leszármazottja, a Baiae-i fürdőhely

⁴² A cicerói filozófiáról mint az állam *utilitas*-át mindenek fölé emelő latin gondolatvilágról l. C. AUVRAY-ASSAYAS: *Cicéron*. Paris, 2006. vö. *De off.*, III, 31.

⁴³ A római „lieux de mémoire” témakörben éppen a *mons Palatinus*-szal mint szakrális hellyel összefüggésben értékes dolgozatot közölt legutóbb, mellékelve a már eddig is tekintélyes mennyiségű szakirodalom javát, ám ugyanakkor egy meglehetősen új szempontnak adva döntő fontosságot, L. FOUBERT: *The Palatine dwelling of the mater familias: houses as symbolic space in the Julio-Claudian period*. *Klio*, 92, 2010, 65-82. A szakirodalom precíz jegyzéke: 79 skk.

erkölcstelenségét magából árasztó Clodia, akinek módjában áll a tisztességes rómaiak szomszédságában eltöltenie napjait. Ilyen módon a korabeli *Urbs*-ban az ember nem csupán a *mores maiorum monumentum*-aival kerül szembe, hanem magával a fertővel ill. annak nagyon jól érzékelhető emberi megnyilvánulásaiával is. Az önmagában derék Caeliust ugyancsak ez csábította rosszra, mert egy gyalázatos példákkal szolgáló közegben, hogyan kerülhetné el bárki is a rossz hírnevet. „*At fuit fama. Quotus quisque istam effugere potest in tam maledica ciuitate?*” (16, 38) – mondja Cicero, aki e vonatkozásban is egyfajta, csak éppen a korábbival ellentétes irányú mitologizálással él. A Caeliust erkölcsileg megfertőző Clodiát ugyanis úgy mutatja be, mint valamiféle „palatinusi Medea”-t (Palatinam Medeam p. Cael., 17-18). Ez annyit jelent, hogy az adott hely nem csupán a városalapító nemes emlékezetét képes megőrizni, hanem Cacus gonoszságának *monumentum*-a is lehet az adott civilizáció morális elfajulásával. A múlt közös emlékezetének vizsgálata kapcsán tehát nem szabad megfeledeknünk erről az oldalról sem, noha a régebbi kutatás indokolatlanul ennek a vonatkozásnak a kelleténél minden bizonnyal kevesebb figyelmet szentelt. Pedig a valós kép kialakításához e szempont érvényesítésére is feltétlenül szükség van.⁴⁴

A szépirodalmi latin nyelvű történetírás feltételeinek kibontakozása és Cicero historiográfiai jelentősége

S még egy másik problémával is szembe kell néznünk. Az eddig elmondottak kapcsán jóformán fel sem merült az a kérdés, hogy mindennek vonatkozásában hol marad az a római történetírás,⁴⁵ amelyet a későbbi európai kultúra a maga történelmi tudatának kialakításában olyan nagyjelentőségűnek tartott. S való igaz, hogy a Tiberis partján a magas szintű és tanító jellegű történetírás jószerint csak a Kr. e. 1. sz.-ban jelent meg, holott példaként ebben a tekintetben is ott állhatott volna már előtte a görög irodalomnak ez az elbeszélő műfaja, s így első pillantásra az irodalomnak ez az oly fontos vonulata úgy látszik, hogy mindenképpen

⁴⁴ Jelentős előrelépés ebben a vonatkozásban a következő munka: *KAKOS*. Badness and Anti-Value in Classical Antiquity. Eds. By I. SLUITER, R. M. ROSEN. Leiden – Boston, 2008., amely tanulmánygyűjtemény azért antik római vonatkozásokkal is szolgál, vö. 365 skk.

⁴⁵ Újabbán: G. EIGLER – U. GOTTER – N. LURAGHI – U. WALTER (Hrsg.): *Formen römischer Geschichtsschreibung von den Anfängen bis Livius*. Gattungen – Autoren – Kontexte. Darmstadt, 2003.; speciálisabb vonatkozásban I. U. GÄRTNER: Cicero und die Geschichtsschreibung. In: *Potsdamer Lateintage 1*, 2005, 21-52. Igen gondolatébresztő tanulmánykötet: G. LACHENAUD – D. LONGRÉE (dir.): *Grecs et Romains aux prises avec l'histoire*. Représentations, récits et idéologie. (Collection Histoire). Rennes, *P.U.R.*, 2003, I-II, 791.

fáziskésésben van az *Urbs*ban. Mindez azzal áll összefüggésben, hogy korábban Róma szemmel láthatólag beírta a fontosabb események szinte tényszerű rögzítésével, ami aligha jelentett többet, mint az ókori Közel-Kelet krónikaszerű följegyzéseit, amilyenek a *pontifex*-ek évkönyvei is lehettek.

Valószínű, hogy a korai Rómában a görög irodalmi példaadás ellenére éppen azért érték be ezzel a gondolatilag egyáltalán nem különösebben igényes emlékésszel, mert a mélyebb történelmi emlékezet számára elegendőnek mutatkozott a *monumentum*-oknak az a gazdag hagyatéka, amelyről a fentebbiekben próbáltam, még ha vázlatosan is, számot adni.

A történetírás elmaradásának másik oka valószínűleg az volt, hogy az *Urbs*-ot megteremtő indoeurópai vagy tágabb értelemben vett mediterrán népek mitológiája ezen a helyen nem eredményezett eposzt, mint Indiában, görög földön vagy a germán népeknél ill. a föníciaiak körében, hanem – mint arra először igazában G. Dumézil hívta fel a figyelmet⁴⁶ – Rómában a mítosz történelmi elbeszélés lett, miként azt talán leginkább annak a Horatius Coclesnek a története bizonyítja, aki neve alapján is valójában az *Odysseia* Kyklópsának egy változata, részben új narratív konstrukcióba ágyazva. Ez az anyag feltehetőleg szorosan kapcsolódott a korai idők római arisztokráciájához, de jó ideig nem vált írásos történelemmé, hanem a lakomák, a *convivium*-ok szellemi légkörét hatotta át, kiegészítve a diadalmenetek valamint az ősi *saecularis* rendezvények emlékezetmegőrző vallásos hitvilágát.

Róma számára a görög színvonalú történetírásra így először akkor lett szükség, amikor a terjeszkedő, vagyis hódító Rómának elengedhetlenné vált meggyőznie a külvilágot a maga igazáról, és ez magyarázza meg azt a tényt, hogy a Város első igazi irodalmi színvonalon álló *historia*-i mind görög nyelven születtek meg (Fabius Pictor, Cincius Alimentus). A valódi latin nyelvű történetírás csupán a Kr. e. 1. századtól kezdődően bontakozott ki, amikor már az emlékezhelyek, a *monumentum*-ok képtelennek bizonyultak kielégítően megválaszolni a kor emberét foglalkoztató olyan történelmi kérdéseket, hogy mi is tette a valamikor kicsiny falusias Rómát igazi világhatalommá, majd pedig, hogy mi okozta ennek a világelsővé vált népnek frissen jelentkező válságtüneteit. Ráadásul: a már fentebb jelzett körülmények következtében kialakult krízishelyzetben és a hagyományos arisztokrácia értékrendjét némiképp megkérdőjelező „újnemesség” szellemi és

⁴⁶ E. GABBA: *Introduzione alla storia di Roma*. Milano, 1999. 56., ill. frissebben: D. BRIQUEL: *La prise de Rome par les Gaulois*. Paris, 2008. (aki részletesen foglalkozik G. DUMÉZIL munkásságának ama részével, mely igazolta a mítosz történelemmé válását Rómában, s e nézetet további példákkal is alátámasztotta.) – Mindez egyúttal arra is figyelmeztet, hogy nyomatékosabban számon kellene tartani a „szóbeli emlékezet” lehetőségeit, amelyekre azért ugyancsak vannak információink az antik Rómából, l. tanulmányunk bevezető részét.

politikai törekvései során előállt ellenmondásokkal teli szituációban nyilvánvalóvá vált, hogy valami gyökeres módosítást kell végrehajtani az eszmék vonatkozásában. Az addig önmagukban érvényes jelszavak hitelüket veszítették, s ezért az összes addig hangoztatott érték csak úgy maradhatott érvényes, ha igazolást kapott mind a múlttól, mind pedig a jelentől, s így vált képessé arra, hogy utat tudjon mutatni a jövő felé. Téve ezt ugyanazzal a rábeszélő erővel, amit addig főleg a szónokoktól vártak el.

A politikai válságba került Rómának tehát szüksége volt egy új típusú, nem kiüresedett vezérszavakon alapuló öntudatra, pontosabban egy olyan önazonosságra, amely a múlt eredményeinek figyelembe vételével fel tudta mérni azokat a jelenben is szilárdnak bizonyuló folyamatos értékeket, továbbfejleszthető hagyományokat, amelyek szavatolni látszottak egyfajta jövőt. Egy olyan távlat felvázolásáról van szó, amely a hatalmi helyzetéhez hozzászózott római nép számára az „örökkévalóságot” (*aeternitas, perpetuitas*) tudja szavatolni. Ez az igény volt a kiváltója a római történetírás valódi megszületésének, mert ezekre a történetfilozófiai problémákra a korábbi közemlékezet a maga tárgyiasságában már nem tudott kielégítő választ adni. Ezzel azonban az *Urbs*-ban még nem vált feleslegessé a *monumentum*-ok által ápolt ideológiai telítettségű *memoria*, hanem csak társult hozzá az, amit Cicero nyomán mi mind a mai napig *historia ornata*-nak nevezünk.⁴⁷ Ez pedig egy olyan történetírást jelöl, amely képes az olvasót a szó erejével meggyőzni Róma népének és mindenkori államának minden változás ellenére megmaradó és érvényes önazonosságáról. Ettől az időtől kezdve számolhatunk Rómában egy olyan, többek közt a tárgyi mementókat és az írott történelmet összekapcsoló emlékezháló-rendszerrel, amely a későbbi európai kultúrák jellemzője is lesz, természetesen a maguk különféle változataiban. Eközben persze a felejtésnek (*oblivio, damnatio memoriae*) is megvan a maga sajátos szerepe. A rómaiak többsége ugyanis úgy vélte, hogy az erkölcsileg elítélendőt, a köz számára haszontalant és veszélyeset az emlékezetből ki kell vetni, hogy a szem előtt tartandó önazonosság valóban a tisztességesen és a hasznoson (*honestum et utile*) alapuljon, mert csak így érvényesülhet az a *concordia* és *consensus*, amely visszaállítja ill. fenntartja a hajdani római *res publica*-nak azt az egységét, amely egyesek szerint Ti. Gracchustól kezdődően megbomlott. Ahogy ekkor egy égi jelenség nyomán két Nap látszott mutatkozni az égen, ugyanúgy a politikában is mintegy két *senatus* és két *populus* lépett a politika színterére, amely valójában az állam megszűnését (*res publica amissa*)

⁴⁷ Cicero szinte fölmérhetetlen hatásáról az európai kultúrában l. pl. J.-P. NÉRAUDAU: L'autorité de Cicéron de l'Antiquité au XVIIIe siècle. In: *Actes de la Table ronde, Université de Reims, 11 décembre 1991, Paradigme, 1993*, 153. Vö. még UÓ: *La Fama dans la Rome antique. Médiévales*, 24, 1993, 27-34.

okozta a Tiberis partján és a Mediterráneum egészében. Persze, ahogy a történelem szelektív *memoria*-t követel, ugyanúgy a felejtésnek is válogatnia kell, mert a helyes identitást táplálhatják az erkölcsi tanulsággal járó tragédiák is. Ilyen lehet például az olyan gyásznapokra való emlékezés, mint amilyen az alliai katasztrófára utaló *dies Alliensis* azaz a *dies nefastus*-ok⁴⁸ egyike, vagy ahogy Cicero a maga számára példamutatónak érezte a Deciusok híres, saját halálukat hozó, ám ugyanakkor hazát mentő *devotio*-ját.

Cicero tisztában van vele, hogy kortársai egy ilyen *historia* megteremtését követelik tőle, egy olyanét, amely Róma történetét egy a költő által is megidézett kitéphetetlen tölgyként (*quercus*) jelenítené meg képletesen, mert csak ilyen módon nyerhetné el az a természet valódi örökkévalóságát. De igazából még ennél is többet jelent Cicero szerint a *mores maiorum*, az a természet isteni erejére és a helyes értelemre visszavezethető törvényes joggyakorlat, amely egyre tökéletesebbé tehető, miként azt kivételesen éppen Róma múltja igazolja. Cicero ezért is nem vállalkozik a szó szorosabb értelmében vett történetírássra, mert ő az adott pillanatban a jogra és a törvényre alapozott önazonosság-tudatot tartja a legfontosabbnak mint az ideális polgári-társadalmi lét megvalósításának gyökerét. Minderről a szerző a Kr. e. 52-51 táján készült s feltehetően befejezetlenül maradt *de legibus* I. könyvének bevezetőjében ad számot, amely dialógus közvetlenül egy másik ugyanilyen műfajú alkotás után született.⁴⁹ Ez a korábbi, a *de re publica* címre hallgató mű valójában Cicero államelméletének foglalata a Kr. e. 54-52-es évekből, de úgy, hogy benne Róma alapításának 700. évfordulóján, valamint egy korábbi, a hatszáz esztendő évfordulóhoz kapcsolódó elképzelt párbeszéd során, valójában a mindenkori római állam történeti önazonossága kerül bemutatásra

⁴⁸ Vö. A. GROSSE: *Le crime et la mémoire*. Paris, 1991²; T. TODOROV: *Les abus de la mémoire*. Paris, 1998²; H. ROUSSO – É. CONAN: *Vichy, un passé qui ne passe pas*. Paris, 1994.; G. BENSOUSSAN: *Auschwitz en héritage? D'un bon usage de la mémoire*. Paris, 1998., mely munkákról korrektil tájékoztat: O. LALIEU: L'invention du "devoir de mémoire". *Vingtième siècle*. 69, 2001, 83-94. Legfrissebben: TH. GUARD: *Cicéron: l'orateur, l'histoire et l'identité romaine*. Cahiers des études anciennes. [Online: <http://etudesanciennes.revues.org/180>. 46, 2009, mis en ligne le 13 mars 2010, consulté le 19 avril 2011.]. A kérdéskörhöz általánosságban l. J. CANDEAU: *Mémoire et identité*. Paris, PUF, 1998. – Mindmáig lényeges és gondolatébresztő tanulmány maradt: M. RAMBAUD: *Cicéron et l'histoire romaine*. Paris, 1952, mely megítélésem szerint fontosabb, mint sok más későbbi írás: pl. L. MARCHAL: L'histoire pour Cicéron. *LEC*. 55, 1987, 41-64; 56, 1988, 241-264; M. FLECK: *Cicero als Historiker*. Stuttgart, Teubner, 1993. Az utóbbi mű kritikájához vö. St. BORZSÁK: *Gymn.*, 102, 5/1995, 451-453. Legfrissebben: M. FOX: *Cicero's Philosophy of History*. Oxford, 2007 (újranomva: 2009). Kritikáját adja J. P. ZARECKI: In: *Bryn Mawr Classical Review* 2008. 06. 32. A magam idevágó írása a *Klió* valamelyik következő számában fog megjelenni.

⁴⁹ A cicerói mű első teljes és kitűnő magyar fordítása kapcsán (*A törvények*. 2008, a fordító, SIMON A. alapos jegyzeteivel, a kísérő tanulmány: HAVAS L., 93-105.) l. SZABADFALVI J.: Cicero és a sztoikus természetjogi hagyomány, *Debreceni Szemle*, 19/2, 2011, 143-151.

mint valamiféle eszményi állam folyamatos kiteljesedése. Bár Cicero útmutatója Platón volt, a római szerző mégsem egy soha nem létező és meg sem valósítható államot jelenít meg mint ideált, miként azt a görög filozófuselőd tette, hanem ez az eszmény maga a valóság, a létező római állam, amelynek történeti létezése bizonyítja egyre tökéletesebbé váló önazonosságát. Ez az állam, mint neve is mutatja: *res publica*, vagyis *res populi*, azaz „a nép közös ügye” (vö. Cic., rep., 1, 38-41), amelynek kiegyenlített jogi keretében, a polgári közösségnek a természetes ősi hagyományokon nyugvó működése harmonikus módon történik, mintegy megvalósítva a különféle egyszerű államformák: a *monarchia*, az *aristokratia* és a *démokratia* összhangra alapozott együttműködését. Cicero a mű nagyrészt ránk maradt II. könyvében mindezt alapvetően egy gondos és rendszeres történeti összefoglalásban mutatja be a kezdetek kezdetétől, vagyis a romulusi városalapítástól indulóan. A mű szereplőinek okfejtései, főleg Scipióé és Laeliusé, következetesen aláhúzzák és bizonyítják azt a már az idősebb Cato által is fölfedezett és alkalmazott alapelvet, miszerint a római állam azért áll a többi felett, mert berendezkedése nem egyetlen ember műve, mint más államoké (uo., 2, 1, 2). Épp ellenkezőleg: Róma esetében nemzedékek sora járult hozzá ahhoz, hogy a *mos maiorum* alapján mind közelebb jusson az isteni tökéletességhez, s mint ilyen képes legyen az örök megújulásra, sőt újraéledésre. A III. könyv ezért hívhatja fel valamennyi polgár figyelmét arra, hogy a tartósan fennmaradó államok mind az igazságosságra (*iustitia*) alapoztak, s ez különösen érvényes mind Róma bel-, mind külpolitikájában, ahogy az az itt erősen megcsonkult textus ellenére kivehető. Mert világos: a legjobb viselkedési szabály: a tisztesség. A Furius Philusszal vitába szálló Laelius egyértelműen amellettt érvel, hogy csak ilyen módon valósítható meg az a római alapelv, miszerint a „pozitív törvénynek” a természeti törvény gyakorlati átültetésének kell lennie, miként azt a Város története igazolja. Rómát ez az igazságosság és bölcsesség tette a legkisebből a világ legnagyobb népévé (*iustitia an sapientia est e minimo omnium <maximus factus?>*), miként Scipio fogalmazta meg igenlő értelemben azt a szónoki kérdést, amelyet azután Philus hiába próbált megcáfolni (rep., 3, 14, 22). A 4. és az 5. könyv szövege ugyan még a 3.-nál is jobban megsérült, de még így is kivehető belőle a múlt tapasztalatából leszűrve, valamint a jelen nehézségeit fölmérve, hogy a jövő első számú politikusának valóban „a nép közös ügye gyámolának és igazi kezelőjének” kell lennie. Olyannak, aki mintegy közvetít (*moderator*) a különféle érdekek között (Cic., rep., 5, 8. = Cic., Att., 8, 11, 1). Ekképp tudja szavatolni a *concordia*-val az állam örök megmaradását, amiért jutalma a 6. könyv szerint az égi jelenlét, hiszen személyes érdekeit képes volt feláldozni a közösség javáért. Mindebben egyértelműen benne foglaltatik a *memoria* relé vagyis jelfogó, de egyben közvetítő jellegű funkciójára alapozott

egész cicerói történelemértelmezés, amely a méltó múlt nyomán megkísérli alátámasztani a jelen identitásérzését, amire pedig majd a *posteritas* építheti a maga önazonosság-tudatát az örökkévalóság jegyében. Bár éppen ebben a dialógusában Cicero némi tartózkodással nyilatkozik, hiszen mint *Academicus*-nak jeleznie kellett bizonyos fenntartásait, kétségeit. A lélek halhatatlanságának eszméje azonban maradéktalanul jelen van, s ne feledjük: Platón és Cicero szerint éppenséggel ez a halhatatlan lélek a *memoria* letéteményese is (vö. *Tusc.*, 1, 24, 57: *Habet primum sc. animus memoriam, et eam infinitam rerum innumerabilium. quam quidem Plato recordationem esse uult uitae superioris.*). Azé az emlékezeté, amely a történelemnek is tartópillére, mint olyané, amelyről Cicero ezt mondja: *Historia uero testis temporum, lux ueritatis, uita memoriae, magistra uitae, nuntia uetustatis, qua uoce alia nisi oratoris immortalitati commendatur?* (*de or.*, 2, 9, 36). Magyarul: „A történelem márpedig az idők tanúja, az igazság fénye, az eleven emlékezet, az élet tanítómestere, a múlt hírül adója, s csak a szónok szava képes halhatatlanná tenni”. Vagyis ezzel visszakanyarodtunk az ideák igaz világába felemelő emlékezethez, amellyel a cicerói történelemfelfogás, mintegy a tényigazságon túljutva, egy mélyebb igazságba enged bennünket bepillantani egy alapvetően platonikus történelemértelmezés jegyében. Ám ebben a megfogalmazásban a retorikus elem hangsúlyozása egyáltalán nem a „történelemhamisítással” azonos, mint már egyébként többen is gondolták (vö. *Atticus* nyilatkozatával, *Cic.*, *Brut.*, 42). Sokkal inkább azokra az egyszerű tények háttérében rejlő *leges historiae*-re vagy még inkább *naturae*-ra kívánt utalni a szerző (vö. pl. *Cic.*, *Cluent.*, 10, 29 ill. 49), amelyek a cicerói világfelfogásban nagyon is jól kitapinthatók,⁵⁰ miként ezt jelenlétében állítólag öccse, Quintus is megfogalmazta: (5) (QVINTVS) *Intellego te, frater, alias in historia leges obseruandas putare, alias in poemate.* (MARCVS) *Quippe cum in illa ad ueritatem, Quinte, quaeque referantur, in hoc ad delectationem pleraque; quamquam et apud Herodotum patrem historiae et apud Theopompum sunt innumerabiles fabulae.* (*Cic.*, *de leg.*, 1, 1, 3) Azaz: „Értem, kedves bátyám. Úgy gondolod, hogy más törvényeket kell szem előtt tartanunk a történetírás területén, és megint másokat a költészetben” – „Igen,” – feleli Marcus, – hiszen az előbbiben minden a valóságra vonatkozik, kedves Quintus, az utóbbiban viszont a gyönyörködtetés a legfőbb szempont. Jóllehet Hérodotosznál és Theopomposznál is számtalan mesés történet található.” (Simon A. fordítása). A *historia*-ban alkalmazott törvények tehát nem azonosak a költészet szabályaival, még ha a korai idők kedveznek is a legendáknak, de egyáltalán nem egybehangzóak azokkal a

⁵⁰ Ehhez újabban: St. SCHMAL: *Sallust. Studienbücher Antike*, Band 8., Hildesheim, Georg Olms, 2001, 147.

hírhedt marxista törvényszerűségekkel sem, amelyek mára már jórészt történeti félígazságoknak bizonyultak. Cicero idézett megfogalmazásával azt szerette volna nyilvánvalóvá tenni, hogy a történelemnek elsősorban a természet mélyén rejlő mintegy isteni igazsághoz ragaszkodva, kell tanítania a látszat mögötti valóságot (*veritas*), az *exempla* felidézésével ismertetve meg példának okáért egy népet a *res publica*, a közös ügy lényegét adó önazonosság tisztázásával. Ez pedig nem azonos a rendelkezésre álló tények manipulálásával, egyirányú elferdítésével, hanem inkább arra céloz, hogy az adatok a maguk valódi helyére és összefüggési közegebe állítandók. Így alkalmasak ugyanis arra, hogy valóban a *veritas*-t mutassák fel, mégpedig a közösség javát szolgáló jó erkölcs nevében, mert a *honestum* ezáltal lehet egyben *utile* is, ami persze ugyanakkor nem zár ki egyfajta politikai elkötelezettséget (vö. Cic., *ad fam.*, 5, 12 Lucceiushoz).⁵¹ A történetírással ugyanis nem csupán az anyaggyűjtés jár együtt, hanem annak kritikai megítélése is, amely tetten érhető a tények csoportosításában, ami viszont egyaránt figyelembe veszi a hitelességet és a morális megítélést. Az antik történetírásnak ez lényegi velejárója akár a *dignum memoria* jegyében, akár az exemplaritás koncepciójának fényében. Ez viszont mindenképpen rajta hagyta a *historia*-n a cicerói humanista antropológia felségjelét,⁵² ami persze megengedi felismernünk egyfajta szelektív emlékezet tudatos érvényesülését. De hát van abszolút objektív történetírás? Ennek a követelménynek sem az emlékezhelyek, sem maga a történelemtudomány nem tudhat sohasem tökéletesen megfelelni.

⁵¹ L. erről: Th. GUARD: Cicéron: l'orateur, l'histoire et l'identité romaine. Cahiers des études anciennes [Online : <http://etudesanciennes.revues.org/180>, XLVI, 2009, mis en ligne le 13 mars 2010, consulté le 26 février 2012. további irodalommal]. Uő. még: Morale théorique et morale pratique : nature et signification des exempla dans le De officiis de Cicéron. *VL*, 176, 2007, 50-62.

⁵² E. CIZEK: La poétique cicéronienne de l'histoire, *BAGB*, 1, 1988, 16-25., főleg: 17-18, ill. 22. Vö. még: J.-M. DAVID: «Maiores exempla sequi: l'exemplum historique dans les discours judiciaires de Cicéron». *MEFRM*, 92, 1980, 67-86.; L. JERPHAGNON: Damnatio memoriae. Essai sur le traitement des nuisances de l'Histoire. In: *Du banal au merveilleux: mélanges offerts à Lucien Jerphagnon*. Fontenay-aux-Roses, Cahiers de Fontenay, 1989. 37-49.; P. GROS : Temps et mémoire dans la Rome antique. *Revue historique*, 606, 1998, 441-450; C. MOATTI: Tradition et raison chez Cicéron: l'émergence de la rationalité politique à la fin de la République romaine. *MEFRA*, 100, 1988, 385-430.; J. DANGEL: Les Muses de l'histoire: l'énigme cicéronienne. In: G. LACHENAUD & D. LONGRÉE (eds.): *Grecs et Romains aux prises avec l'histoire*. Rennes, Presses universitaires de Rennes, 2003. 85-95.; E. RAWSON: Cicero the Historian and Cicero the Antiquarian, *JRS*, 62 (1972), 33-45., főleg 41-42.; A. GOWING: *Memory and Silence in Cicero's Brutus*. *Eranos*, 98, 2000. 39-64.; S. PITTIA: *Usages et mésusages de l'histoire dans les Verrines de Cicéron*. Cahiers des études anciennes. [Online: <http://etudesanciennes.revues.org/180>]. 46, 2009, 179-223.; M. RUCH: *Le préambule dans les œuvres philosophiques de Cicéron: essai sur la genèse et l'art du dialogue*. Paris, Les Belles Lettres, 1958. 257.; M. RAMBAUD: *i. m.* 32. jz., 100-108.; A. MICHEL: Rhétorique et philosophie dans les traités de Cicéron. *ANRW*, I, 3, 139-208., főleg 167-168.

Viszont tény: bár elméletileg maga Cicero nem írt igazi történeti művet, az azonban kétségbevonhatatlan, hogy az ő *historia ornata*-jának definícióját követte mind Sallustius, mind Livius, de még Tacitus is, s akkor még pl. Florusról nem is esett szó. Pedig az ő legfőbb példaképe is Cicero volt, s nem is csupán a prózaritmus révén, hanem történelemlátásának metaforikus alapkoncepciójával is. A római politikus ugyanis a Kr. e. 50-es évek válságba került köztársaságát olyan nagyszerű festménynek (*picturam... egregiam*) fogta fel, amely korábbi önmagához képest elvesztette élénk színeit (*coloribus*), s ezért a múlt példájának felelevenítésével valamiféle megújító szerepre lenne szükség, hogy visszatérjenek belé ős érényei (*antiquis moribus*)(Cic., rep., 5, 1, 2). Florus ezt a példamutatásával tanító szóképet alkalmazta egész előadására a római történelemlátásról szólva. Hiszen az valójában olyan mint egy magasból megrajzolt térkép. Ilyen módon egyszerre olyan, amely a Nagy Sándor módjára a világot meghódító római nép (*populus Romanus*) szemszögéből az egész föld számára lehetővé teszi, hogy *non unius populi, sed generis humani fata factaque condiscant* (Flor., praef., 2). Vagyis hogy belőle: „ne csak egyetlen népnek a tetteit és sorsát tanulják meg, hanem az emberiségét is.” Így maga a római történelem vált egy hatalmas *locus memoriae*-vá, amely valóságos *monumentum*-má lett Rómán túlmenően a teljes *genus humanum* számára.⁵³ Az antik történetírásnak azonban ez a művészi módon építkező jellege (*exaedificatio*), ahogy Cicero egy másik munkájában, az inkább retorikai jellegű *de oratore*-ban megfogalmazta, semmiképpen sem eshet egybe a való igazság eltorzításával, hiszen mint a nagyszerű összegzés hangzik: „*Sed illuc redeo: uidetisne, quantum munus sit oratoris historia? Haud scio an flumine orationis et uarietate maximum; neque eam reperio usquam separatim instructam rhetorum praeceptis; sita sunt enim ante oculos. Nam quis nescit primam esse historiae legem, ne quid falsi dicere audeat? Deinde ne quid ueri non audeat? Ne quae suspicio gratiae sit in scribendo? Ne quae simultatis? (63) Haec scilicet fundamenta nota sunt omnibus, ipsa autem exaedificatio posita est in rebus et uerbis: rerum ratio ordinem temporum desiderat, regionum descriptionem; uult etiam, quoniam in rebus magnis memoriaeque dignis consilia primum, deinde acta, postea euentus exspectentur, et de consiliis significari quid scriptor probet et in rebus gestis declarari non solum quid actum aut dictum sit, sed etiam quo modo? et cum de euentu dicatur, ut causae explicentur omnes uel casus uel sapientiae uel temeritatis hominumque ipsorum non solum res gestae, sed etiam, qui fama ac nomine excellent, de cuiusque uita atque natura; (64) uerborum autem ratio et*

⁵³ L. ehhez HAVAS L.: Florus és a Nagy Sándor-hagyomány. *AntTan.*, 55, 2011, 273-282., vö. Th. GUARD: *i. m.* (= Mem. Renov.).

genus orationis fusum atque tractum et cum lenitate quadam aequabiliter profluens sine hac iudiciali asperitate et sine sententiarum forensibus aculeis persequendum est. Harum tot tantarumque rerum uidetisne nulla esse praecepta, quae in artibus rhetorum reperiantur? In eodem silentio multa alia oratorum officia iacuerunt, cohortationes, praecepta, consolationes, admonita, quae tractanda sunt omnia disertissime, sed locum suum in his artibus, quae traditae sunt, habent nullum.” (2, 15, 62 skk.).⁵⁴

⁵⁴ „De visszatérek tárgyamhoz: látjátok tehát, hogy mekkora szónoki képességet követel meg a történetírás? Nem tudom, hogy van-e másik mű, amely áradóbb és változatosabb megnyilatkozást igényelne, mégsem találok ezzel kapcsolatban semmiféle retorikai előírást, noha a szabályok itt fekszenek a szemünk előtt. Ki nem tudja ugyanis, hogy a történetírásnak az az első számú szabálya, hogy ne merészeljen semmi hamisat mondani? Azután pedig, hogy ne merészelje elhallgatni azt, ami igaz! Egészen odáig, hogy az írás során elkerülje akár a kedvezés, akár a harag elfogultságának akár még a gyanúját is! [63.] Voltaképpen ezek az alapok mindenki számára ismertek, maga a felépítés pedig a tényekben és a szavakban találja meg az anyagát. A tények elrendezése viszont megköveteli az időrendet, a helyszínek leírását; azután pedig azt is tudni akarja, hogy a fontos és emlékeztetre méltó események során először is miféle megfontolások, majd tettek s azután végkifejletek játszottak szerepet. S a megfontolásokkal összefüggésben annak is jelentősége van, mi a véleménye róluk a szerzőnek, s maguknak az eseményeknek a kapcsán sem csak azt kell kinyilvánítani, hogy mi történt, vagy mit mondtak, hanem azt is, hogy ez miként történt. Amikor pedig az eredményről van szó, akkor annak a pontos okait is ki kell nyilvánítani, akár véletlenről, akár tudatos cselekvésről, akár pedig vakmerőségről van szó. S nem is csupán a nagy emberek tetteit kell felsorolni, hanem minden egyes híres és neves embernek az életét és természetét is be kell mutatni. [64.] Ami pedig a szavak elrendezését illeti, az előadásmód legyen sodró és magával ragadó, és valamiképpen könnyedén áradjon, anélkül, hogy feltűnnék benne a bíróságra jellemző szigor, és hiányozzanak belőle azok a gondolati fullánkok, amelyek a közéletben megszokottak. E sok és nagy jelentőségű dologgal kapcsolatban találsz is egyetlen előírást a rhétorok mesterkönyveiben? Ugyanebben az elhallgatásban részesül még ott számtalan más szónoki feladatkör is, mint pl. a buzdítás, a tanítás, a vigasztalás, az intelem, amelyek mindegyikét ugyan igen ékesszólóan kellett volna tárgyalni, ám semmiféle helyet sem kapnak ezekben a ránk hagyományozott mesterkönyvekben. [65.] És ebben a műnemben még végtelen számú egyéb kérdés vár megválaszolásra, mivel, ahogy Crassus kimutatta, a legtöbben két műfajt jelöltek ki a szónoknak. Az egyik az, amely biztos és meghatározott ügyszóhoz kapcsolódik, mint amilyen a bírósági vita, amelyet nyilvánosan kell eldönteni, s amelyhez tetszés szerint magasztalást is lehet csatolni. A másik pedig az, amelyet szinte mindegyik szerző megnevez, de ki nem fejt, s ennek a tárgya meghatározatlan kérdés az időpont és a személy megjelölése nélkül. Hogy ez miben és mennyiben áll, azt szerintem az erről nyilatkozó szerzők nem látszanak megérteni. [66.] Ha azonban e határt nem ismerő kérdéseket a szónok feladata megválaszolni, akkor azt kellene elmondani, hogy milyen hatalmas is maga a nap, milyen alakja is van a földnek, s a matematika és a zene kérdéséről sem szólhatna az, aki azt mondaná, hogy e feladatot elvállalva, megpróbál kitérni a válasz elől. Végül is egyetlen szónoki mű sem lehet kivétel (a szabályok alól) azon ember számára, aki bevallja, hogy nem csupán azokkal a vitás kérdésekkel kíván foglalkozni, amelyeknek megvan a maguk meghatározott ideje és személye, mint amilyenek a bírósági ügyek, hanem olyanokkal is, amelyeknek a tárgyköre meghatározatlan”. (Ford. HAVAS L. – Vö. S. J. NORTWOOD: Cicero *de Oratore* 2. 51-64 and *Rhetoric in Historiography*. *Mnemosyne*, 62/2, 228-244.)

László Havas

Rome as an Eternal Sites of Memory – Instead of or Besides History Writing

Roman historiography started to develop much later than the ancient Greek one. One reason for this is that the political and moral values of Roman society were so self-evident and unambiguous that they did not require any general theoretical foundation. On the other hand, this situation allowed for ancient Rome to develop sites of memory and practise different political and religious rituals (e.g. triumphus) to evoke public memory. With the birth of Rome as a world power, however, the unambiguous nature of social values ceased to exist and the Romans were forced to develop their detailed historical justifications. Cicero was the first writer who invoked this public memory, not so much as the author of literary and historical works, but as one who developed its theoretical foundations and formulated the moral background of this philosophy of memory.

Németh György

**A magyarországi felsőoktatás ókortörténeti tankönyvei
1949–1989¹**

Úgy tudom, a második világháború előtt nem létezett ókortörténet tankönyv, hiszen a hallgatóknak több nyelven ki lehetett adni a legújabb szakirodalmat. Kevesen jártak egyetemre, és természetesen legalább németül, de ezen kívül angolul, franciául vagy olaszul mind tudtak, az érettségizettek pedig nyolc év latin oktatást hagytak maguk mögött. Valamennyien. Érettségi nélkül pedig nem lehetett egyetemre kerülni. Ez majd csak a szocializmus vívmánya lett. Tévedés lenne azt hinni, hogy csupán a NÉKOSZ fényes szelei fújtak be érettségi nélküli diákokat az egyetemre. Amikor én voltam első éves, 1975-ben, éppen a SZET-tel kísérleteztek, ami a Szakmunkások Egyetemi Tanulmányai rövidítését takarta. Évfolyamtársaim között, bár nem nagy számban, voltak olyanok is, akik kiváló szakmunkásként, érettségi és felvételi nélkül kerültek a Bölcsészkarra. Elképzelhető, milyen sikerélményeik lehettek. Akkoriban az ELTE magyar-történelem szaka 10 főt számlált, vagyis maximális pontszám nélkül bekerülni is illúzió volt. A hetvenes évek egyeteme, mint minden tisztességes egyetem, lelkiismeretlenül elitista volt. Itt az ország elitjét képezték, abban pedig nem lenne szabad kompromisszumra törekedni, mert milyen ország az, amelynek a szellemi eliteje szociális juttatásként szerzi a diplomáját, nem pedig a tudása alapján?

A központilag kiadott, kötelező tankönyvek világa 1949-ben jött el. Ebben az évben jelent meg az első fecske, A. V. Misulin: *Az ókori világ története* a Szikra kiadónál, Borzsák István fordításában. Ez egy középiskolás tankönyv volt, mindössze 236 oldalon, de az egyetemen is használták. A könyv már jelezte, hogy az új időknek milyen új dalaival kell a tanulóknak és a hallgatóknak megismerkedniük. „*A tudomány kimutatta, hogy Krisztus nem létezett, mégis*

¹ Köszönettel tartozom Ritoók Zsigmondnak, hogy tanulmányomat elolvasta, és végső megformálását sok hasznos tanáccsal segítette. Ezeket majdnem minden esetben maximálisan figyelembe vettem, a tanulmány egészéért azonban enyém minden felelősség.

sokan hittek benne (a keresztények).” (9. old.) „A társadalom története megmutatja, hogy az elnyomottak elnyomóik ellen vívott hosszú harcuk eredményeképpen hogyan küzdik ki az új társadalmi rendet, amelyben nincsen kizsákmányolás és elnyomatás, nincsenek földesurak és tőkésék. A Szovjet-unióban ez az új, szocialista társadalom győzedelmeskedett. Ezért küzdenek a többi országok dolgozói is. Ha a történelmet ismerjük, azt is könnyebben megértjük, hogy miért kell győzedelmeskednie a szocializmusnak az egész világon.” (10. old.) „Spartacus úgy vonult be a történelembe, mint az elnyomók elleni harc példaképe. Nem hiába mondta Lenin, hogy 'Spartacus volt az egyik legkimagaslóbb hőse az egyik legnagyobb arányú rabszolgafelkelésnek.’” (200. old.) Szerencsére ez a könyv csak egy esztendőt élt meg, mivel 1950-ben, a Tankönyvkiadó kiadásában megszületett az ideiglenes *Egyetemes történelem első rész* című, hivatalosan ugyancsak a középiskoláknak szánt, de az egyetemen is használt tankönyv, amit félelmetesen nagyszerű szerzőgárda jegyzett: Hahn István, Harmatta János, Szabó Árpád és Telegdi Zsigmond. Soha azóta ilyen csapat nem írt hazai középiskolai tankönyvet. Az aláírás nélküli – nem feltétlenül általuk jegyzett – Bevezetés azonban némileg orientálhat minket: „hogyan váltotta fel az ősközösséget a rabszolgatársadalom; hogyan lépett helyébe a hűbéri rend (feudalizmus); hogyan döntötte meg a hűbéri rendet a polgárság, és állította helyébe a maga rendjét, a tőkésrendet (kapitalizmust); hogyan rázták le az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmei után Oroszország népei Lenin, Sztálin és a Bolsevik Párt vezetésével az elnyomó és kizsákmányoló nagybirtokosok és nagytőkésék uralmát, és teremtették meg egy országban, a Szovjetunióban, a szocializmus országát; hogyan született meg a Felszabadító Szovjet Hadsereg győzelmei nyomán a kommunista pártok vezetése mellett a szocializmust építő országok egész sora, köztük a mi hazánk is.” Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy az ősközösség jellemzésére a tankönyv fél oldalas Sztálin idézetet hoz (7. old.). Mindennek ellenére a magyar tankönyv szakmai szempontból toronymagasan Misuliné fölött állt. Még a 94–95. oldal Az osztályharc című római fejezete is belül marad a tudományosság határain.

Nyilvánvaló volt, hogy a középiskolák után az egyetemeket is eléri az újítás szele. Róma történetében ezt N. A. Maskin *Az ókori Róma története* c. könyve jelentette (1951). Maskinról a címlapon megtudjuk, hogy Sztálin-díjjal kitüntetett tudós, de arról csak az Előszó a magyar kiadáshoz (2. old.) soraiból értesülünk, hogy a valóban jeles tudós ezt a kitüntetést sajnos csak halála után kapta meg. Ugyanebből az előszóból tudjuk meg, hogy a korábbi magyar irodalmat a bibliográfiába csak azért vették fel, mert „a marxizmus-leninizmus világnézeti fegyverével felvértezett kutatók és olvasók feladata az, hogy

megfelelő kritikával használják és értékeljék mind magukat az említett munkákat, mind pedig az említett szerzők egész tudományos munkásságát.” Az Előszó alatt csak ennyi áll: 1951 március hó, szerző neve nem. A filológiai igen alapos Maskin-életrajz mögött mindenesetre filológus(oka)t sejthetünk, magukat a fordítókat, Borzsákot és Harmatta Jánost, akik vállalkozásukat azzal indokolják meg az első oldal első mondatában, hogy a könyv magyar megjelenítésével a Vallás- és közoktatásügyi miniszter 1950-ben kiadott rendeletét hajtották végre.

1951-ben jelent meg Szergejev *Az ókori Görögország története* című vaskos tankönyve Borzsák Istvánon kívül Gyóni Mátyás, Harmatta János és az akkor még marxista korszakát élő Szabó Árpád fordításában.² Ehhez a könyvhöz semmiféle előszó vagy tájékoztató sem készült. Szergejev szemléletére egyetlen példát hoznék, Nabis (Kr. e. 207-192), az utolsó spártai uralkodó ábrázolását a 331. oldalról: *„Nabis tizenöt éven át állt Spárta élén és élvezett páratlanul álló rokonszenvet az alsóbb osztályok körében, mint a rabszolgák és a "lecsúszott" szabad emberek felszabadítója.*” Számomra rejtély, hogyan olvashatta ki a jeles szovjet szerző Polybios (13, 6-8) alábbi soraiból ezt az optimista értékelést: *„Nabis spártai zsarnok már harmadik éve volt hatalmon, de óvakodott bármiféle jelentős vagy kockázatos külpolitikai lépéstől; frissen élt még ugyanis Machanidas vereségének emléke, melyet az achájoktól szenvedett el, és Nabis figyelmét egy tartós és kegyetlen önkényuralmi rendszer megalapozása és kiépítése kötötte le. Mind egy szálig kiirtotta Spártában a királyi nemzetségek még élő tagjait, a vagyonukkal vagy előkelő származásukkal kiemelkedő polgárokat pedig száműzte, vagyonukat és feleségüket megkapták tőle maradék alattvalóinak legjelesebbjei, mármint a zsoldosai: csupa gyilkos pribék, betörő és útonálló. Egyáltalán, főképp ez a fajzat sereglett köréje az egész világból, olyan emberek, akik istentelenségük és törvényszegéseik miatt nem teheték lábukat hazájuk földjére. Nabis ezek vezérének és királyának nyilvánította magát; ők lettek rendőrei és testőrei – látni lehetett, hogy szörnyű híre és hatalma tartós lesz.”* (Kapitánffy István fordítása)

² Ehhez vö. Sarkady János visszaemlékezését (OKÉ 16, 2006, 4): *„Nehezebb volt a helyzet azokkal az új tanokkal, amiket hivatalból kellett tanulni. Na most a marxizmushoz való viszonyom nem volt egyértelmű. Ott, ahol az egyre hivatalosabb és egyre sztálinistábbá váló marxizmust tanították egyre inkább, még a minőségre sokat adó Eötvös Collegiumban is. Ugyanakkor én első éves koromban Szabó Árpádtól tanultam a marxizmust, akinek volt egy rövid, de intenzív szélsőbalos kora, ahol tőle a marxista ideológiát, hogy úgy mondjam Marxot, tudományos szinten lehetett tanulni. És egyébként is abban az időben, azokban az években a marxizmus sok esetben nem volt elválasztható a nyugati polgári tudománytól, történeti és filozófiai elméletektől, mert nem egyszer összekapcsolódóan, összekeveredetten jöttek, úgyhogy mi a nyugati elméleteket és a marxizmust sajnos egyre inkább keleti formájában, mondhatnám együtt tanultuk.”*

Ugyancsak hasonló szellemiséget árasztott az 1951-ben a Tankönyvkiadó által közzétett, Avgyijev által jegyzett *Az ókori Kelet története* című vaskos tankönyv, amit Benkő Gyula és Hahn István magyarított.

De nemcsak szovjet tankönyvek jelentek meg magyar fordításban, hanem a történelemszemléletet befolyásolni hivatott más munkák is. 1950 szeptemberében jelent meg M. O. Koszven *Matriarchátus* című monográfiája Borzsák István fordításában. Ez az ízig-vérig sztálinista munka a marxizmus egyik szent tehenének számító anyajog-elmélet (tudomány)történetét tekintette át, meglehetősen vörös szemüvegen át nézve azt. A polgári kutatók vagy tévednek, vagy szándékosan hazudnak, és a kérdés „*geniálisan nagyszerű*” értékelése, természetesen Sztálintól származik. Minthogy Koszven nagy bánatára egyetlen halvány Lenin utalást tudott csak a matriarchátusról (a szó említése nélkül!) felmutatni, Sztálintól pedig egyet sem, a megboldogult Marina Mihajlovna Raszkova *Egy repülő feljegyzései* című önéletrajzi írásához fordult. Amikor Sztálin a Kremlben köszöntötte a távolsági repülés női hőseit, köztük Raszkovát, és „bölcös” beszédet tartott (402. old.): „*Megemlékezik a matriarchátus idejéről, elmondja, hogy mi is az a matriarchátus, hogy volt az, hogy a nők nagyobb gondot fordítottak a készletekre, mint a férfiak, hogy a nők lassankint kialakították a mezőgazdasági kultúrát, miközben a férfiak vadászattal foglalkoztak és éppen ezért a nők nagyobb jelentőségre tettek szert, mint a férfiak.*” Ha tehát Koszven szerint ez az értékelés az egész tudománytörténeti probléma legnagyobb és legnagyszerűbb összefoglalása, könnyen elképzelhetjük a 431 oldalas könyv egész szemléletét. Minthogy azonban a matriarchátus egyes magyarországi középiskolás tankönyvek lapjain máig búvópatakként fel-felbukkan, nem árt tudni, hol volt a patak forrása: Engels *A család, magántulajdon és állam eredete* című írásában, Misulin könyvében (meg is dicséri őt Koszven a 413. oldalon), és Koszven monográfiájában.³ Persze nyilvánvalóan nem kapkodták szét tudásra éhes olvasók az akkor rettenetesen drága, 38 Ft-ba kerülő kötetet, de a kolofónból mégiscsak megtudjuk, hogy 3000 példányban adta ki a Hungária Könyvkiadó, vagyis minden könyvtár polcán ott díszelgett, és – tekintettel témájára – szemináriumok ajánlott olvasmánya lett.

Maskin római története, minden ideológiai korlátja mellett, a kor tudományos színvonalán állt. Talán ezért is váltotta fel már 1954-ben V. N. Gyakov – N. M. Nyikolszkij: *Az ókori világ története* című egyetemi tankönyve, a Tankönyvkiadó kiadásában és Borzsák István fordításában (eredeti kiadása

³ Nem az elméletet megteremtő Johann Jakob BACHOFEN *Az anyajog* című munkája terjesztette el 1945 után Magyarországon a matriarchátus ideáját, hiszen e könyv részletei először 1978-ban jelentek meg magyarul.

Moszkva, 1952). A felelős szerkesztő munkáját Harmatta János végezte el, aki az ókori keleti méltóságnevek számos elavult olvasatát cserélte ki helyesre, de a szövegbe sem ő, sem a fordító nem javíthattak bele (688 old.). A könyv Bevezetése megadja az alaphangot: „*A történetet mint tudományt valójában a tudományos kommunizmus nagy megalapozói – Marx és Engels, Lenin és Sztálin – teremtették meg...*” Róma történetével a 365-664. oldalak foglalkoznak. Ezekből megtudhatjuk, hogy „*I. V. Sztálin műveinek jóvoltából a szovjet történettudomány hihetetlen mértékben gazdagította és tökéletesítette módszertani felkészültségét, és választ is tudott adni a római történet sok bonyolult és sarkalatos jelentőségű kérdésére.*” (380. old.) A szakmai viták kimerültek abban, hogy Ettore Paisról megtudjuk, hogy „*nyíltan fasiszta*” volt, Jérôme Carcopino pedig „*Pétain kormányának volt minisztere*” (381. old.). A Római Birodalmat, mint egy Sztálin idézetből megtudjuk (660. old.) „*a rabszolgák, colonusok, a városi szegények forradalmi mozgalmi rendítették meg, és a barbárok velük „egyesültek a közös ellenség ellen és megdöntötték Rómát, hogy csak úgy ropogott.*” A magyar fordítás megjelenésekor Sztálin már nem élt, de szelleme a XX. kongresszus előtt változatlanul hatott. Ennek fényében talán érthető, de ma már aligha elfogadható a magyar kiadáshoz fűzött megjegyzés a 679. oldalon: „*A Gyakov–Nyikolszkij szerkesztésében megjelent ókori történet magyarnyelvű kiadása által olyan tankönyv kerül most történelem szakos egyetemi hallgatóink kezébe, amely egy kötetben tartalmazza az ókori Kelet, az antik Görögország és az ókori Róma történetét. Az egyetemi ókori történeti oktatás jelenlegi kereteinek ez a könyv sokkal jobban megfelel, mint az eddig használt Avgyijev, Szergejev és Maskin által írt kézikönyvek. Emellett Gyakov–Nyikolszkij munkája rövidebb előadásában is sok tekintetben gazdagabb tényanyagot ölel fel, mint a fentebb említett tankönyvek. Így minden tekintetben használhatóbb tankönyv fog egyetemi oktatásunk rendelkezésére állni. A tankönyv magyar kiadását igyekeztünk a szovjet kiadás megjelenése (1952) óta eltelt idő tudományos haladásának megfelelő színvonalra emelni.*” Tagadhatatlan: nem sok sikerrel.

1955-ben újabb fordítás örvendeztette meg az olvasót, Lipin, L. – Belov, A.: *Az ékírás regénye*. című kötete. A könyvről a fordító, Borzsák már 1954-ben recenziót írt az *Antik Tanulmányokban*, így elképzelhető, hogy a fordító ajánlotta azt a kiadó figyelmébe. A recenzió két érvet hoz fel az egyébként egy gyermekkiadónál (Gyetgiz) megjelent kötet tudományosságának alátámasztására. Az egyik, hogy maga Vaszilij Vasziljevics Sztruve (1889–1965) akadémikus írta az előszót, a másik pedig Sztruve érve arról, miért is érdemes ilyen régi dolgokkal foglalkoznunk. Ezt Sztruve Lenin szavaival fejezi ki: „*Kommunisták csak akkor lehetünk, ha tudásunkat mindazoknak a kincseknek*

az ismeretével gazdagítjuk, amelyeket az emberiség felhalmozott.”⁴ És végül egy saját gondolat a recenzió szerzőjétől: „A közvetlen termelők kizsákmányolásának eredeti dokumentumokra támaszkodó ismertetése során mód nyílik a tudomány egyes meghamisítóinak a leleplezésére, bizonyos 'elméletek' nagyon is reális háttérének a bemutatására is. A 'tegnap aljasságaival' (Marx) senki sem legalizálhatja a 'ma aljasságait'! A történelem kerekét pedig sem jámbornak látszó elméletekkel, sem kíméletlen erőszakkal nem lehet megfordítani.”⁵ Akik abban a korban éltek, tudják, hogy csak ilyen kétértelmű fogalmazásban lehetett a 'ma aljasságairól' véleményt nyilvánítani, de kérdés, hogy akkor miért kellett a könyvet lefordítani?

Nem Borzsák volt az egyetlen ókortudós, aki szovjet műveket fordított, megtette azt számos kollégája, aki tudott oroszul (igaz, egyikük sem olyan mennyiségben, mint ő). Akkoriban minden, ami szovjet volt, „iránymutatónak” számított, így e munkák fordítását szorgalmazta a hivatalos tudománypolitika. Az ilyen könyvek magyarítása ennek folytán nemcsak a fordítók számára lehetett – anyagilag és karrierjük szempontjából – hasznos, hanem a szakma számára is, mert bizonyította annak naprakész, „helyes” ideológiai tájékozottságát. Sajnos az egyetemi hallgatók nemcsak ideológiailag „tájékozódtak”, hanem a dogmatikus, tudományos szempontból enyhén szólva vitatható ismereteket is magukba szívták, amelyektől, már mint tanárok, a hatvanas évek közepén sem nagyon voltak hajlandók tágítani. Talán ezért nem tűnt fel senkinek, hogy a Borzsák szerkesztette *Római történeti chrestomathia* 1997-es utánnomlásában is benne maradt (nyilvánvalóan az utánnomlás jellegéből kifolyólag) a sztálinista V. V. Sztruvéra való pozitív hivatkozás.⁶

1963-ban megszületett a Művelődésügyi Minisztérium 30192. számú rendelete, amely új felsőoktatási jegyzetekkel szándékozott ellátni a diákokat, a fentiek alapján talán nem szükséges indokolni, miért. *A római köztársaság története* Maróti Egon, *A római császárság* Hahn István és Maróti Egon munkája volt. Megjegyezném, hogy Ferenczy Endre *Itália őskora és az itáliai népek története a római királyság bukásáig* c. jegyzete az előzőktől függetlenül, az én szerkesztésemben jelent meg 1987-ben a Tankönyvkiadónál. Büszkeséggel tölt el, hogy az általam szerkesztett szöveget, valamennyi javítással együtt, átvette az 1992-es, Harmatta János által szerkesztett, *Az ókori Róma története*

⁴ *Antik Tanulmányok* 1, 1954, 182.

⁵ Uo. 183.

⁶ Egy gondolat az Előszóból: „Külön meg kell emlékeznünk a V. V. Sztruve szerkesztésében megjelent szovjet ókortörténeti chrestomathia III. (római) kötetéről (Moszkva 1953; német változata: Berlin 1957), amelynek – mint már előzőleg a görög kötetnek is – minden másnál jobb hasznát vettük.” (4. old.)

című tankönyv, szerény munkámat oly mértékig közkincsnek tekintve, hogy nevem megemlítését sem tartotta indokoltnak. Maróti Egon és Hahn István munkái egy adott kor kontextusában ítélnélhetőek csak meg. A követelmények ugyan nem voltak olyan preskriptívek, mint tíz évvel korábban, de léteztek, és ezeknek ki-ki saját legjobb meggyőződése szerint felelt meg. Nem véletlen, hogy 1989 után ezeket a jegyzeteket változatlan formában már nem lehetett használni. 1992-ben Harmatta János szerkesztésében jelent meg a három szerző, Ferenczi István, Maróti Egon és Hahn István *Az ókori Róma története* című könyve a Tankönyvkiadónál (434 old.). Előszó, sajnos, nem ismertette a kötet szándékait, a mintegy egy oldalas utószó is csak a görög és latin nevek átírását magyarázza. Pedig lett volna miről írni. A szerkesztés munkája, a szakirodalom átdolgozásán túl, jobbára csak húzásokban mutatkozott meg. Nézzünk egy példát. *A római császárság története* jegyzet 3. oldalán ezt olvassuk: „*A ma korszerűnek tekinthető irányzat a tényleges helyzetnek megfelelően Augustus rendszerének monarchikus vonásait emeli ki (Gardthausen, Dessau, Syme, Maskin, Altheim). Jelentkezett, főleg régebben az egyeztető álláspont is, amely kettős hatalomról, Augustus és a senatus közös uralmáról beszélt (Mommsen, Willems).*” Ugyanez a két mondat az 1992-es tankönyvben így fest: „*A ma korszerűnek tekinthető irányzat a tényleges helyzetnek megfelelően Augustus rendszerének monarchikus vonásait emeli ki. Jelentkezett, főleg régebben az egyeztető álláspont is, amely kettős hatalomról, Augustus és a senatus közös uralmáról beszélt.*” A modern szerzők nevei, mint látjuk, Mommsentől Maskinig eltűntek: ennyi a változás. De az, ami 1963-ban „korszerűnek” volt „tekinthető”, 29 évvel később is ugyanolyan joggal volt az? Ennél, ha lehet, még nagyobb baj, hogy az újraserkesztett anyag tanulhatóságát (egy névmutatót leszámítva) semmi sem javította.

A három kiváló tudós és tanár könyvén kívül egy másik, szakmailag vállalhatatlan munka jóval nagyobb tömegekhez jutott el, mivel kifejezetten a főiskolások számára jelentette meg a Tankönyvkiadó 1973-ban. Ez Polányi Imre *Az ókori világ története* című tankönyve (368 old.). Polányi kompetenciájáról legyen elég annyi, hogy az ión, a Knósszosz vagy a Zakrosz szavak leírása is komoly kihívást jelentett számára (Polányinál ion, Knosszosz és Zakré, utóbbi vö. 91. old.). Ideológiailag a szerző meglehetősen régi vágásúnak bizonyult. A római királyság ismertetésénél pl. a következő gondolatra bukkanunk: „*A hagyomány a hatodik király, Servius Tullius nevéhez fűzi e jelentős, Engels által forradalminak nevezett reformok végrehajtását.*” (225. old.). A mondatot az 1978-as, 3. kiadásból idéztem.⁷ Ekkor jártam egyetemre, többek között éppen

⁷ A mondat ugyanebben a formában szerepel az 1989-es 5. kiadásban is, szintén a 225. oldalon.

Hahn Istvánhoz. Tanúsíthatom, hogy semmi sem indokolta ezekben az években egy ilyen mondat leírását – a tudatlanságon kívül. Polányi könyvét azonban a Tankönyvkiadó 1989 után is piacon tartotta, mivel 5. kiadása, változatlan szöveggel, éppen 1989-ben jelent meg. A diákok pedig, ha nem volt idejük a Ferenczi–Maróti–Hahn végignyálzására, a vizsgára beérték Polányi Imrével is. Ha meg akarjuk érteni, miért írt Polányi Imre (1925-1999), a pécsi főiskola tanára ilyen elavult, marxista-sztálinista tankönyvet egy olyan korszakról, amihez nem értett,⁸ lapozzunk hátra, az általa használt Szakirodalom jegyzékéhez (353-357). Marx, Engels és Lenin társaságában megtaláljuk Gyakov–Nyikolszkijt, Szergejevet, Maskint, Koszvent, Ranovicsot és a Borzsák által szerkesztett chrestomathiákat. Ez mutatja ezeknek a – különben nem azonos szintet jelentő – munkáknak a hosszantartó hatását.

Misulin könyvének első kiadásától Polányi Imre tankönyvének 5. kiadásáig pontosan negyven év telt el. Természetes, hogy az ókortörténészek már megjelenésükkor is botrányosnak tartották Gyakov és Nyikolszkij, vagy éppen Misulin műveit, és sem tudományos munkáikban, sem pedig az oktatásban nem tekintették referenciának azokat. Egyrészt azonban voltak rugalmasabb szemléletű kollégák is, akik ha nem is a sztálini, de a lenini történelemszemléletet elfogadhatónak tartották, másrészt pedig ott voltak a szakmai szempontból felvértezetlen egyetemi és főiskolai hallgatók, akik négy évtizeden keresztül voltak e káros hatásnak kitéve. Ne legyen illúziónk, az 1970-es, 1980-as években végzett tanárok még a tantestületek legtekintélyesebb részét képezik, de hogy mit, és milyen szemlélettel tanítanak pl. az ókorról, azt nagyban befolyásolja, amit az egyetemen tanultak.

Borzás István ókortörténeti fordításai:⁹

MISULIN, A. V.: *Az ókori világ története*. Szikra Kiadó, Budapest, 1949. (236 p.)

KOSZVEN, M. O.: *Matriarchátus. Az „anyajog” kérdésének története*. Hungária Könyvkiadó N. V., Budapest, 1950. (432 p.)

SZERGEJEV, V. Sz.: *Az ókori Görögország története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1951. (Gyóni Mátyással, Harmatta Jánossal és Szabó Árpáddal együtt, 427 p.)

⁸ Polányi Imre 1972-től tanított a pécsi Tanárképző Főiskolán, majd a Janus Pannonius Tudományegyetemen. Kelet-Közép-Európa, ezen belül a kisebbségi kérdések szakértője volt. Kifürkészhetetlen, hogy miért vállalkozott egy ókortörténeti tankönyv megírására.

⁹ Azért emelem ki az ő fordítói életművét, mert ebben az időben e téren másokénál jóval gazdagabb volt. Adataim pontosításában nagy szerepet játszott a Mayer Gyula által összeállított műjegyzék: *Bibliographie István Borzsák*. In: CZEGLÉDY A. et al.: *Pietas non sola Romana. Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*. Typotex – Eötvös Collegium, Budapest, 2010. 918-958. Oroszból készített további fordításaihoz vö. kül. 957-958.

- MASKIN, N. A.: *Az ókori Róma története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1951. (Harmatta Jánossal közösen, 578 p.)
Szovjet ókori történet I. (más fordítókkal) Budapest, 1952. (184 p.)
MASKIN, N. A.: *Augustus principatusa, kialakulása és társadalmi lényege*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953. (1949) (551 p.)
Szovjet ókori történet II. (más fordítókkal) Budapest, 1953. (194 p.)
Szovjet ókori történet III. (más fordítókkal) Budapest, 1953. (289 p.)
TRONSKIJ, I. M.: *Az antik irodalom története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1953. (Szerk. Borzsák István, ford. Balázs János, Borzsák István, Gáldi László, Gyóni Mátyás, Makai Imre, Marticskó József, Mollay Károly, Moravcsik Gyula, Szenczi Miklós, Vekerdí József, 525 p.)
GYAKOV, V. N. – NYIKOLSKIJ, N. M.: *Az ókori világ története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1954. (1952) (688 p.)
Szovjet ókori történet IV. (más fordítókkal) Budapest, 1954. (188 p.)
LIPIN, L. – BELOV, A.: *Az ékirás regénye*. Művelt Nép, Budapest, 1955. 2. kiad. 1956. (1952) (344 p.) (1954-ben recenziót írt róla az *Antik Tanulmányokban*.)
RANOVICS, A. B.: *A hellénizmus és történeti szerepe*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952. (449 p.)
SZTRUVE, V. V.: *Az ókori kelet világából*. Művelt Nép, Budapest, 1956. (1953) (259 p.)
RANOVICS, A. B.: *A római Birodalom keleti tartományai*. Budapest, 1956. (347 p.)
KOSZVEN, M. O.: *Vázlatok az őskori kultúra történetéből*. Budapest, 1956.¹⁰
Görög történeti chrestomathia. Tankönyvkiadó, Budapest, 1960. (291 p.)
ZSUKOV, J. M. (szek.): *Világtörténet*. 2. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962. (Hahn Istvánnal együtt, 931 old.)
Római történeti chrestomathia. Tankönyvkiadó, Budapest, 1963. (Hahn Istvánnal, 288 p.)

További, a tanulmányban említett tankönyvek:

- AVGYIJEV, V. I.: *Az ókori Kelet története*. Ford. Benkő Gyula és Hahn István. Tankönyvkiadó, Budapest, 1951. (414 p. 40 tábla)
HAHN István – HARMATTA János – SZABÓ Árpád – TELEGDI Zsigmond: *Egyetemes történelem első rész*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1950. (164 p.)
POLÁNYI Imre: *Az ókori világ története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1973. (368 p.)

¹⁰ Ezt a művet így, hiányos adatokkal, csak MAYER bibliográfiájában találtam meg, másutt nem akadtam a nyomára.

György Németh

**The Textbooks of Ancient History in Hungarian Higher Education
1949–1989**

The first Hungarian textbooks of ancient history were translated from Russian after World War II, which can be attributed to two reasons. First, in accordance with the ideology of the Communist Party, juvenile labourers and peasants entered universities, who did not speak any foreign languages, not even Latin, which had been a prerequisite of earlier secondary school graduation. The second reason was that the teaching staff was not ready for Marxist education, thus these books, some of them expressly Stalinist, served as guidelines to the teachers themselves. The first textbooks written by Hungarian scholars and considered ideologically appropriate were published after 1956, and these books determined the spirit of teacher training college and university education for decades, making their influence felt also after 1989, and in some respect they do even today.

Lajtai L. László

Historizmus és *nemzeti történelem* az 1848 előtti magyar történetírásban¹

Néhány észrevétel Wenzel Gusztáv 1856-os historiográfiai tanulmánya fényében

Írásom kiindulópontját egy látszólag másodrendű probléma jelenti: tűnjék bármennyire is meglepőnek, a *nemzeti történelem* szintagma az 1850 előtti magyar irodalomban lényegében ismeretlen.² A szó szerkezet második eleme ugyanis csak az 1840-es évektől adatolható.³ Ekkori jelentése ráadásul nem vonatkoztatható még sem az antik eredetű *historia*, sem az akkor már Magyarországon is terjedőben lévő kortársi német felfogás, az

¹ A tanulmány az OTKA 85962 számú pályázatának keretében készült.

² Itt kell megjegyezni, hogy a *történelem* mellett az előbbi írásos megjelenítését sokáig magába foglaló *irodalom* szóalak is a tág értelemben vett nyelvújítás korszakának a szülötte. Ráadásul az 1780-as és 1840-es évek között egyértelműen magyar terminusnak érzett és akként használt *literatúra* helyett a történeti témájú írásaival és előadásaival elhíresült egyetemi történeti segédtudomány- és magyartanár, Horvát István az első, aki alkalmanként már az 1830-as évek eleji egyetemi előadásaiban is a – feltehetőleg Szemere Pál által kiötlött – *irodalom* szóalakat használja (természetesen még nem a szó 19. század második felében leszűkülő műalkotás-centrikus értelmében). Az *irodalom* kifejezés ezután az 1840-es évek elejétől lép viharos sebességgel az odáig egyeduralgkodó, szemantikailag lényegében vele azonos *literatúra* helyébe. SZILI József: A magyar „literatúra” szó története. In: UÓ: *Az irodalomfogalmak rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. 26-44. Vö. HORVÁT István: *Magyar irodalomtörténete*. Szerk. VAJTHÓ László. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Debrecen, é. n. 103, 136. (*Magyar Irodalmi Ritkaságok*, XXVIII.)

³ A *történelem* 1842-ben a Magyar Tudós Társaság első titoknoká, Döbrentei Gábor írásában ('több történet' értelemben), a *történész* pedig 1836-ban (Fogarasi János *Magyar és német zsebszótárában*, illetve – hasonló, de kissé bonyolultabb formában – 1802-ben Percsényi Nagy Lászlónál *történetész (Historicus)* alakban) jelenik meg egyáltalán először. Vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III.* Főszerk. BENKŐ Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 974.; SZILY Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára*. A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével. Hornyászky Viktor kiadása, Budapest, 1902. 347. Mint Szily megjegyzi: „A forradalom előtti szótárak nem ismerik; először 1851: *A legújabb magyar szavak, kiegészítő pótlékul minden eddig megjelent szótárakhoz*. Összeszedte Bloch Móricz.” Uo. 594.

immár nyelvtanilag is egyes számú alakként értett *Geschichte* fogalmára. Saját – szerény korpuszon nyugvó – empirikus kutatásaim eredményére támaszkodva viszont arra a következtetésre juthatunk, hogy a *történelem* neologizmus használata a magyar nyelvű irodalomban 1850-től hirtelen igen elterjedté kezd válni.⁴ Sőt, ettől az évtizedtől kezdve a vonatkozó szemantikai mezőből nagy léptekkel szorítja ki a korábban terminusértékkel bíró, sok esetben évtizedekig egymás szinonimájaként használt *historia*, *történetek*, illetve *történet* szóalakokat. E megállapítás különösképp igaz már az 1860 előtt született egyetemes történelmi tárgyú, a történelem iskolai oktatásával és elméletével kapcsolatos fordítások illetve eredeti írásművek címhasználatára.⁵

Ez a szóhasználatban bekövetkező változás mindazonáltal a kortársak számára sem maradt észrevétlen. A magyar nyelvű historiográfiában – tudomásom szerint – elsőként a jogtörténész Wenzel Gusztáv⁶ figyelt fel a jelenségre, melyet egy 1856-ban publikált és szoros értelemben is historiográfiainak tekinthető összefoglalójában tett explicitté. Nem érdektelen megfigyelni, hogy a szó neologizmus voltát vagy már nem érzékeli (néhány

⁴ A 19. század közepi magyar nyelvű címadási gyakorlat feltérképezéséhez lényegében a Petrik-féle könyvészet retrospektíve frissített adatbázisát tekintetem át: PETRIK Géza [2003]: *Magyar életrajzi lexikon* [elektronikus dok.] Főszerk. KENYERES Ágnes. Arcanum, Budapest, DVD-ROM.

⁵ Lásd pl. PÜTZ Vilmos: *Az ó, közép és ujkorbeli földirat' és történelem' alaprajza. I–III. A' középtanodák' és felsőbb nemzeti iskolák' használatára.* Pütz Vilmos után magyarította Vincze Paulin. Horák és társa, Esztergomban, 1850–1851.; HUNFALVY János: *Egyetemes történelem. I–III.* Emich Gusztáv' sajtója, Pest, 1851.; KISS Lajos: *Ó kori földrajz és történelem.* Algymnasiumok számára. Emich Gusztáv könyvnyomdája, Pesten, 1853.; MAÁR Bonifác: *Egyetemes történelem melyet érettebb ifjak és olvasók számára irt. I. Öskor. 2 rész.* Nyomatott Sauerwein Géza betűivel, Győrött, 1853–1854.; BUMÜLLER János: *Általános földirat és történelem. I. Ó-kor.* Gymnasiumok és reáltanodák alsóbb osztályai használatára tankönyvül. Az eredeti kéziratból fordította Dr. Falk Miksa. Hartleben K. A. sajtója, Pesten, 1855.; BAKSAY István: *Eszmetöredékek a történelem hatása s tanítása körül.* In: *A Rimaszombatban egyesült protestans gymnasium II^{dik} évi programja, melylyel a t. c. előljárók, szülék s a tudomány és művelődés ügybarátai a folyó 1855. évi július 9., 10. és 11^{dik} napjain tartandó nyári közvizsgákra tisztelettel meghívatnak Baksay István, ez évi igazg. által.* Nyomtatta Werfer Károly és társa, Rimaszombat, 1855. 3-5.; ISM. SZERZ.: *Értekezés: A Történelem előadásának iránypontjai iskoláinkban.* In: *A miskolczi kath. al-gymnasium programja 1854/5^{ik} tan-évre.* Negyedik folyam. Nyomatott Tóth Lajos Cs. Kir. Szabadalmazott Könyv nyomdájában, Miskolcson, 1855. 3-9.; WENZEL Gusztáv: *Magyar történelem, vagyis történetkutatás, történettudás, és történetírás Magyarországbán. Kelet népe. Magyar irodalmi csarnok és időszaki szemle.* Első évi folyam. 2 köt., 1856. 134-146, 223-244. Az 1850–1860-as évek magyar historiográfiájának átfogó bemutatásáról lásd különösen R. VÁRKONYI Ágnes nagy összefoglalóját: *A pozitivistá történetészlelet a magyar történetírásban. I–II.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.

⁶ A német-olasz anyanyelvű, katonacsaládban született Wenzel (1812–1891) Pesten szerzett bölcsészeti és jogi doktorátust, előbb József nádor fiának tanítója, majd a bécsi *Theresianum* és a pesti egyetem jogi professzora (1866-tól rektora) lett, miközben 1846-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező, utóbb 1858-ban rendes tagjává választotta.

évvel első írásos előfordulása után!), vagy erre, nem kevésbé beszédes gesztusként, nem kívánja felhívni az olvasói figyelmét. Az immár szakkifejezésként értékelt szóalak Wenzelt messzire vezető, sőt, első látásra ellentmondásosnak látszó elméleti és módszertani következtetések levonására készíti:

Egyébiránt czélszerűnek látszik, mindjárt itt azon különbségre figyelmeztetni, mely egyrészt a latin „historia”, franczia „histoire”, olasz „storia”, angol „history” stb.; másrészt pedig a német „Geschichte”, magyar „történelem” stb. szavak szó szerinti jelentése közt létezik. Az előbbiek mind a görög ιστορειν (elbeszélni) igéből származnak; úgy, hogy ezeknek tekintetében az itt szóban lévő tudománynak sulypontja az elbeszélésben volna. Az utóbbiak mélyebb felfogást tanusítanak, mert nem csak az elbeszélésre hanem közvetlenül annak tárgyára (das, was geschehen ist; arra a mi történt) vonatkoznak, s így a történeti igazságot első sorba helyezik.

De bármint legyen ez, ma mindezen kifejezések határozott értelemmel felruházott műszavakká váltak már, melyeknek a polgárisodott és művelt világ minden népeinél azonos jelentése van. S ez a tulajdonképi történettudomány, melynek két lényeges momentumma van: 1) hogy egyedül és kizárólag valódi eseményekkel és tényekkel, azaz avval mi történt foglalkozik; és 2) hogy ezeknek elbeszélésében és leírásában oly modort követ, mely tárgyilagos sajátságainak és a történelem tudományos mivoltának s magasztos gyakorlati hivatásának és rendeltetésének megfelelően.⁷

Wenzel egyrészt a szóhasználatban megmutatkozó, nemzeti látószögenként változó episztemológiai tapasztalatok történeti különbözőségét rögzíti; másrészt a tudományos műszóvá válás összefüggésében a kulturálisan eltérő historiográfiai hagyományok egyetemes érvényűvé válását hangoztatja. (Ezáltal mintegy probléma nélküli, kölcsönös „lefordíthatóságukat/felcserélhetőségüket” sugallja.)

E bevezetőképp felvázolt szótörténeti fejtegetés célja az, hogy ráirányítsa a figyelmet arra a módszertani hozadékra, amely a német fogalomtörténet magyar kontextusra való alkalmazásából nyerhető. Jóllehet Wenzel magyar nyelvű tanulmánya csupán egyetlen adalék annak dokumentálásához, hogy a kortárs magyarországi historiográfiai gondolkodás érzékeli (a Reinhart Koselleck által *historia magistra* terminussal jelölt) évezredek történetírói gyakorlat fokozatos „Geschichte”-típusú történelemkonceptióvá alakulását.⁸ Gondolatmenetének a követése mindazonáltal számos ponton segít megérteni a *saját történelem*

⁷ WENZEL Gusztáv: *i. m.* 135-136.

⁸ KOSELLECK, Reinhart: *L'expérience de l'histoire*. Gallimard – Seuil, Paris, 1997.; Uő: *Elmúlt jövő*. A történeti idők szemantikája. Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz, Budapest, 2003.

megismerése és társadalmi megismertetése iránti igény 19. század eleji és közepi megnövekedésének jelenségét, és vele szoros összefüggésben az általam *a posteriori* „nemzeti történelemként” aposztrófált problematika korszakbeli alakulásának historiográfiai vonatkozásait.

A korabeli és – lényegében a 18. század végi, 19. század eleji kialakulása óta – máig ható „nacionalista doktrinális mag”⁹ elvárásai fényében definiált nemzeti kultúrafelfogás szervesen hozzáilleszhetőnek tűnik ugyanis a modern historista történelemkoncepció kialakulásához és az ahhoz szorosan kapcsolódó intézményesülési folyamatokhoz. A kulcskérdést – véleményem szerint – a magyar (sőt általában az európai) kontextusban paradigmaértékűnek tekinthető német kései *felvilágosult* történetírás *historistává* alakulása jelenti. E folyamat során az egyszerre territoriális-politikai, etnikai-kulturális és belső forrásból megújuló (*organologikus* illetve *autopoietikus*) jövőorientált kiteljesedés értelemben definiált nemzet¹⁰ a korabeli történetírások számára – mind tematikai, mind ontológiai-episztemológiai státusza vonatkozásában – kiemelkedő helyzetbe került.

Az átmenet kérdése számos ponton, így ismeretelméleti tekintetben is homályosnak és ellentmondásosnak tűnik, értelmezését azonban megkönnyíti a tudományfilozófus, Békés Vera által – elsősorban a korabeli nyelvtudomány vonatkozásában – kidolgozott ún. „hiányzóparadigma-modell” alkalmazása.¹¹ A modell használhatóságát a szerző hangsúlyosan az általa „göttingai paradigmá”-nak nevezett jelenség kialakulásával, hatástörténetével, majd fokozatos háttérbe szorulásával igazolja, illetve dokumentálja.¹² A „göttingai paradigma” egy

⁹ A kollektív *önrendelkezés*, *önazonosság* és *egység* biztosítása érdekében konkrét politikai cselekvésre ösztönöző – leíró értelemben „nacionalistának” nevezhető – ideológia az alábbi, korábban nem létező doktrinális mag köré szerveződik: 1) a világ saját egyediséggel, történelemmel és sorssal rendelkező nemzetekre oszlik 2) minden politikai és társadalom feletti hatalom forrása a nemzet; az iránta érzett lojalitás minden egyéb lojalitás fölött áll 3) minden szabad embernek tartoznia kell valamely nemzethez 4) minden nemzetnek szabadon kell rendelkeznie önmaga felett, mivel a világ békéje és az igazság megköveteli a nemzetek önrendelkezését. SMITH, Anthony D.: *National Identity*. Penguin Books, London, 1991. 74.

¹⁰ KOSELLECK, Reinhart: *Nép, nemzet, nacionalizmus*, tömeg. Bevezetés. Ford. Vincze Ferenc – Klement Judit. *Korall. Társadalomtörténeti Folyóirat*. 10. évf. 37. (november). 2009, 5-15.

¹¹ BÉKÉS Vera: *A hiányzó paradigma*. Latin Betűk, Debrecen, 1997.

¹² Az 1734-ben hannoveri területen, de a – perszónalunióknak köszönhetően – brit uralkodó által alapított Georg-August Egyetem az angol és skót empirizmus és a német filozófiai és hermeneutikai hagyományok közötti kulturális transzferek valóságos laboratóriumaként a berlini tudományegyetem szellemi előképének tekinthető. A berlinit ugyanis a göttingai egyetem mintájára alapította 1810-ben a neohumanista Wilhelm von Humboldt, hogy általa továbbfejlessze a kutatói és tanulmányi szabadság, valamint a – ma úgy mondanánk – transzdiszciplináris kutatások eredményeit, miután néhai alma matere a napóleoni háborúk idejére véglegesen elveszítette korábbi vezető intellektuális pozícióját. MARINO, Luigi: *Praeceptores Germaniae*:

markánsan antikarteziánus gondolkodásmód, mely utóbb szinte hozzáférhetetlenné vált (a pozitívista paradigmaváltás diszkreditálta), s lényege az összemérhetetlenség (*inkommenzurabilitás*) és dialogicitás módszertani előfeltevéseire építő beállítódás. Ennek köszönhető az imént utalásszerűen felvázolt új típusú nemzetfelfogásnak a predomináns kulturális pozícióba emelkedése, mely a 18–19. század fordulójától kezdve a „nemzeti történelem” koncepciójának magyarországi megfogalmazódását és térnyerését döntően elősegíti.

A historizmus kutatástörténete természetesen igen szerteágazó, megítélése pedig sokszor már a módszertani alapvetések szintjén is jelentősen eltér. Leegyszerűsítve: egyfelől, szűkebb értelemben, a Barthold Georg Niebuhr (1776–1831) utáni, általában Leopold von Ranke (1795–1886) nevével fémjelzett empiricista módszertanú német idealista (*Ideenlehre*) történetírói iskolát szokás érteni rajta. Ez a mintaadó irányzat a német területeken a 19. század első harmadában bontakozott ki, eszmetörténeti vonatkozásban a múlt század fordulója táján került először válságba, uralkodó (németországi) tudományos pozícióját azonban a második világháború végéig szívósan megőrizte, sőt elemeiben máig őrzi.¹³ Van azonban a historizmusnak egy lényegesen tágabb, az új és régi historisták által egyaránt előszeretettel hangoztatott, kevésbé társadalom- és tudománytörténeti kiindulópontú értelmezése. Eszerint a historizmus a modernitásra jellemző olyan általános kulturális beállítódás, amely történetivé kívánja tenni az emberi létezés valamennyi (érzelmi, gondolati és cselekvésbeli) regiszterét, miközben azok egzisztenciális relativitására reagál. Teszi ezt nemcsak a nietzscheánus történelemszemlélettel, de a modernitás sokkal általánosabb (politikai, vallási, intellektuális és művészeti) kereteivel is összhangban, amelyek összességében a 18. század végétől kezdve ostromolják folyamatosan a normatív megnyilatkozások intézményeit.¹⁴

Göttingen 1770–1820. Übers. von Brigitte Szabó-Bechstein. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1995. (Göttinger Universitätschriften Serie A: Schriften, Band 10); IGGERS, Georg G.: The University of Göttingen 1760–1800 and the Transformation of Historical Scholarship. *Storia della Storiografia.* 1. 2., 1982. 11-37.

¹³ Elsősorban ebben az értelemben fejt fel filozófiai, ideológiai, társadalmi, valamint politikai gyökereit és tárgyalja létrejöttét, intézményesülését, belső ellentmondásait, majd felbomlását a „német történeti iskola” máig legjelentősebb német monográfiája és egyben szigorú kritikusa, IGGERS, Georg G.: *A német historizmus. A német történelemfelfogás Herdertől napjainkig.* Ford. Telegdy Bernát – Gunst Péter. Gondolat Kiadó, Budapest, 1988.

¹⁴ Vö. ESCUDIER, Alexandre: De Chladenius à Droysen. Théorie et méthodologie de l’histoire de langue allemande (1750–1860). *Annales HSS.* 58. 4., 2003. 743-777.

A historizmus eredetiségét és radikális újdonságát megszokottan azzal érzékeltetik, hogy szembeállítják a felvilágosodás és a historizmus képviselőinek a *történelmi változás* mibenlétéről vallott markánsan különböző felfogását. Ezen a ponton a német historizmus monográfusa, Iggers és a történetírás elméleti kérdéseit vizsgáló Frank Ankersmit között a historizmus jelentőségéről, illetve a német felvilágosult és historista történelemfelfogás eltérő kontinuitás- és diszkontinuitás értelmezése körül folyó polémiában¹⁵ az utóbbi részéről kifejtett gondolatokat idézem, mivel nemcsak a modern történetírás lényegét érintő, ezért rendkívüli jelentőségű historiográfiai vita magvára tapintanak rá, de saját témánk számára is alapvetőek:

„[a] historisták nagyságát az adja, hogy amellet az ösztönösen [...] elfogadhatatlannak tűnő nézet mellett érveltek, miszerint a változás egy tudati konstrukció. A historisták úgy jutottak e következtetésre, hogy felismerték: a történelmi változás nem pusztán egy történelmi létező járulékos tulajdonságait érinti, de magát a lényegét is. Ez a felismerés vezette őket arra, hogy feladják a hitet egy olyan változatlan esszenciában, ami a történelmi objektumban „a változás szubjektumaként” funkcionálhatna. Ebből következőleg „a változás szubjektuma” nem egy változatlan szubsztanciával azonos, hanem azzal a történelmi beszámolóval, mely a történelmi változásból fakad. És mivel e történelmi beszámolót állítások sora alkotja, ez szükségképpen vezet az állítás ontológiájának átalakulásához a kijelentéssor ontológiájává. Kétségtelen, hogy ez csupán a historista érvelés ex post facto rekonstrukciója, és mint ilyen, csupán része az igazságnak. [...] nem vallották [ti. a historisták] egészében azt a tökéletesen nominalista elképzelést a történelmi változásról, amit az imént felvázoltam, és ehelyett félúton megálltak az aufklérista esszencializmus és azon nominalista változáskoncepció között, mely kortárs filozófiai fogalmainknak jobban megfelel. Felmerül a kérdés, vajon hogyan sikerült elfoglalniuk ezt a köztes pozíciót?

Itt kerül a képbe a „történelmi eszme” fogalma, mely a historizmus logikai sarokköve. A historisták szerint egy nemzet, állam, nép stb. lényege a „történelmi eszme” volt, egy olyan esszencia, ami a történésznek lehetőséget teremt történelmi fejlődésük magyarázatára és megértésére. Először is, ez az esszencia nemigen hasonlított a felvilágosodás történelmi ontológiájának az esszenciájára. Inkább egyfajta arisztotelészi entelekeia volt, a dolgokban magukban rejlő inherens alapelv, mely a történelmi fejlődésen keresztül vezérli

¹⁵ ANKERSMIT, Frank R.: A historizmus. Szintézis-kísérlet. Ford. Szeberényi Gábor. *Aetas*. 18. évf. 3-4., 2003. 189-204; Uő: Válasz Iggers professzornak. Ford. Szeberényi Gábor. *Aetas*. 18. évf. 3-4., 2003. 210-214; IGGERS, Georg G.: Megjegyzések F. R. Ankersmit „*Historizmus. Szintézis-kísérlet*” című írásához. Ford. Szeberényi Gábor. *Aetas*. 18. évf. 3-4., 2003. 205-209.

őket. Ez mint ilyen, nem volt azonosítható egy változásban lévő dolog semmilyen változatlan tulajdonságával, mint a felvilágosodás változás-szubjektuma. Ebben volt forradalmi a historizmus, és ezért állítom, hogy a történelmi eszme historista fogalma jelenti a történetírás eddigi egész történetének legnagyobb forradalmát. Másrészt viszont a historisták nem tudtak ellenállni a csábításnak, hogy ne objektivizálják a változás eme új, kifinomult szubjektumát azzal, hogy a történelmi eszmét, ezt az entelekheiat a múlt valóságában benne rejlőnek tételezték. A historisták szerint tehát a történelmi valóságot nem csupán a változó dolgok, és az ezek változásáról szóló történelmi beszámolók alkotják, hanem három tényező: a történelmi jelenségek, a történelmi beszámolók és a „történelmi eszmék”, melyek – így vagy úgy – a történelmi jelenségeket determinálják. [...]

[A]z aufklérista objektiváció egy olyan történelmi valóságban konkludált, melyet esszenciálisan önazonosnak megmaradó entitások alkottak – ez a felvilágosodás kori történetírás merevségének és hajlíthatatlanságának oka, szemben a historizmus finom alkalmazkodóképességével. A historista objektiváció a történelmi változás határtalanságából indul ki, mivel az entelekheia mindazon történelmi változásnak teret hagy, melyet a történész a múltban csak látni (vagy belátni) akar. E ponton ismerhetjük fel az (onto)logikus felszabadulás lehetőségét, melyet a historizmus teremtett meg, illetve – általánosabban – a kultúra és társadalom fogalmainak drámai historizálását, ami olyannyira jellemző a 19. századi gondolkodás jelentős részére.

Ez retorika és objektivitás egymással szorosan összefüggő kérdéseihez vezet el. [...] Ahogy maguk a felvilágosodás kori történészek is kiválóan látták [...] a változás fogalma az az ok, ami miatt a történelmi tudás sosem lehetett több mint csupán „valószínű”. A másik következtetés, [...] amit az aufklérista történészek szintúgy elfogadtak [...], hogy a múlt történelmi ábrázolásának a retorika lényegi eleme. Mivel ha tudásunk a múlttól csupán „valószínű” (a szó eredeti arisztotelészi, és nem mai statisztikai értelmében), sok múlik a történészek retorikai tehetségén, hogy érvelésük korrekt voltáról hallgatóságukat meggyőzzék. [...]

Minden megváltozott azzal, hogy a historisták elvetették az állítás ontológiáját. [...] Mi több, lévén a historisták (kétségtelenül különös) idealista metafizikájában a történelmi eszme valóban ugyanannyira eszme [idea] volt (mint amennyire a történelmi valóság része is), a történelmi eszme történelmi rekonstrukciója – végső soron – az eredeti tökéletes mása lehetett. A történész feladata a historisták szerint, hogy a történelmi eszme szöveges „mimézisét” adja. Így a felvilágosodás kori történetírás által nyújtott, pusztán „valószínű” tudás helyett a historisták immár egy olyan történelmi tudás igényével léphettek

*fel, mely olyan bizonyosság erejével bírt, ami vetekedett az analitikusan igaz állításokéval. A tökéletes másolat létrehozásának alapfeltételei: 1.) megfelelő tájékozottság a forrásokban; 2.) a retorika kiküszöbölése (mivel a történeti objektivitás a történész részéről tökéletes episztemológiai önmegtartoztatást kíván). Csak és kizárólag ezen feltételek teljesülése esetén lehet képes a történész objektív és igaz leírást adni a múlttól.*¹⁶

Szűkebb témánk, tehát a nemzetitörténelem-problematika hazai kiformalódása szempontjából a *historista* (értsd: modern és szakszerű) történetírás egyik legfőbb kortársi vonzereje épp abban rejlett, hogy a 19. század előtti (keresztény, illetve a felvilágosodás által laicizált) üdvtörténeti koncepcióhoz¹⁷ hasonló *koherens világképet* volt képes nyújtani befogadói számára. Ennek során a történész egy explicit transzcendencia megnevezése nélkül is képessé vált arra, hogy elbeszélése tárgyában egyesítse a múltat (hagyományt), a jelent (rációt) és a jövőt (tökéletesbülést).¹⁸ Anthony D. Smith mutat rá arra, hogy a nemzet szempontjából *érvényes* történelem megalkotásában különösen a múlt kiemelten fontos sűrűsödésű pontjai, az úgynevezett „aranykorok” megfelelő formába öntése játszik kulcsszerepet. E nemzeti „aranykor” legfőbb jellemzője, hogy mindenkori birtokosának *autentikusságot* kölcsönöz. Autentikusság alatt egyszerre értendő a vitathatatlan valakihez tartozás, a romlatlan őseredetiség és hitelesség másoktól megkülönböztető minőségi jegyeinek hármassága. Második jellemzője – az időbeni önazonosság és folytonosság biztosításán túl – a térbeli önazonosság, azaz az *őshonosság* vagy legalább térbeli folytonosság hangoztatása. Az utóbbi kettő szerves folytatása a generációk közötti, más szóval genealógiai és kulturális *folytonosság* hangsúlyozásának, amely az aranykor harmadik jellemzőjének tekinthető. A nemzetileg releváns aranykornak tartalmaznia kell végül mindazokat az elemeket, amelyek az adott közösség *kollektív méltóságának* a megteremtését és fenntartását szolgálják, valamint, ötödik kritériumként, már kezdeti állapotában is magában kell rejtene a közösségnek a jövőben kibomló *sorsát*.¹⁹ Csak és

¹⁶ ANKERSMIT, F. R.: Válasz Iggers profeszornak. 211-213.

¹⁷ LÖWITH, Karl: *Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei*. Ford. Boros Gábor és Miklós Tamás. Atlantisz, Budapest, 1996.

¹⁸ SMITH, A. D.: *National Identity*. 96.; GYÁNI Gábor: Fin de siècle-történetírás, In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 33.

¹⁹ „A közösség sorsának nyitja az aranykor emlékeiben rejlik, melyek hevenyészett iránytűt, »térképet« és »magatartáskódot« adnak ahhoz az úthoz, amelyen a közösség tagjai visszatérhetnek etnikai alapértékeikhez, és megvalósíthatják »belső lényegüket«. Így talán elnyerhetik a halhatatlanságnak azt az egyetlen formáját, amelynek jelenleg értelme van: az utókor kedvező ítéletét.” SMITH, Anthony D.: Az „aranykor” és a nemzeti újjáéledés. Ford. Heil Tamás. *Café Babel* 19, 1996. 20.

abban az esetben lehet azonban hosszú távon is életképes ez az aranykor, ha a fentebbi feltételek kielégítésén túl empirikus úton is – azaz a módszertani kritika eljárásaival megtisztított források által igazolt értelemben – *autentikus*, a szaktudomány által hitelesített *múltat* bocsát egy adott közösség rendelkezésére, mely kellően szilárd alapokon áll ahhoz, hogy ellen tudjon állni a 18–19. századtól egyre erősödő demitologizációs folyamatoknak. Végezetül pedig kellően *inspiratívnak* kell lennie ahhoz, hogy a jelenben is „működőképes” legyen, azaz követésre ösztönözze aktuális örököseit, illetve – ez utóbbival szoros összefüggésben – elégségesen gazdagnak kell bizonyulnia ahhoz, hogy folytonosan, azaz a mindenkori jövőben is *újraértelmezhető* maradjon.²⁰

Mindezek után immár visszakanyarodhatunk Wenzel Gusztáv 1856-ban publikált, a magyar történelem és szakszerű megírásának alakulástörténetét tárgyaló tanulmányához. Wenzel alapvetően a *történelem* megismerhetősége és megismertetésének három egymásra épülő szintjéről értekezik, azaz a hiteles források feltárásáról (*történetkutatás*), azok megértéssel párosuló egyénenkénti befogadásáról (*történettudás*) és a rajtuk nyugvó elbeszélés megfelelő tartalmú és minőségű írásba foglalásáról (*történetírás*).

Wenzel írásából jól kibontható a „historista krédó” jó néhány alaptétele. Ezek egyik sarokpontja az Ankersmit által hosszabban tárgyalt változásfogalom tudományra alkalmazott globális – helytől, időtől, sőt tudományszaktól is független –, ugyanakkor nem lineáris vagy teleologikus értelmezése:

„[A] tudománynak, mely egyébiránt a külső életteli szoros összefüggésénél fogva, ennek minden változásaiban szintén részesül, belső élete is van. Soha nem állapodik meg; hanem az emberek szellemi működésének folytán új meg új irányokba fejlődik ki, emelkedik, tovább terjed, tévedésekbe is süllyedhet. S a mint általában minden tudományról; úgy áll ez különösen a történelemről.”²¹

Saját korának múltfelfogása Wenzel szemében a felvilágosodás („magát philosophiainak hirdető korszak”) ideologikusnak értékelt múltfelfogásával szemben tételeződik *par excellence* történetinek. Számára e *történetiség* elsődleges értelme a jelenbeli használhatóságából fakad, amely használhatóság

²⁰ Hiszen az aranykorok végül is a közösség történetének olyan korszakai, melyeket úgy választottak ki és értékelték újra, hogy tekintettel voltak a) a jelenbeli társadalmi és politikai szükségletekre (ekkor a jelen alakítja a múltat), b) a múlt sajátos tulajdonságaira, melyeket a hagyomány, a közmegegyezés és lehetőleg a modern tudomány is elfogad (ekkor a múlt formálja a jövőt), és végül c) a múlt írott vagy orális források általi továbbörökítésére. Uo. 24.

²¹ WENZEL Gusztáv: *i. m.* 238.

azonban maga is történeti, ezért – *per definitionem* – meghaladható, sőt szükségképpen folytonosan meghaladandó.²²

„Szabadunkat sokan történeti századnak nevezik. Nem mintha annak jellemét egyedül a multkor tényezői és irányai határoznák meg, s minden mit ezek magukban foglaltak, már azért időnkre is hatni képes vagy hivatott volna. Mert régiségek vagyis antiquitások, t. i. a közt, mi hatályos tényezőként az élet köréből örökre eltűnt, és azon ismeretek közt, melyeket korunkban valóságos történetnek tekintenek, nagy különbség van. Azon értelemben nevezik szabadunkat történeti századnak, mert a mámor, melybe a legközelebbi mult, magát philosophiainak hirdető korszak ideologicus iránylatai az emberiség életét süllyesztették vala, elvégre megszűnván, átlátni kezdjük megint, mikép valamint gyakorlatilag a multkor tapasztalásainak javunkra fordítása minden léviszonyaink rendezésére és minden életcélok és irányok utáni ügyekezéseinkre nézve főfontosságú; alig van tudomány, mesterség vagy művészet, mely a mult idők tanulmányainak felhasználása által nevezetes lendületet nem nyerne, s melyben a történeti elemnek művelése a legkedvezőbb eredményeket nem idézné elő; – szóval azon értelemben, hogy a történet és történettudomány az őket illető jogba, melyből a XVII. és XVIII. századok mostoha viszonyai által kivetkőztetve vala, meg visszaállítatott.”²³

E történetivé tett dinamizált múltfelfogás korántsem l’art pour l’art kedvtelés, „multság”, hanem – egyébként jellegzetesen felvilágosult, sőt az antikvitásig visszavezethető „élet tanítómestere”-funkció továbbéléseként – immár a *kollektív tökéletesedés* alapvető (pedagógiai)²⁴ eszköze. Ezáltal a történelem szakszerű megismerése és megismertetése kettős tekintetben is eminens pozícióba emelkedik: egyfelől – transz-, pontosabban metadisziplináris jelentőségű – „tudománytermékenyítő”, másfelől pedig tevékeny nemzetépítő (ti. elsőrendűen a nemzet kulturális sajátosságait *megtestesítő* és szellemi teljesítményeit hitelesen megismertető) szerepe okán.

²² „A történetbuvárok fáradozásai folyton folyva gazdagítják azt [ti. a történelem tudományát] új adatokkal, s azon történettudás, mely p. o. husz vagy tiz évvel ezelőtt tökéletes volt, ma gyakran már nem elégséges. Azonkívül a történelem tudományos rendszere megváltozhatik, minek megint a történettudásra is van befolyása. [...] Ki [...] elvonja részvétét a történelem fejlődésétől, annak történettudása, ha mindjárt kezdetben tökéletes is volt, rövid idő alatt elavulhat.” Uo. 238.

²³ Uo. 236-237.

²⁴ „Igen természetszerű, hogy a közönség lefelé egészen a nép legalsóbb rétegeiig történeti elbeszélésekben és leírásokban gyönyörködik. A hazai történet e tekintetben legnagyobb vonzerővel bír; mert minden nemzet saját őseinek történeti szereplésére legszívesebben tekint vissza. A magyarnak ez azonkívül különös nemzeti jellemvonása. Innen foly az irodalomnak egyik fontos tiszte, a közönséget a multkor magasabb képeivel és éltető eszméivel megismertetni. Ebben nem pusztán csak multság a cél; hanem azonkívül és inkább még oktatás és a nemzeti élet főkérdései iránti felvilágosítás.” Uo. 238-239.

„[L]étezik t. i. a történettudásban bizonyos termékenyítő erő, mely más tudományokban is virágokat és gyümölcsöket hajtani képes, azaz fontos igazságoknak feltalálásában és bebizonyításában a legczélyszerűbb és legbiztosabb segédszerül szolgál. Egyébiránt magától értetik, hogy ezen hivatásának is a történettudás egyedül úgy tehet eleget, ha a történeti igazság tiszta meggyőződése által lelkesítetik, ha tehát kimerítő kútfői tanulmányokon alapul.

[A] történet iránti tiszteletet és szeretetet a közönségben ébreszteni és ápolni; a történettudást pedig más tudományok és általában a társadalom életcéljainak érdekében hasznosítani kell.

[A] történetírás minden nemzetnél a történelmi műveltségnek végső jele és eredménye. [...] A történetírás a statusok és nemzetek műveltségének egyik legszebb és legfontosabb eredménye; mely azoknak kulturai állapotát és szellemi életüknek irányait és jellemvonásait hiven tükrözi vissza.”²⁵

Mindezek fényében válik érthetővé a múlt – a jelen nézőpontjából értelemtelített – totális megismerésének jövőorientált igénye, azaz a *történelem* tárgykörébe tartozó vizsgálati terep lényegében parttalanná szélesítése, amelynek egyetlen – ám a tudományosság kritériumainak körülhatárolása szempontjából lényegi! – korlátját a hiteles források fellelése jelöli ki:

„[A] szoros értelmű történelmi irodalmat illeti e tekintetben [ti. „a tudomány valamint az élet kivánalmainak megfelelő tudás” terén] a kalauzi hivatás. Ez tehát ne szorítkozzék többé csak arra, hogy vezéreink és királyaink névsorát, születési és halálévéit, háboruit, más fejedelmekhez barátságos vagy ellenséges viszonyát; vagy a legnevezetesebb ütközeteket és békekötéseket stb. tisztába hozza. Ezek mind a hazai történetnek igen nevezetes momentumai; de a XIX. században a történettudásnak már terjedelmesebb láthatára van. Összes multkorunkat kell tekintetbe vennünk, s annak minden egyes részleteit biztos kútfői adatok alapján tanulmányoznunk. Itt tehát a magyar státus átalakulására, kifejlődésére, hatalmának emelkedésére, hanyatlására, szerencsés vagy szerencsétlen fordulataira stb. nem kevésbé mint a nemzetnek sorsára, koronkénti kulturai állapataira, vallásos és egyházi életére és fejleményére, szellemi vagy anyagi tekintetbeni felvirágzására vagy süllyedésére stb. kell figyelemmel lennünk. [sz]óval mindaz, mi bármi részben a status- és nemzeti életre nézve nevezetes, szintúgy tartozik ide, mint királyainknak és az országnak a világ eseményeiben szereplése. Csakha mindezek, s mi itt szintén még fontos, a multkort a jelenkorral összekötő történeti fonal iránt alapos és minden egyes adatra nézve kútfőileg igazolható ismeretekkel birunk, mondhatjuk történettudásunkat feladatához

²⁵ Uo. 238-240.

*képest elégségesnek. A mire nézve pedig kútfői tanulmányozásaink mellett is hiteles adatokra szert nem tehetünk, annak tekintetében a történeti igazság főtörvénye azt kívánja, hogy tudatlanságunkat őszintén bevalljuk.*²⁶

Wenzel nagyon is tisztában van (program)írása újszerűségével, amely a felvilágosodás „külsőséges” történeti ismereteivel szemben lényegében immár a – fentebb önelvű kifejlésként (*entelekheia*) definiált – *történelmi eszme* („szellemi áthatás”) fogalmával él.²⁷ Ezen új típusú történetírás kezdeteit Wenzel az 1820-as évek derekától, azaz a magyar történetírás által máig a politikatörténeti értelemben vett „nemzeti újjászületés” megindulásától származtatja:

„Egyébiránt a magyar történetírásban is beállt megint a fordulat, s mondani lehet, hogy a kerülből harmincz esztendő óta a nemzeti öntudat helyreállítása és illetőleg új ébredése, s annak folytán a gyakorlati élet tényezői átalában éreztették nálunk, mikép a történettudomány művelésében hiány van, melyen segíteni kell, s mikép névszerint a nemzeti történetírás új szellembeni emeléséről gondoskodni szükséges. [...] S miután így köz meggyőződéssé vált, hogy a magyar történetet művelni leginkább a magyarnak hivatása, hazánkfiak közül számos mások indultak már utánuk [ti. Virág Benedek²⁸ és Horvát István példája után].”²⁹

Legnagyobb formátumú képviselői azonban csak az 1830-as évektől léptek színre, akik – hazai sajátosságként – nem elsősorban az egyetemes („átalános”), hanem sokkal inkább a magyar („nemzeti”) történelem új elvek és módszerek szerinti (azaz forráskutatáson nyugvó, a történelmi eszmét tükröző és művészi kidolgozású) megírásán, pontosabban állandóan tökéletesítendő nagyelbeszélésén (*grand récit*, *master narrative*) dolgoznak immár:

„Megjegyzendő itt, hogy általán véve az újabb történetírásnak három osztályát lehet megkülönböztetni; t. i. a tulajdonképi nemzetit, az általánost és a művészeti³⁰. A nemzeti az egyes statusok és nemzetek történetével foglalkozik. Ez

²⁶ Uo. 237-238.

²⁷ „[a] történettudást illetőleg, bizonyos rendszer divatozott [ti. a XVIII. században], mely a történeti anyagnak szellemi áthatását még nem tette szükségessé, és azt külsőségei szerint foglalta egybe. A magyar történetben nem a nemzet vagy az ország és kifejlődési momentumainak történetét; hanem főleg csak a királyok életírásait keresték.” Uo. 236.

²⁸ VIRÁG Benedek: *Magyar Századok. IX–XIII.* Írta Virág Benedek, székesfej. megy. pap, néhai királyi profeszszor. Budán, Landerer Anna Betűivel, 1808; Uő: *Magyar Századok. MCCCII–MDXXXVII.* Budán, a’ királyi universitásnak betűivel, 1816.

²⁹ WENZEL Gusztáv: i. m. 243.

³⁰ „A művészeti történetírás [...] az, mely a bármi tekintetben legfontosabb vagy legnevezetesebb eseményeket, korszakokat és történeti fordulatokat kiemeli, s kútfői nem kevésbé, mint történetművészeti felvilágosításában és irodalmi átdolgozásában fáradozik. Ez tehát a nemzeti történet szűkebb köréből kibontakozik ugyan: de az általános történetírás eszményi magasságára

mindent tárgyának rendel alá, és csak annyiban emelkedik magasabb álláspontra, mennyiben az illető status vagy nemzet életében mutatkozó irányokat és nyilatkozó eszméket vezérfonalul követve, ezekhez képest egyszersmind azon nemesebb hivatást határozza meg, melynek azok megfeleltek. [...]

A magyarországi irodalomban eddig az általános történet önállólag nem igen műveltetett, s ezen irányban nagyobb részt csak tankönyveket vagyunk képesek felmutatni. Nagyobb figyelmet érdemel a magyar nemzeti [...] történetírás. [E] tekintetben Péczely, Jászay, Horváth Mihály és Szalay László munkáiban nemcsak kutatás, történeti felfogás és művészeti kidolgozás önállósága, hanem a fokenkénti tökélyesbülés félreismerhetlen jelei mutatkoznak.”³¹

Végezetül, elszakadva immár Wenzel tanulmányától – és ha csak utalásszerűen is –, azokra a historiográfiai folyamatokra szeretnénk rámutatni, amelyek a 19. század közepe előtti másfél évszázad leforgása alatt megérették és az országtörténeti összefoglalókban artikulálódó nemzetszöveg vonatkozásában nyilvánvalóvá tették, hogy a legalább fél évezredes jogi-politikai keretek között intézményesült rendi nemzethez tapadó fogalmi kereteket a 18-19. század fordulójától jól érzékelhetően elkezdte szétfeszíteni a nemzetről való gondolkodás sajátosan újszerű koncepciója. A 18. század folyamán egymásra torlódó eruditus, illetve felvilágosult, széleskörű forrásgyűjtésre, -kritikára és -kiadásra épülő szintézisek készültek, előbb döntően latin, majd átmenetileg jobbra német nyelven.³² Az 1790-es évektől növekszik a száma a magyar nyelven készült hazai tárgyú történelmi összefoglalóknak.³³ A fentebb kifejtettek értelmében, azaz a historizmus nemzeti múltfelfogása szerint azonban sem tisztán *nyelvi* alapon, sem az évszázados historiográfiai *hagyományok* kritikátlan folytatása révén nem minősíthető bármely történelmi produktum önmagában véve

mégis nem emelkedik.” WENZEL Gusztáv: *i. m.* 243. (Legnevesebb hazai példajaként gróf Teleki József *Hunyadiak kora Magyarországon* című – 12 kötetre tervezett, ám befejezetlen – nagymonográfiáját említi.)

³¹ WENZEL Gusztáv: *i. m.* 243-244.

³² HÓMAN Bálint: A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon, In: Uó: *A történelem útja*. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette és az utószót írta Búza János. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 307-330. (*Milleniumi magyar történelem*)

³³ Első – mára teljesen feledésbe merült – példái az alábbiak: SZEKÉR Joákim: *Magyarok' eredete a' régi és mostani magyaroknak nevezetesebb tselekedeteivel együtt. I-II.* Wéber Simon Péter költségével és betűivel, Pozsony és Komárom, 1791.; SVASTICS Ignátz, Csécsenyi: *A' magyarok' felséges tizmere. I-III.* melyet Csécsenyi Svastics Ignátz a' Győri Püspökségnek Mosonyi Esperestségében Sz. Miklósi Plébános íra. Posonyban, Belnay György Aloysius' betűivel, és költségével, 1796.; GEBHARDI Lajos Albert: *Magyar Ország Históriaja. I-IV.* Gebhardi Lajos Albert munkáiból magyarázta Hegyi József megigazította, és 1803-ig folytatta Kultsár István. Pesten, Trattner Mátyás betűivel, 1803 (ez utóbbi lényegében kommentált fordítás).

„nemzetinek”. Az ilyennek ugyanis a „nemzeti” uralkodók kronologikus-annalista története helyett a *nép* (pontosabban az ekkor megjelenő műszó: a *nemzetiség*³⁴ által jelölt értelemben felfogott nemzet) organologikus, tehát a belső és külső hatások dialektikája következtében folytonosan fejlődő időbeli kibontakozását kell elbeszélnie. Az ilyen nemzeti nagyelbeszélés a nemzethez tartozók számára nyelvi, stiláris és koncepcionális tekintetben egyaránt közérthető, széleskörű befogadói egyetértést vált ki, miközben mindvégig a forráskritikai tudományosság szigorú keretei között marad.

Az ekképp definiált „nemzeti történelem” mesternarratívájának a kidolgozása – számos előzmény után – paradox módon a máig legterjedelmesebb nem-magyar nyelvű magyar történelmi szintézist az 1810–20-as években megalkotó (külföldi magányban dolgozó) Feszler Ignác Aurél tevékenységéhez köthető, főként első változatában.³⁵ Nemzeti nyelven megszólaló klasszikus megformálását azonban – Péczely József tankönyvnek szánt³⁶ és Pulszky Ferenc immár magyar nyelvű publicisztikai, ám torzóban maradt 1830-as évekbeli kezdeményei után – a század negyvenes éveitől

³⁴ A latin *gens* és *natio* 14. század óta adatható *nemzet* és *nemzetiség*-magyarításai mellett csak 1792-ben, Baróti Szabó Dávid nyelvújítási szótárának második, bővített kiadásában jelenik meg először a *nemzetiség* szóalak. A későbbiekben alapos jelentésmódosuláson keresztülmenő fogalom Széchenyi István, mások szerint Kazinczy Ferenc és Felsőbüki Nagy Pál írásai és beszédei által honosodik meg a magyarországi közbeszédben, az 1840-es években pedig már filozófiai-politológiai igényű definícióival is találkozhatott a korabeli olvasó. Vö. BARÓTI SZABÓ DÁVID: *Kisdéd Szó-tár*, írta Baróti Szabó Dávid. Második kiadás, meg-bővítve. Ellinger János' betűivel, Kassán. 157.; *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II.* 1012.; SZONTAGH Gusztáv: *Propylaeumok a társasági philosophiához, tekintettel hazánk viszonyaira*. Irta Szontagh Gusztáv, a Magyar Academia rendes, s a Kisfaludy-társaság munkás tagja. Budán, Emich Gusztáv könyvtáros bizománya, 1843. 164 skk; KOSSUTH Lajos: Visszapillantás a szláv mozgalmakra. *Pesti Hírlap*, 1842. 155.; TEVESZ László: Kossuth és a Pesti Hírlap hagyományelvűsége, 1841–1843. In: Szerk. CIEGER András: *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Atelier, Budapest, 2009. 146-150.

³⁵ FESSLER, Ignaz Aurél: *Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen. I–X.* Bey Joh. Friedrich Gleditsch, Leipzig, 1815–1825. Vö. Koszó János: *Feszler Aurél Ignác, a regény- és történetíró. A racionalizmustól a romantikáig*. Kiadja a Budavári Tudományos Társaság, Budapest, 1923. (*Német philológiai dolgozatok*, XXX.). Wenzel fentebb elemzett tanulmányában Feszleré mellett az új „történetírási modor” fontos hazai előzményeként jelenik meg meg (241. p.) Engel János Keresztély és Budai Ézsaiás magyar történelmi összefoglalója. Vö. ENGEL, Johann Christian von: *Geschichte des Ungrischen Reichs. I–V.* In der Camesinasche Buchhandlung, Wien, 1813–1814 és BUDAI Ézsaiás: *Magyar ország históriája. I–III.* Nyomtatta Csáthy György, Debreczenbenn, 1805–1812.

³⁶ PÉCELY József: *A magyarok történetei Ásiából kijövelelektől fogva a mai időig*. Első Darab; *Az Árpád ház kihalásától a mohácsi vért napig*. Második Darab., Tóth ny. Debreczen, 1837.; PULSZKY Ferenc: *Eszmék Magyarország története philosophiájához*. Franklin-Társulat, Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Buda-Pest, 1880 [1838–1839].

Horváth Mihály különböző befogadói csoportok számára írt Magyarország-történeti szintéziseiben nyerte el.³⁷

Ilyen értelemben tarthatjuk joggal indokoltnak már az 1850 előtti, mindinkább magyar nyelvűvé váló hazai történetírói tevékenységek vonatkozásában is a „nemzeti történelem” szókapcsolat révén kirajzolódó komplex fogalmi háló feltárására irányuló vizsgálatokat. A történetiség és a hozzá sok szálon kapcsolódó új típusú nemzetfelfogás hazai fogalomtörténetének kutatásához historiográfiai és teoretikus vonatkozásai miatt egyaránt tanulságos kiindulópont Wenzel Gusztáv munkája. Bár ez a tanulmánya napjainkra lényegében kihullott a hazai történetírás-történetből, mégis azt tapasztaljuk, hogy Wenzel kanonizáló észrevételei az előd- és kortárs-történészekről és munkásságukról beépültek a historiográfiai szakirodalomba.³⁸

³⁷ HORVÁTH Mihály: *A magyarok története Európába költözésüktől mostanig. A tanuló ifjúság számára*. Irta Horváth Mihály, Vác megyei pap, a szép művészet és bölcselkedés tanára, a magy. tud. társaság levelező tagja. Eggenberger József s fia és Heckenast Gusztáv könyvkereskedőknél, Pesten. 1841.; Uő: *A magyarok története. I–IV*. Irta Horváth Mihály, philosophia doctor s magyar tud. társ. rend. tag. a Ref. Főiskola betűivel, Pápán, 1842–1846.; Uő: *A magyarok története a bölcsészet tanuló ifjúság számára*. Irta Horváth Mihály, a szép műv. és bölcs. tanára, a magy. tud. társaság rend. tagja, a cs. kir. theresianumi lovagnevelő intézetében a magy. nyelv és irodalom tanítója. Bécsben, 1847.

³⁸ Furcsamód a szaktudományá válás útjára lépő történetírást főként a reformkor kezdete és a kiegyezés közötti korszakában a maga összetett társadalom- és eszmetörténeti összefüggésrendszerében részletesen feltáró, rendkívül forrásgazdag és problémaérzékeny R. Várkonyi Ágnes-féle fentebb idézett szakmonográfia sem említi Wenzel itt elemzett tanulmányát (jóllehet számos vonatkozásban vizsgálja Wenzel történészi, sőt historiográfusi munkásságát). Vö. pl. HORVÁTH Mihály: *Huszonöt év Magyarország történetéből 1823-tól 1848-ig. I–II*. Puky Miklós, Genf, 1865. I. 49–52, II. 45–48.; Uő: Előszó. In: *Kisebbs történelmi munkái. I*. Kiadja Ráth Mór, Pest. VI.; FLEGLER Sándor: *A magyar történetírás történelme*. Ford. Ifj. Szinnyei József. Franklin-társulat, Budapest, 1877. (*Olcsó Könyvtár*, 38.); FRAKNÓI Vilmos: *Horváth Mihály emlékezete* (Olvastatott a Történelmi Társulat 1879 március 6-iki ülésén.). Ráth Mór, Budapest, 1879. 38–40.; MARCZALI Henrik: A magyar történetírás fejlődése a XIX. században. In: Szerk. BEÖTHY Zsolt: *A magyar irodalom története. II*. Bessenyei felléptétől a kiegyezésig 1772–1867. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1896. 787–801.; KOSÁRY Domokos: A magyar történetírás a „romantika korában”. *Irodalomtudományi Közlemények*. 82. évf. 5–6. 1978. 540–560.

László Lajtai L.

Historicism and *National History* in pre-1848 Hungarian History Writing. Some Observations in the Light of Gusztáv Wenzel's Study of Historiography in 1856

The essay examines Gusztáv Wenzel's 1856 paper. Despite its equal importance from the point of view of historical concepts, methods and historiography, this writing has almost completely vanished from Hungarian historiographical literature. The study of Wenzel is analysed within the framework of the so-called 'national history' concept, that is in the light of the growing expectations in the first half of the 19th century concerning the community's own past and making it known amongst the people, as well as in regard to the epistemological and methodological changes in contemporary historiography.

Gyimesi Pálma

Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata

Tanulmányomban Szekfű Gyula és a vele mindvégig baráti viszonyban lévő protestáns egyháztörténész, Ifjabb Révész Imre kapcsolatát mutatom be.¹ Mindezt a körülmények felvázolása után, két szinten kívánom vizsgálni. Az első a konkrét munkák szintje. Ennek során mindenekelőtt azokra a legfontosabb pontokra szeretnék rámutatni, amelyek a két historikus konkrét szakmai/elvi kérdésekben való egyetértéséről tanúskodnak, hangsúlyozva, hogy ennek alapja elsősorban szellemtörténeti pozíciójukban keresendő. A vizsgálódás második szintjét pedig a tudományos, illetve intézményes kapcsolódási pontok képezik. A kérdés mélyebb vizsgálata már csak azért is fontos, mert a szellemtörténetről folytatott vitát általában szokás – meglehetősen leegyszerűsítve – pusztán katolikus-protestáns szembenállásként értelmezni. A protestáns Révész Imre Szekfű Gyula melletti kiállása viszont éppen ezt a képet árnyalja.

A két történész közti viszony mélyebb elemzésére az Egyetemi Könyvtár Kézirattárának Szekfű hagyatékában található Révész-levelek adtak lehetőséget, amelyek az 1929 és 1937 közötti időszakban születtek.²

¹ Ifjabb Révész Imréhez vö. BUCSAY Mihály: Révész Imre (1889-1967). *Theologiai Szemle* X, 1967/3-4, 83-86., Dr. BARCZA József: Révész Imre az egyháztörténész. *Református Egyház*, 1989/9, 210-213., Dr. KATHONA Géza: Emlékezés Révész Imrere, az egyháztörténetíróra. *Református Egyház*, 1967/7-8, 165-166., KOCSIS Elemér: Révész Imre, az egyházkormányzó. *Confessio* 13, 1989/3, 11-17., CZEGLÉDY Sándor: Révész Imre, az igehirdető. *Confessio* 13, 1989/3, 17-25., BARCZA József: Révész Imre az egyháztörténész. *Confessio* 13, 1989/3, 25-31., BARCZA József: Révész Imre életműve. *Theologiai Szemle* XXXII, 1989/4, 193-197., JUHÁSZ Géza: Révész Imre pályája. *Alföld* XVIII, 1967/5, 99-100., BALOGH István: Dr. Révész Imre (1889-1967). *Alföld* XVIII, 1967/4, 93-94., SZABÓ István: Révész Imre (1889-1967). *Magyar Tudomány*, LXXIV, 1967/1, 784-786.

² A levelek teljes szövegét ld. ERŐS Vilmos-GYIMESI Pálma: Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulához (1929-1937). In: *Lymbus*. Magyarságtudományi forrásközlemények. Budapest, 2009. 233-257. [Online: Elektronikus Periodika Archivum, http://epa.oszk.hu/01500/01500/00007/pdf/Lymbus_2009.pdf – 2012. február.] Sajnos Szekfű Gyula Révész Imréhez írott leveleinek vizsgálatára nincs lehetőség, mivel a Révész-hagyaték azon része, amely valószínűleg ezen leveleket is tartalmazza 2017-ig nem kutatható.

Írásomban én is erre a periódusra fókuszálok, mivel nagyjából ekkorra esik a Hóman Bálint és Szekfű Gyula által írt *Magyar történet* köteteinek, illetve Szekfű *Bethlen Gábor*³ című monográfiájának megjelenése, s az ezek kapcsán kibontakozó, a szellemtörténet létjogosultságáról folytatott vita. Ebben a kérdésben foglalt állást Ifjabb Révész Imre is, aki mind a nyilvánosság előtt, mind fentebb említett magánleveleiben egyértelműen Szekfűt támogató pozícióba helyezkedett. Tette mindezt elsősorban Szekfű legfőbb vitapartnerével, a *nemzeti romantikus iskolához* köthető Rugonfalvi Kiss Istvánnal és a vele azonosuló protestáns közvéleménnyel, azaz lényegében saját hitfeleivel szemben.

Mint ismeretes, 1929-ben, Bethlen Gábor halálának 300 éves évfordulója alkalmából jelent meg Szekfű Gyula monográfiája a protestáns fejedelemtől, amelynek hatására egy, a „száműzött Rákóczi”-vitához hasonló polémia bontakozott ki. Ennek során, a munkával szembeni legélesebb kritikát a már említett protestáns történész, Rugonfalvi Kiss István fogalmazta meg, aki előbb a Protestáns Szemle hasábjain, majd egy saját pénzén kiadott munkájában (*Az átértékelt Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának*) meglehetősen durva hangnemben és személyeskedések közepette támadta Szekfű írását.⁴ Rugonfalvi teljes mértékben elítélte a Szekfű által képviselt szellemtörténetet, amelyről úgy vélte, hogy az csupán a nemzeti hősök lejáratását és a történelem katolikus szellemben történő átértékelését teszi lehetővé. Ez mutatkozott meg szerinte többek között Szekfű „keleti magyar” – „nyugati magyar” politikai koncepciójában, illetve abban is, hogy a katolikus historikus tagadta, hogy Bethlen korában megvalósult volna a modern értelemben vett vallásszabadság.

A vitát Révész Imre kezdettől fogva figyelemmel kísérte, ahogyan az a Szekfűhöz intézett leveleiből egyértelműen kiderül. Ekkor azonban még nem tudott hozzászólni a kérdéshez egyéb elfoglaltságaira hivatkozva. Az első nyilvános fellépésére csupán 1931 májusában került sor, amikor egy a szellemtörténetről tartott budapesti előadásában kitért a Szekfűvel szemben

³ SZEKFŰ Gyula: *Bethlen Gábor*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1929.

⁴ Ehhez vö. RUGONFALVI Kiss István: Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. *Protestáns Szemle* XXXVIII, 1929/2, 123-132., illetve UŐ.: *Az átértékelt Bethlen Gábor*. Válaszul Szekfű Gyulának. 1929. október (magánkiadás). Ugyanez a munka megjelent az Attraktor Kiadónál is, s a továbbiakban erre a kiadásra hivatkozom, Rugonfalvi Kiss István: *Az átértékelt Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának*. In: UŐ. *Bethlen Gábor*. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2008. 65-180., SZEKFŰ Gyula: *Kritika és terror I-II. Magyar Kultúra* XVI, 1929/6-7, 251-256, 300-305., illetve GYIMESI Pálma: *Szekfű Gyula és Debrecen*. Szakdolgozat. Debrecen, Debreceni Egyetem BTK Történelmi Intézet, 2009. (kézirat) 12-24., illetve Gyimesi Pálma: *Debreceni színek a Bethlen Gábor-arcképhez*. In: *A negyedik nemzedék és ami utána következik*. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. Szerk. UJVÁRY Gábor. Ráció Kiadó, Budapest, 2011. 122-135.

megfogalmazott vádpontokra is, s védelmébe vette a katolikus historikust. Minderről a következőképpen számol be barátjának: „*Hidd el, hogy annak az előadásnak megtartása az én számomra is jelentett akkora felszabadulást, amekkorát a Tiédre. Amióta Bethlen-könyved, meg a Magyar Történetbeli köteteid megjelentek, folyton növekvő, erkölcsileg is rettenetesen nyomasztó súllyal nehezült rám annak a látása, hogy református atyámfiak táborában egyre erősödik egy olyan irányzat, amely Téged, Hóman Bálinttal és még jó egynéhány komoly emberrel együtt, egyszerűen ultramontán bérencnek állít be s becsületes és értékes, nehéz munkátokat útszéli pamfletirodalomként értékeli.*”⁵ Szeretném hangsúlyozni, hogy a beszéd megtartása már önmagában is elvi állásfoglalásként értelmezhető, ugyanis apropója a Hóman Bálint által szerkesztett *A magyar történetírás új útjai* című kötet volt, amely a szellemtörténet programadó munkájaként is értelmezhető, s amelyben Révész Imre *Egyháztörténelem* címmel tanulmányt is írt.⁶

Fontos megjegyezni azt is, hogy Révész már korábban, a „száműzött Rákóczi”-vita idején is Szekfűt támogató álláspontra helyezkedett a *Protestáns Szemle* hasábjain.⁷ Mindezt maga Révész több írásában is megemlíti, illetve Szekfűhöz intézett egyik levelében is utalást tesz erre: „*már mint egész gyerekeMBER, a Rákóczi-hajza idején is föl mertem melletted szólalni.*”⁸ Mindenképpen ki kell emelni, hogy Révész mostani, illetve 1914-es állásfoglalása között kontinuitás figyelhető meg. Révész ugyanis már ekkor szellemtörténeti álláspontot képviselt, amit többek között 1913-as magántanári értekezése (*A tudományos egyháztörténetírás*) is alátámaszt.⁹ Illetve döntő szerepe van annak, hogy a protestáns historikus már ekkor is kifejezetten módszertani alapon vette védelmébe Szekfű Gyulát, s utasította el azt az ellene indított hajszát, amely a tudományos kérdések vizsgálata helyett pusztán érzelmi alapon ítélte el fiatal kollégáját. Meggyőződése szerint ugyanis Rákóczi megítélése kizárólag tudományos vita tárgyát képezheti. Éppen a nemzeti érzés okán tartotta fontosnak, hogy a kérdésben a döntő szó a tudományé legyen, ezzel elhatárolva magát a *nemzeti romantikus* történetírói irányzattól.¹⁰ Véleménye

⁵ Révész Imre levele Szekfű Gyulához. Debrecen, 1931. május 13. Egyetemi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban EKK) G628/2., illetve ERŐS Vilmos-GYIMESI Pálma: *Ifjabb Révész Imre levelei...*, i. m. 240-241.

⁶ Révész Imre: *Egyháztörténelem*. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. HÓMAN Bálint, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1931. 141-182.

⁷ Révész Imre: *A száműzött Rákóczi*. *Protestáns Szemle* XXVI, 1914, 301-304.

⁸ Révész Imre levele Szekfű Gyulához. Debrecen, 1931. május 13. EKK G628/2., ill. ERŐS Vilmos-GYIMESI Pálma: *Ifjabb Révész Imre levelei...*, i. m. 241.

⁹ RÉVÉSZ Imre: *A tudományos egyháztörténetírás*. Stief Nyomda, Kolozsvár, 1913.

¹⁰ Révész Imre: *A száműzött...*, i. m. 301.

szerint, ahogyan arra Szekfű Gyulának is utal, 1929-ben is ugyanez a jelenség figyelhető meg a Bethlen Gáborról festett új kép megítélésével kapcsolatban.¹¹

Révészt fentebb említett 1931-es előadása után a protestáns közvélemény teljes mértékben azonosította Szekfű Gyulával, s egy lejárató kampány is indult ellene a *Kálvinista Szemle* hasábjain.¹² Ennek elsősorban az az oka, hogy Révész éppen Rugonfalvi Kiss Istvánnal szemben fogalmazott meg negatív kritikát, akinek álláspontja ekkorra egyértelműen elfogadottá vált a protestánsok körében. A vita helyszíne már önmagában elvi jelentőséggel bír, ugyanis a Bethlen monográfiával szembeni legelső negatív kritikák is a *Kálvinista Szemlében* jelentek meg. Az 1929-ben *Alvinczi Péter* által megfogalmazott bírálathoz hasonlóan¹³ – amely Szekfű legnagyobb hibáját abban látta, hogy túlságosan ragaszkodott a „nyugati magyar” történelemszemléletéhez, s nem tudta levetkőzni katolikus voltát, így hiteltelen képet festett a nagy protestáns fejedelemről – Révész legerélyesebb bírálója s egyben a vita kiobbantója, *Varga Sándor*¹⁴ is pusztán katolikus szempontok érvényesítését szolgáló és a protestáns érdekeket sértő eszközt látott a szellemtörténeti módszerben és Szekfű munkáiban. Ebből kiindulva pedig elfogadhatatlannak tartotta Révész Rugonfalvival szemben megfogalmazott Szekfű melletti kiállítását, amely éppen a katolikus történész objektivitását és felekezeti elfogulatlanságát hangsúlyozta. *„Megdöböntő volt azonban a professzor úrnak az a kísérlete, amely pedig előadásának gerincévé nőtte ki magát, hogy a Szekfű-Rugonfalvi Kiss vitát ez előadás keretében az előbbi javára s az utóbbi megbélyegzésével zárja le. Ha csak védeni próbálta volna a senki által kétségbe nem vont tudományos kartársát, Szekfűt, ha indokoltan és példákkal illusztrálva mutatta volna be az ő szerinte magasan álló és elfogulatlan értékítéleteit, bizonyára minden komoly hallgatója tiszteletteljes*

¹¹ Révész Imre levele Szekfű Gyulához. Debrecen, 1929. május 7. EKK G628/1., ill. ERŐS Vilmos-GYIMESI Pálma: *Ifjabb Révész Imre levelei...*, i. m. 240.

¹² Révész előadása 1931. május 5-én hangzott el a budapesti Református Theológiai Akadémia dísztermében. Az eseményt a Református Figyelő előadássorozatának keretében tartották. Az előadás kapcsán egy polémia bontakozott ki a Kálvinista Szemle és a Révészt védő Református Figyelő hasábjain. Ehhez vö. VARGA Sándor: Egy szomorú előadás. *Kálvinista Szemle* XII, (1931. május 9.) 19, vezércikk, EÖRI Szabó Dezső: Révész Imre és Szekfű Gyula. – Reflexiók Varga Sándor cikkéhez. – *Kálvinista Szemle* XII, (1931. május 16.) 20, 165., RÉVÉSZ Imre: „Egy szomorú előadás.” – Dr. Révész Imre nyilatkozata. – *Kálvinista Szemle* XII, (1931. május 16.) 20, 166-167., ugyanez megjelent a Református Figyelőben is RÉVÉSZ Imre: Nyilatkozat. *Református Figyelő* IV, (1931. május 16.) 20, 231-232., VARGA Sándor: Nyilatkozatok címszó alatt. *Kálvinista Szemle* XII, (1931. május 23.) 21, 172., Dr. VICTOR János: Rosszból is jön ki jó. *Református Figyelő* IV, (1931. június 13.) 24, 283-284.

¹³ ALVINCZI Péter: Bethlen Gábor-új megvilágításban. I-II. *Kálvinista Szemle* X, 1929/5-6, 39-40., 47-48.

¹⁴ VARGA Sándor: *Egy szomorú...*, i. m.

elismerésére tarthatott volna számot. Ő azonban messze tovább ment. Bizonyítás nélkül hangos és kemény ítéletet hirdetett, mely szerint a XVI. századi protestantizmus benső értékét, elterjedésének való körülményeit, csak úgy mint Bethlen Gábor nagyszerű emberi alakját senki olyan híven és igazán, senki a protestantizmusra annyira értékesen meg nem rajzolta, mint épen Szekfű Gyula.”¹⁵ (Kiemelés az eredeti szövegben – Gy. P.) Már ebből az idézetből is világosan kiderül, hogy a Révész kritizálók egyértelműen a nemzeti romantikus/protestáns liberális-nacionalista történetiszemlélet képviselőinek táborát erősítik. A fentebbiek mellett jól illusztrálják mindezt az általuk használt kifejezések is. *Eőri Szabó Dezső*¹⁶ például írásában *magyar nemzeti génuszt* emleget, illetve Rugonfalvi mintájára állandó elemként szerepel nála (és Varga Sándornál is) a történelmi átértékelés és az átértékelt történetírás kifejezések használata.

Révész az őt ért vádakra egy *Nyilatkozatban* válaszolt,¹⁷ valamint még ugyanebben az évben – azaz 1931-ben – számos tanulmányt publikált a szellemtörténet kérdésével kapcsolatban különböző protestáns folyóiratokban. Ezen írások egyben a korábbi történetírói irányzatokkal, így a nemzeti romantikus történetiszemlélettel való tudatos szembefordulásként is értékelhetők. Ide sorolható például *A történettudomány új útjai és a protestantizmus*¹⁸, *Pompéry Aurél Irányzatos-e a magyar protestáns egyháztörténetírás?*¹⁹ című könyvéről írott recenziója vagy *Az átértékelt történetírás*²⁰ című írása is. Az ezekben vizsgált kérdéseket két csoportra bonthatjuk. Az egyik csoportot azok alkotják, amelyek magával a szellemtörténeti módszerrel foglalkoznak, a másikat pedig azok, amelyekben Révész a Szekfű-munkákkal kapcsolatos konkrét kérdésekben foglal állást. A következőkben ezeket a problémaköröket vizsgálom meg részletesebben.

Révész fent említett tanulmányaiban a szellemtörténet általános jellemzőit a nyugati történetfilozófusokhoz *Dilthey*hez, *Windelband*hoz és *Rickert*hez hasonlóan határozza meg. Azaz elsősorban a szellemtörténet *hermeneutikus* jellegét emeli ki, tehát a megértésre való törekvést, amelyet Révész a tudományos történetírás elsődleges feladatának tekint. Ebből következően a nemzeti romantikus történetírói irányzattal szemben, a szellemtörténész munkája nem merül ki a pusztá adatokat/tényeket felsoroló politikai eseménytörténetben,

¹⁵ Uo. 1.

¹⁶ EŐRI SZABÓ DEZSŐ: Révész Imre és Szekfű Gyula..., *i. m.*

¹⁷ RÉVÉSZ IMRE: „Egy szomorú előadás”..., *i. m.*: ugyanez RÉVÉSZ IMRE: Nyilatkozat..., *i. m.*:

¹⁸ RÉVÉSZ IMRE: A történettudomány új útjai és a protestantizmus. *Protestáns Szemle* XL, 1931, 507.

¹⁹ RÉVÉSZ IMRE: Irányzatos-e a magyar protestáns történetírás? *Protestáns Szemle* XL, 1931, 307. Vö. ehhez POMPÉRY AURÉL: *Irányzatos-e a magyar protestáns történetírás*. I. Budapest, 1930.

²⁰ RÉVÉSZ IMRE: Az átértékelt történetírás. *Protestáns Taniügyi Szemle* V, 1931/1, 316-320.

hanem – s ez a szellemtörténet következő jellegzetessége –, mindig egy *átfogó kép* kialakítására törekszik, azaz szintetikus igényű. Mindez Révész szerint abban nyilvánul meg, hogy a szellemtörténet a kultúra egészének vizsgálatára törekszik, azaz a politikátörténet mellett a gazdaság, a társadalom, a művészetek vagy a vallás kérdéseit is vizsgálja. Ebben pedig központi szerepe van a történelem egyes korszakaiban megvalósuló *(érték)eszméknek*. Révész szerint ugyanis „*a szellemtörténeti módszer pedig a szerves egységbe foglaló, tehát egyedül tudományos történetiszemlélet érdekében azt követeli, hogy meg kell keresni és meg kell érteni minden egyes történeti korszak sajátos szellemi életét és abból vezetni le és értelmezni ama korszak minden egyes történeti életnyilvánulását.*”²¹ Tehát a szellemtörténet minden korszakot saját korából igyekszik kibontani és értelmezni. Révész szerint, ennek okán a szellemtörténeti szempontok alkalmazásával valósítható meg a lehető legtárgyilagosabb történetírás, ez ugyanis kizárja azt, hogy a történész a jelen érdekei szempontjából értékelje a múltat, ahogyan azt például a *konzervatív-liberális nacionalizmus* is teszi.²²

Révész az általános jellemzők mellett kitért a „*történelmi átértékelés*” kérdésére is, amely a szellemtörténeti módszer szélesebb körben elterjedt negatív hangvételű jelszavává vált. Elég itt csak Rugonfalvi munkájának címére, *Az átértékelt Bethlen Gábor*-ra gondolnunk. Révész alapvetően elhibázottnak tartotta ezt az elnevezést és helyette a *revízió* szó használatát javasolta, amelynek nincs negatív áthallása, és sokkal kevésbé félreérthető.²³ Révész szellemtörténeti revízión nem az újabb források napvilágra kerüléséből adódó, a korábbtól eltérő kép kialakítását érti, és nem is a Rugonfalvi által hangoztatott katolikus szempontú átértékelést, amely a nemzet nagy eszményképeinek lejárásával jár, hanem azt, amikor egy személy, egy intézmény vagy egy eszme egész történeti jelentőségének megállapítására kerül sor. Ennek során a történész az egyes történeti alkotásokat nem kiragadva és elszigetelve vizsgálja, hanem a korban ható más tényezőkkel kölcsönhatásban. Révész szerint ilyen típusú revízióra szorul pl. a történelmi materializmus egyoldalú nézőpontja vagy a Carlyle-féle hőskultusz történetírása, de ide sorolta a katolicizmus és a protestantizmus „*egyetemes történeti jelentőségének... felekezeti egyoldalúság alapján való túlértelmezésé-*”t is.²⁴

Révész mindezek mellett külön kitért a szellemtörténet és a protestantizmus összeegyeztethetőségének kérdésére is. Olyannyira nem látott a kettő között

²¹ RÉVÉSZ Imre: *A történettudomány új útjai...*, i. m. 509.

²² Uo. 511-512.

²³ Uo. 512-515.

²⁴ Uo. 514.

ellentmondást, hogy ő maga egyenesen református vallásosságából vezette le szellemtörténeti beállítódását, és annak létjogosultságát a protestáns történetírásban. Erről vall egyik Szekfűhöz intézett levelében is: „*Én nagyon kemény és meggyőződéses református keresztyén ember vagyok. Éppen predesztinációhitemnél, abszolút kegyelmi vallásosságomnál és eszkatologikus Istenországvárásomnál fogva látom nagyon jól minden történetnek és minden történetinek teljesen kérdéses, relatív és állandó krízisben álló mivoltát. Ezért merek a történettel szemben elfogulatlan lenni, ezért merem minden intézményes földi egyház abszolút értékét – a magamét legelöl – kétségbevonni, és ezért tudok szabadon kapcsolódni minden olyan lélekkel, amelyikben (ha talán nagyon eltérő formák közt is) megérezni ugyanazt a szellemet, az Igazság áhítatának, a minden földi dolgok relatív értékelésének egy Földfelettség szomjúhozásának szellemét.*”²⁵ (Aláhúzás az eredeti szövegben – Gy. P.)

Révész fentebbi gondolatainak bővebb kifejtését adja *Református történetiszemlélet* című tanulmányában.²⁶ Ebben hangsúlyozza, hogy Kálvin predestinatio-tanából egyenesen következik, hogy mivel a végső ítélet Isten kezében van, ezért mások tetteinek emberek általi megítélése csupán viszonylagos értékűnek tekinthető. Ennek alapján Révész teljes mértékben elutasította a moralizáló és erkölcsbíró szerepében tetszelgő, valamint a politikai és vallásfelekezeti színezetű történetírást. Szintén Kálvin tanítása alapján, miszerint az ember élete minden területén végezhet Istennek tetsző munkát, vélte úgy, hogy a történeti életnek nincs olyan ága, amely a másiknál értékesebb lenne. Így nem tett értékrendbeli különbséget a politika-, a gazdaság- vagy a társadalomtörténet között. Ebből fakadóan kötelezte el magát a szellemtörténeti álláspont mellett, mivel egyedül ezt a módszert tartotta alkalmasnak az általa elvárt szintetikus történetiszemlélet megvalósítására, és az emberi élet minden területére érvényesíthetőnek.²⁷

Révész tehát nem hogy összeegyeztethetetlennek, hanem egyenesen kötelező érvényűnek ítélte meg az általa modernnek tekintett szellemtörténeti módszer alkalmazását a protestáns történetíráson belül. Sőt, egyedül ezzel vélte megvalósíthatónak a lehető legobjektívabb és ezáltal felekezetiileg is elfogulatlan történetírást. Erre pedig éppen a katolikus Szekfű Gyula munkái szolgálták számára pozitív például. Egyik levelében így ír erről barátjának: „*talán buzgó és*

²⁵ Révész Imre levele Szekfű Gyulához. Debrecen, 1931. május 13. EKK G628/2., ill. ERŐS Vilmos-GYIMESI Pálma: *Ifjabb Révész Imre levelei...*, i. m. 242.

²⁶ Révész Imre: Református történetiszemlélet. In: *Magyar református önismereti olvasókönyv*. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából. Szerk. NÉMETH Pál. Kálvin Kiadó, Budapest, 1997. 207-219.

²⁷ Uo. 217-218.

hangos hitsorosaimat is megtaníthatnám arra, hogy a protestantizmusnak az elfogulatlan tudomány akkor sem lehet ellensége, hogy ha azt „pápista” ember csinálja. Ó istenem, hogy nálunk még ezt tanítani kell!!! Hogy ez nem értetődik régesrégén magától!”²⁸

Révész a fentiekben vázolt elméleti meggyőződése okán a Szekfű-munkákkal kapcsolatos konkrét kérdésekben is állást foglalt. Egyháztörténész lévén azonban csak az egyháztörténeti vonatkozású kérdésekhez szól hozzá, s nem tért ki például Szekfű barokk-konceptiójának értékelésére. A Révész által érintett kérdéseket három nagy problémakör köré lehet csoportosítani. Ezek a következők: Szekfű reformációról alkotott képe, Bethlen Gábor lelki alkata, valamint a vallásszabadság kérdése. Mielőtt azonban részletesen ismertetném ezeket, röviden ki kell térnem Szekfű „nyugati magyar” – „keleti magyar” konceptiójának értékelésére. Révész bár nyíltan nem foglalt állást ezen konceptió alkalmazhatósága kapcsán, ennek ellenére véleményem szerint, mint ideáltípus fogalmi szembeállítás és elemzési szempontot hallgatólagosan elfogadta. Erre következtethetünk a kérdéssel kapcsolatos ezen megjegyzéséből: *„Mint ahogyan lehet vitatkozni általában ama bizonyos »nagy magyar« és »kismagyar« politikai történeftörfogás szembeállításának jogosultságáról és határaitól, noha itt nem méltányos elfelejteni, hogy ez a szembeállítás az illető történetíró részéről végkép nem jelent egyoldalú pártállásfoglalást: hiszen – amint maga mondja – »a magyar történetet emelkedett, igazi nacionalista szempontból tekintve csak e két történeti erő szintézisére lehet törekedni.«”²⁹* (Kiemelés az eredeti szövegben – Gy. P.)

Az egyháztörténeti vonatkozású kérdések közül elsőként a Szekfű reformációról alkotott képével kapcsolatos problémakört ismertetem. A Szekfű ellen protestáns oldalról érkező kritikák – ahogyan azt Révész hangsúlyozza – elsősorban azt kifogásolták, hogy a katolikus historikus a Magyar történet reformációra vonatkozó szakaszában meglehetősen negatív képet festett a reformációról. Szerintük ugyanis Szekfű a magyarországi protestantizmus keletkezését és elterjedését alapvetően materiális okokból eredeztette. Mégpedig az egyes nagybirtokosok hatalom- és birtokvágyából, amelynek érvényesítésére jó lehetőséget adott a katolikus egyház vallási valamint politikai hatalmának összeomlása Mohács után, illetve az egyházi vagyon szekularizációja.³⁰

Révész ezzel szemben úgy vélte, hogy a katolikus historikus azzal, hogy a szellemi motívumok mellett a materiális okokra is rámutatott, reális képet festett

²⁸ Révész Imre levele Szekfű Gyulához. Debrecen, 1929. május 7. EKK G628/1., ill. ERŐS Vilmos-GYIMESI Pálma: *Ifjabb Révész Imre levelei...*, i. m. 240.

²⁹ RÉVÉSZ Imre: *A történettudomány új útjai...*, i. m. 518.

³⁰ Uo. 516-517.

a reformáció terjedéséről. A kérdésben elfoglalt azonos álláspontjukat bizonyítja, hogy *A magyarországi protestantizmus történelme*³¹ című 1925-ben megjelent munkájában maga Révész is azt hangsúlyozza, hogy a reformáció elterjedésében a földesúri hatalomnak meghatározó szerepe volt. Szépen illusztrálják ezt a protestáns historikus következő sorai, amelyeket Szekfű is idéz munkájában.³² „*A csak lelki hatalommal rendelkező reformátoroknak a városi magistratusok és a nagy földesurak adták meg a szükséges jogi, erkölcsi és anyagi védelmet, illetőleg támogatást. Enélkül semmi esetre sem tudott volna oly rövid idő alatt akkora nagy területeken meghonosulni Magyarországon a reformáció... A városi és főnemesi nagy pártfogók társadalmi tekintélye, jogi és gazdasági súlya magától értetődőleg erősen befolyásolta a kispolgárság, a köznemesség és a jobbágyság elhatározását, mint minden egyéb terén az életnek, úgy a vallási kérdésben is.*”³³

Révész Szekfű felfogásának létjogosultságát a modern külföldi tudományos történeti munkák és magyar protestáns történészek azonos megállapításaival igyekezett igazolni. A protestáns historikus szerint ugyanis mindegyik már a korábbi magyarországi protestáns történetírók (pl. Debreczeni Ember Pál) is felhívták a figyelmet. De ezt támasztják alá a modern külföldi protestáns történetírás reformációtörténeti munkái is, amelyek sokkal erősebben hangsúlyozzák a világi hatalmasok meghatározó szerepét a reformációban. Révész szerint ezekhez képest szintiszta idealizmusnak tekinthető az, amit Szekfű írt a magyar reformáció kezdetéről és annak körülményeiről. Mindez ráadásul igaz is, ugyanis véleménye szerint a lelki tényezőknek sokkal nagyobb szerepük volt a magyar protestantizmus kezdeti időszakában, mint az egykorú skandináv vagy angliai reformációs mozgalmak esetében. Ebből következően Révész úgy vélte, hogy „*a XVI. század magyar életében a reformáció lelkét és a protestantizmus szellemi munkásságát magyar történetíró még oly mesterileg, annyi realitással, életeleveníssel és annyi mélységes tiszteletet sugárzó megértéssel nem helyezte el és nem festette meg, mint ahogyan elhelyezte és megfestette épp ez a kiközösített.*”³⁴

Révésznek a reformáció kapcsán elfoglalt a Szekfűével azonos álláspontját szépen illusztrálja továbbá az a tény is, hogy a protestáns historikus is – kifejezetten

³¹ RÉVÉSZ Imre: *A magyarországi protestantizmus történelme*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1925. (*A Magyar Történettudomány Kézikönyve*, III.4.)

³² HÓMAN Bálint-SZEKFI Gyula: *Magyar történet*. III. kötet. Írta SZEKFI Gyula. Maecenas, Budapest, 1990. (Az 1935-36 között az Egyetemi Nyomda által megjelentetett kötetek reprint kiadása) 597.

³³ RÉVÉSZ Imre: *A magyarországi protestantizmus...*, i. m. 17.

³⁴ RÉVÉSZ Imre: *A történettudomány új útjai...*, i. m. 517.

a szellemtörténeti megközelítésre jellemzően – a reformáció *eszméiről* beszél. Valamint az is, hogy a reformáció magyarországi elterjedésében és az ellenreformáció megjelenésében mindketten Magyarország nyugat-európai kultúrához való tartozásának bizonyítékát látják. Szekfű véleménye szerint ugyanis „*a reformmozgalomnak és ellenhatásának minden egyes magyarra kiható eseményeit elsősorban hazánkon kívül született erők irányították, Magyarország és Nyugat egysége, felbonthatatlan kapcsolata talán sohasem volt annyira szemmel látható, külsőleg, a felszínen is érzékelhető, mint éppen e században...*”.³⁵ Más szavakkal, de lényegében ugyanezt fogalmazta meg Révész Imre is, amikor a magyar szellem európaiságának bizonyítékaként értékelte a magyarországi reformációt. „*Reformáció és ellenreformáció a Nyugat szellemi áramlatai voltak s így elkerülhetetlenül bele kellett jutnia sodrukba a magyarságnak is. Mind a kettő annak a nyugat- és középeurópai katolikus keresztyén lelkiségnek és művelődésnek a szülötte, amellyel a magyar szellem, európai életének második szakaszától fogva, egyre jobban át volt itatva. A magyar szellem európaiságából önként következett mind a reformációval, mind az ellenreformációval való megismerkedése s tevékeny részvétele azok harcaiban és alkotásaiban.*”³⁶

Szintén a kettejük közötti egyetértésről tanúskodik, hogy Szekfű *Magyar történetében* a protestáns egyházszervezet felépítésének bemutatásakor bizonyíthatóan elfogadta Révész *A magyarországi protestantizmus történelme* című munkájának vonatkozó megállapítását. Eszerint Magyarországon a 16. században nem alakult ki tisztán lutherinek vagy svájci típusúnak nevezhető egyházszervezet, hanem a kettő keveréke, egy ún. *vegyes típus* jött létre.³⁷

A reformáció megítélése mellett a Szekfű körüli viták másik neuralgikus pontját jelentette a történész – a korábbiaktól eltérő – Bethlen-képe is. Rugonfalvi Kiss István nemzeti romantikus történetszemléletéből fakadóan Szekfű Bethlen jellemrajzában a nacionalista érdekek megsértését és a protestáns fejedelem, mint „nemzeti hős” sárba rángatását látta. Véleménye szerint ugyanis a katolikus historikus Bethlen külpolitikai érdekeinek, valamint például merkantilista jellegű gazdaságpolitikájának bemutatásával úgy állította be a protestáns fejedelmet, mint akinek minden tétét „*az uralomvágy, az önzés, a hatalmi terjeszkedés*”³⁸ határozta meg. Ezzel elvitatva tőle többek között a

³⁵ HÓMAN Bálint-SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet. III. kötet...*, i. m. 228.

³⁶ Révész Imre: Reformáció és ellenreformáció. In: *Magyar Művelődéstörténet. III. kötet: A kereszténység védőbástyája*. Szerk. LUKINICH Imre. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1940. 409.

³⁷ RÉVÉSZ Imre: *A magyarországi protestantizmus...*, i. m. 24-25., illetve HÓMAN Bálint-SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet III. kötet...*, i. m.273.

³⁸ RUGONFALVI KISS István: *Az átértékelt Bethlen...*, i. m. 139.

magyar nemzet boldoggá tételének szándékát, valamint a vallásszabadság megteremtését Erdélyben.³⁹

Révész egyértelműen ezekkel a Rugonfalvi által megfogalmazott vádakkal, valamint az ezeket elfogadó protestáns táborral szállt szembe, amit a historikus következő sorai is alátámasztanak. *„Azután azt is sajnosan kevés kivétellel elhitte és most is hiszi a magyar protestáns nagyközönség, hogy ugyanez a magyar történetíró egy olyan könyvet írt Bethlen Gábor erdélyi fejedelemről, amelyben a magyar protestantizmus történetének ezt az egyik legnagyobb büszkeségét és minden idők egyik legnagyobb magyarját formálisan sárbarángatta: politikájának egyetlen igazi rugójául a hatalmi és vagyoni önzést tüntette föl, a magyar nemzeti egység ellenségének bélyegezte s a vallásosságában nem látott egyebet szinlelésnél és képmutatásnál, elannyira, hogy még szinte közmondásosan emlegetett vallási türelmességét is kétségbe merte vonni.”*⁴⁰ Révész a fentebbi nézetektől teljesen elhatárolta magát, s a Szekfű által rajzolt Bethlen-képet egyértelműen szellemtörténeti alapon – s a múltat a jelen érdekeinek megfelelően alakító liberális történetírást bírálva – vette védelmébe. Jól illusztrálja ezt Révész érvelési technikája is. A protestáns historikus ugyanis kifejezetten azokat az elemeket emeli ki Szekfű munkájában, amelyek a szellemtörténeti beállítódását bizonyítják. Ennek megfelelően Szekfű legnagyobb érdemét abban látja, hogy kísérletet tett Bethlen lelki alkatának bemutatására, s ennek során a liberális-nacionalista „hőskultusz” helyett – amelyet, ahogy korábban láttuk, egyenesen protestáns/református vallásosságából levezetve utasított el – a protestáns fejedelmet nem mindenek fölé helyezve, a történeti valóságtól elszigetelten vizsgálta, hanem saját korának szelleméből és uralkodó eszméiből kívánta megérteni. Ebből következően Révész a következő megállapítást tette: *„a Bethlen Gábor lelkülete és gondolkozása speciálisan evangéliumi protestáns, mégpedig egyenesen református, mégpedig tipikusan XVI-XVII. századi református vonásainak földerítésére ez az egy, nem protestáns vallású historikus többet tett, mint mindazok a protestáns vallásúak, akik eladdig akár a világi, akár az egyházi történet szempontjából Bethlen Gáborral egyáltalán foglalkoztak – a mellett, hogy Bethlen Gábornak, az embernek és a keresztyénnek erkölcsi jellemtisztaságát is ragyogó vonásokkal, a történeti valóságnak mindenben megfelelően festette meg.”*⁴¹

Szintén a Bethlen-kép kapcsán került előtérbe az általam vizsgált utolsó nagy problémakör, az erdélyi vallásszabadság kérdése, amelyről 1934-ben a

³⁹ Vö.: RUGONFALVI KISS István: Szekfű Gyula: *Bethlen...*, i.m. illetve Uő.: *Az átértékelt Bethlen...*, i.m.

⁴⁰ RÉVÉSZ Imre: *A történettudomány új útjai...*, i. m. 518.

⁴¹ Uo. 518.

Protestáns Szemlében egy külön vita is kialakult.⁴² Révész, a kérdésben elfoglalt álláspontja okán a későbbiekben Szekfű elsődleges hivatkozási pontjává vált, többek között *Mályusz Elemérrel* folytatott polémiaja során is.⁴³

Protestáns körökben általánosan elfogadottá vált Rugonfalvi Kiss István azon nézete, miszerint egész Európában egyedülálló módon, Erdélyben már a 17. században, Bethlen Gábor fejedelemsége alatt megvalósult a vallásszabadság. A kérdést R. Kiss tisztán politikatörténeti alapon közelítette meg. Érvelése során ugyanis kizárólag Bethlen politikai intézkedéseit sorolta fel, amelyek közül a következőket emelte ki: az anabaptisták betelepítése, illetve a jezsuiták beengedése Erdélybe, katolikus kancellár kinevezése, a katolikus többségű területeken a protestánsok által kisajátított templomok visszaadása a katolikusoknak. Továbbá Bethlen Gábor 1629-ben kiadott armalisza, amely az erdélyi és Erdély-részi papok gyermekei számára – így tehát a katolikusok számára is – nemesi címet adományozott, hogy ne süllyedhessenek jobbagysorba.⁴⁴ A döntő érvet Rugonfalvi Erdély sajátos berendezkedésében

⁴² 1934-ben három tanulmány is megjelent a *Protestáns Szemlében*, amelyek egy-egy részproblémát vizsgálva vontak le következtetéseket Erdély vallási helyzetével kapcsolatban. Asztalos Miklós Erdély iskolapolitikáját vizsgálva igyekezett kimutatni, hogy a 16-17. században meglehetősen nagyfokú vallási türelemről beszélhetünk ebben a tekintetben. (vö. ASZTALOS Miklós: A vallási türelem Erdély iskolapolitikájában. *Protestáns Szemle* XLIII, 1934/5, 259-264.) Rác Lajos tanulmányában (vö. RÁCZ Lajos: Vallási türelem Erdély- és Magyarországon. XVI-XVII. század. *Protestáns Szemle* XLIII, 1934/4, 198-204.) elfogadja, hogy a vizsgált korszakban még nem beszélhetünk sem elvi, sem modern értelemben vett vallásszabadságról, azonban szerinte ilyen értelmetlen is keresni. Úgy véli Szekfűnek és a vele egyetértő Balla Antalnak (a *Protestáns Szemlében* megjelent cikkek harmadik szerzője) arra kellene gondolnia, hogy hasonlóan a természethez, az erkölcsi világban is csak fokozatos átmenet során következhet be fejlődés. Az elvi vallásszabadság és tolerancia nem alakulhatott volna ki a 16-17. századi előzmények nélkül. Ebből következően arra a következtetésre jut, amelyre Rugonfalvi is, tudniillik hogy Szekfű célja Bethlen és Erdély türelmének lekicsinylésével nem más, mint a katolikusok türelmetlenségének elfedése. Szekfű Gyula válaszában (SZEKFŰ Gyula: Az erdélyi tolerancia körül. *Katolikus Szemle* 48, 1934, 660-668.) a nézeteit támogató protestáns történészek között Révész Imrét is megemlíti.

⁴³ Szekfű 1935-ös tanulmányában (SZEKFŰ Gyula: A vallási türelem és a hazai puritánizmus. *Theologia*, 1935, II. köt. 303-314.) Mályusz Elemér: A Rákóczi-kor társadalma (In: *Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves évfordulójára*. II. Szerk. LUKINICH Imre. Budapest, 1935. 23-68.) című írására reagálva hivatkozik Révész Imrére. Mályusz állítása szerint a 17. században már beszélhetünk vallási türelemről, azonban a 18. században, 1711 után egy antitoleráns katolikus törvényhozás jelent meg. Szekfű ezzel szemben Révész Imre 1934-es tanulmányának (RÉVÉSZ Imre: A protestantizmus és a vallásszabadság. *Protestáns Szemle* XLIII, 1934, 473-481.) megállapításai alapján egyértelműen tisztázottnak vélte, hogy az úgynevezett ó-protestantizmus (Révésznél reformátori protestantizmus) Magyarországon is elutasította a vallási türelem gondolatát, s csupán a 18. század során, az új-protestantizmus (Révésznél nemreformátori protestantizmus) tette elvévé a toleranciát. A Szekfű-Mályusz vitához ld. ERŐS Vilmos: *A Szekfű-Mályusz vita*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2000.

⁴⁴ Vö. RUGONFALVI Kiss István: *Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor*

vélte felfedezni, ugyanis a fejedelemség három nemzetre és négy felekezetre oszlott, amelyek szerinte csak a vallási türelem meglétével élhettek nyugodt életet.⁴⁵

Ezzel szemben Szekfű Gyula kifejezetten szellemtörténeti szempontból vezette le érvelését, ugyanis a politikai intézkedések helyett a korban megvalósuló *eszméket* állította a középpontba. Szekfű tézisének lényege ugyanis abban áll, hogy a 17. századi Erdély kapcsán nem beszélhetünk a modern értelemben vett vallásszabadságról, ugyanúgy, ahogy a többi nyugat-európai ország esetében sem, mivel a vallási türelem eszméjét csak a racionalizmus kora hozza majd magával.⁴⁶ Szekfű véleménye szerint a 16-17. század folyamán a vallás és a politika igen szorosan összefonódott. Ennek következtében az állam néha a vallási célok szolgálatába állt, de a legtöbbször az egyes uralkodók csupán politikai eszközként használták azt céljaik eléréséhez. Nem volt ez másként Bethlen esetében sem, aki vallásos érzületét sokszor külpolitikai sakkjátszmáihoz használta fel. Továbbá belpolitikai kérdésekben is az államra határozta meg lépéseit, és amennyiben az megkívánta, korlátozott mértékben hajlandó volt engedményeket tenni az egyes felekezetek irányába (pl. jezsuitákat emelt magas tisztségbe).⁴⁷ Szekfű tehát úgy vélte, hogy Erdélyben a vallásszabadság egy olyan specifikus esetről beszélhetünk, amely egy sajátos politikai berendezkedés következtében alakult ki, de ez nem azonosítható a modern értelemben vett vallásszabadsággal. Történetietlen is volna szerinte annak nevezni, hiszen a historikus nem vizsgálhat egyes jelenségeket elszigetelten a későbbiektől, jelen esetben a későbbi toleranciaformáktól.

Révész, bár Szekfűnek intézett 1937-es levele alapján úgy tűnik,⁴⁸ hogy az armalis kérdésében kész volt elfogadni Rugonfalvi álláspontját, összességében

armalisa. Debrecen, 1936. (*A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának kiadványai*, 7/3.), illetve Uő.: Szekfű Gyula: *Bethlen... i. m. 131*.

⁴⁵ RUGONFALVI Kiss István: *Az átértékelt Bethlen... i. m. 153*.

⁴⁶ HÓMAN Bálint-SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet. III. kötet... i. m. 268-269*.

⁴⁷ SZEKFŰ Gyula: *Bethlen Gábor. Történelmi tanulmány*. Helikon, 1983. különösen 26., 177-179.

⁴⁸ „A napokban leszek bátor Neked megküldeni 2 füzetet. Az egyik a helybeli Tisza István Tudományos Társaság egy kiadványa. Szerzője R. Kiss István. Hála Istennek, végre – 8 év múltán – részánta magát arra, hogy konkrét tudományos kérdésvől is vitatkozik Veled. Persze, a reserentus most is kiüt a hangjából itt-ott, de végeredményben, azt hiszem, mégis örömd fog telni az írásában, mert egy konkrét kérdésben csakugyan világosságot derít. A füzet tartalmát kivonatosan felolvasta, ill. szabadelőadásban bemutatta a Társaság I. osztályában, amelynek én vagyok méltatlan elnöke. Gondolhatod, hogy éppen a Hozzád való viszonyomnál fogva is nagyban pártoltam, hogy a Társaság kiadja ezt a kis dolgozatát – mert ezzel is dokumentálni akartam (amit most már talán elhisz !), hogy annak idején nem az ellen volt kifogásom, hogy ő Téged bírálni mert (nagyon méltatlan barátod volnék, ha csalhatatlannak és bírálat fölött állónak tartanálak!), hanem az ellen volt kifogásom, hogy nem bírált, hanem kiabált és rügött. Mivel most már mégis más írral

mégis barátjának adott igazat. Ennek oka, hogy a protestáns historikus szintén a korban uralkodó *eszmék* vizsgálatával közelített a kérdéshez, egyértelműen elutasítva a pusztán politikatörténeti megközelítést. S a modern külföldi (elsősorban német) szakirodalomra hivatkozva vélte úgy, hogy Szekfűnél hitelesebb képet még protestáns történétíró sem festett Bethlen korának valláspolitikájáról.⁴⁹

Révész az erre vonatkozó nézeteit *A protestantizmus és a vallásszabadság* című tanulmányában fejtette ki legrészletesebben.⁵⁰ Ebben két típust különített el a protestantizmuson belül, amelyek lényegében weberi ideáltípusként is értelmezhetők. Az egyik az ún. *reformátori protestantizmus*, amelynek elvei leginkább a 16-17. század során voltak meghatározóak. Ez lényegében a Luther, Zwingli, Kálvin-féle iránynak felel meg, s fő jellemzője, hogy teljesen elutasítja a vallási tolerancia gondolatát. Mindezt Révész a magyar viszonyokra is érvényesnek tartotta és lefordította, amit jól illusztrál, hogy egy másik tanulmányában kiemelte, miszerint a protestáns Debreczeni Ember Pál Bethlen jellemzésekor kifejezetten „*dícséri benne a legalábbis bizonyos irányban megnyilvánult, tipikusan XVI-XVII. századi vallási türelmetlenséget.*”⁵¹ A másik az ún. *nemreformátori protestantizmus*, amely a 18-19. századra válik dominánssá. Ide sorolható többek között az anabaptizmus, az antitrinitarizmus, az independentizmus vagy a racionalizmus is. Ezen irányzatok mindegyike az egyént illetve a Szellemet állítja a középpontba, elvetve az Ige kizárólagos tekintélyét. Azaz itt már megjelenik egyfajta szubjektív-individualisztikus álláspont, amelynek köszönhetően Révész szerint ez a nemreformátori protestantizmus válik a vallásszabadság és a vallástürelmi eszmék melegágyává.⁵² Ennek egyes elemei már a 16. századtól felütötték a fejüket például Hollandiában, Angliában vagy Erdélyben, de érvényesülésüket, ahogy Révész fogalmaz „*kivételesen a politikai és társadalmi erők szerencsés játékának köszönhetik, amelyet egy, az egyoldalú vallási és egyházi nézőpontoktól már emancipálódni tudó »államraison«... szabályoz.*”⁵³ S az ekkor megjelenő eszmék valójában csak a 18. századtól váltak uralkodóvá, a felvilágosodás megjelenésével. Így Révész szerint sem beszélhetünk modern értelemben vett vallásszabadságról a szóban forgó korszakban.

kezdi kötni, érdemes, hogy meghallgattassék.” (Aláhúzás az eredeti szövegben – Gy. P.) Révész Imre levele Szekfű Gyulához. Debrecen, 1937. január 16. EKK G628/9., illetve Erős Vilmos-Gyimesi Pálma: *Ifjabb Révész Imre levelei...*, i. m. 249-250.

⁴⁹ RÉVÉSZ Imre: *A történettudomány új útjai...*, i. m. 518.

⁵⁰ RÉVÉSZ Imre: *A protestantizmus és a vallásszabadság. Protestáns Szemle* XLIII, 1934, 473-481.

⁵¹ RÉVÉSZ Imre: *A történettudomány új útjai...*, i. m. 521.

⁵² RÉVÉSZ Imre: *A protestantizmus és...*, i. m. 476-477.

⁵³ Uo. 478.

Mindebből világosan kitűnik, hogy Szekfűhöz hasonlóan a vallásszabadság meglétét a protestáns historikus sem valamiféle erdélyi vagy nemzeti géniuszból vezette le (ahogyan például Rugonfalvi), hanem a nyugat-európai egyetemes történeti fejlődésbe ágyazva saját korából kibontva, történeti módon értelmezte azt. Ezt igazolják Révész Imre következő sorai is: „*A mi nézetünk is az (ti. a Szekfűével azonos - Gy. P.), hogy a vallásszabadság modern eszméje meg a között a vallásszabadság között, amelyet a régi erdélyi törvényhozás létesített papíron és... a gyakorlatban, óriási eszmetörténeti közbevetetés vagy... Ez természetesen nem gátolhat meg bennünket abban, hogy még így is páratlan értékűnek, Európa-szerte egyedülállónak ne lássuk a régi erdélyi valláspolitikát. De ezt a valláspolitikát mi az egészen sajátos erdélyi politikai és társadalmi viszonyokból tudjuk csak leszármaztatni történelmileg megfogható módon, nem pedig abból a nagyon szépen hangzó, de történelmileg megfoghatatlan föltevésből... mintha az erdélyi lélek a priori türelmesebb lett volna, mint a vele egykorú magyarországi s egyéb nyugat- és középeurópai emberi lélek.*”⁵⁴ (Kiemelés tőlem - Gy. P.)

Véleményem szerint Révész Imre állásfoglalása a fentebb bemutatott problémakörökben egyértelműen a két historikus közötti szakmai/elvi egyetértésről tanúskodik. Azonban ez az egyetértés nem csak a konkrét munkák szintjén, hanem *intézményes szinten* is tetten érhető.

Ennek egyik legjelentősebb bizonyítéka, hogy Révész Imre 1932 és 1938 között rendszeresen publikált a Szekfű Gyula szerkesztésében megjelenő *Magyar Szemlében*. Amint az Révész Szekfűnek címzett leveleiből egyértelműen kiderül, a katolikus historikus már az általunk ismert első levélváltásuk előtt felkínálta a lehetőséget a publikálásra. A protestáns egyháztörténész ekkor még – ahogyan a Szekfű körül kialakult vitához sem tudott hozzászólni, úgy – ezt a felkérést sem tudta vállalni. Minderről 1929-es levelében így ír Szekfűnek: „*Kötelességemnek éreztem, megvallom, jól is esett mindezt őszintén föltárni Professzor Úr előtt, hogy valamivel honorálni tudjam azt a nagybecsű bizalmát és jóindulatát, mellyel csekély értékű, töredékes és a színvonalától lemaradt tudományos munkálkodásomat kísérni méltóztatik. Ezzel akartam magyarázatát adni annak is, hogy miért nem tudtam és tudok sem a Magyar Szemlébe ismételt nagyon megtisztelt felszólításaira, sem egyéb, hosszabb lélekzetű munkásságra vállalkozni.*”⁵⁵ 1932-től azonban szinte minden évben publikált egy-egy tanulmányt,⁵⁶ amelyre leveleiben is gyakran utalt Szekfűnek.

⁵⁴ RÉVÉSZ Imre: *Irányzatos-é...*, i. m. 307.

⁵⁵ Révész Imre levele Szekfű Gyulának. Debrecen, 1929. május 7. EKK G628/1., illetve ERŐS Vilmos-GYIMESI Pálma: *Ifjabb Révész Imre levelei...*, i. m. 239.

⁵⁶ Révésznek összesen nyolc írása jelent meg a *Magyar Szemlében* 1932 és 1942 között.

A folyóiratban közölt tanulmányaiban közös, hogy mindegyik protestáns egyháztörténeti vonatkozású volt és aktuális kérdéseket feszegetett. Elsődleges témájuk ugyanis a Németországban a Hitler hatalomra jutása következtében kialakult egyházi helyzet.⁵⁷ Az erről való információszerzésben Révész Imre egyik leveléből arra következtethetünk, hogy kint tartózkodó tanítványai lehettek segítségére. „A német dolgokat állandóan figyelemmel kísérem. A helyzet most már az, hogy ott kint tanuló tanítványaim magyar levélben sem mernek haza semmit megírni, mert a határon azt is átvizsgálják. Csak kerülő úton hallani szívszorító dolgokat. Mihelyt lesz annyi anyagom, hogy kitelik belőle egy cikkre való, megint kopogtatni fogok.”⁵⁸ (Aláhúzás az eredeti szövegben – Gy. P.)

Révész ezekben az írásaiban Szekfű Gyulához hasonlóan elutasítóan reagált a faszizmusra és az annak nyomán megjelenő faji alapú történetiszemléletre is. A protestáns historikus ugyanis teljes mértékben elhatárolódott a faji szempontok érvényesítésétől a protestáns egyházban, s ezzel szemben annak történetileg kialakult autonómiáját és szabadságát hangoztatta. Ebből következően elfogadhatatlannak tartott minden olyan törekvést, amely a totális diktatúra és a vallás összeegyeztetésére irányult. Így az ezt képviselő Deutsche Christen nevű mozgalmat is, amely a „völkisch” gondolat követőjeként a hitlerizmus politikai és társadalomgazdasági elveit, azaz a nemzetiszocialista eszméket és jelszavakat akarta átültetni a protestáns vallás síkjába. Hogy a faji szempontú történetírást Révész egyenesen szellemtörténeti alapon utasította el, azt a Magyar Szemlében megjelent cikkei mellett egyértelműen bizonyítják a nemzetiszocialista eszméket képviselő német és magyar egyháztörténészek munkáiról írott recenziói is.⁵⁹

Azt, hogy Révész Imre egyértelműen a „Szekfű-körhöz” tartozott, a *Magyar Szemlében* való publikációi mellett alátámasztja számos egyéb írásának megjelenési helye is. 1925-ben ugyanis *A magyarországi protestantizmus történelme* című munkája a Hóman Bálint által szerkesztett *A magyar történettudomány kézikönyve* című sorozat egyik darabjaként látott napvilágot. Ahogyan arról korábban szó volt róla *Egyháztörténelem* című tanulmánya 1931-ben szintén egy Hóman által szerkesztett kiadványban, a szellemtörténet programadó kötetének is tekintett *A magyar történetírás új útjai* című kötetben

⁵⁷ RÉVÉSZ Imre: A német protestantizmus válsága a Hitler-uralom alatt. *Magyar Szemle*, 1933/XIX. köt. 3, 213-221. Uő.: Egyetemes értékek a német protestáns válságban. *Magyar Szemle*, XXII, 1934/3, 308-314., Uő.: Németség és protestantizmus. *Magyar Szemle*, XVIII, 1936, 143-150.

⁵⁸ RÉVÉSZ Imre levele Szekfű Gyulához. Debrecen, 1937. január 16. EKK G 628/9. ill. ERŐS Vilmos-GYIMESI Pálma: *Ifjabb Révész Imre levelei...*, i. m. 249.

⁵⁹ RÉVÉSZ Imre: *Széljegyzetek a kálvinizmus néhány legújabb értékeléséhez*. Debrecen, 1941. (A *Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának kiadványai*, VIII. kötet, 5. füzet)

jelent meg. A legbeszédesebb azonban, hogy az 1932-ben publikált *A reformáció* című munkája a Magyar Szemle *Kincsestár* sorozatában került kiadásra.⁶⁰

Mindezek mellett az is megerősíti Révész Szekfűék csoportjához való kötődését, hogy a protestáns historikus minden bizonnyal Szekfű Gyula, illetve Hóman Bálint támogatásával nyerte el a két világháború közötti időszak egyik legrangosabb tudományos kitüntetésének számító Corvin-koszorút, amelynek egyébként maga Szekfű Gyula is a birtokosa volt.⁶¹

Annak ellenére, hogy a '30-as évek végétől Révész esetében nem találkozunk a korábbiakhoz hasonló, nyílt Szekfű melletti kiállással (sem a konkrét munkák, sem az intézmények szintjén), és nem ismerünk 1937 utáni Szekfű Gyulához intézett Révész-levelet, mégis bizonyítható, hogy a szakmai-baráti viszony egész életükben megmaradt közöttük. Igazolja ezt például az MTA Kézirattárában található két, Szekfű által írt képeslap, amelyekben egy személyes találkozó terve is szerepel.⁶² Közeli baráti viszonyukat jelzi továbbá, hogy Révész Imre mondott beszédet Szekfű Gyula temetésén, és írta meg a historikus nekrológját az *Akadémiai Értesítő* hasábjain.⁶³

A gondolatmenet és elemzés összegzéseként azt biztosan megállapíthatjuk, hogy Ifjabb Révész Imre a szellemtörténetben nem katolikus találmányt látott, hanem – ismerve kora nyugat-európai történeti irodalmát – egy modern történeti módszert, amelynek szempontjait a magyar protestáns történetírásban is érvényesítendőnek tartotta. Azaz a protestáns historikus egyértelműen szellemtörténeti elköteleződése okán, tehát módszertani szempontból állt ki a katolikus Szekfű Gyula mellett. Tudatosan szembefordulva a nemzeti romantikus történetírói irányzattal, amelynek képviselői – így Rugonfalvi Kiss István is – elméleti és módszertani képzettség híján nem voltak képesek ezen új nézőpontokkal szemben érdemi kritikát megfogalmazni, s ennek okán bírálataik a konkrét problémák vizsgálata helyett legtöbbször csupán durva személyeskedésben merültek ki.

Mindebből az is következik, hogy a szellemtörténetről folytatott vita indítóoka nem elsősorban a katolikus-protestáns ellentétben keresendő – hiszen, mint láthattuk Révész Imre példáján keresztül, a szellemtörténetnek (és

⁶⁰ RÉVÉSZ Imre: *A reformáció*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1932.

⁶¹ Minderre Révész Imre egyik Mályusz Elemérhez írott leveléből következtethetünk. „*A Corvin-dolgot – Orsós Ferenc szerint – állítólag Hóman és Szekfű barátainknak köszönhetem.*” Révész Imre levele Mályusz Elemérhez, Debrecen, 1935. február 17. (A kézirat a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában található meg). A levelet Mályusz Elemér családjának engedélyével és Dr. Soós István szíves hozzájárulásával tekinthetem meg, amelyért ezúton is köszönetemet szeretném kifejezni. Révész Imre ezt a kitüntetést 1935-ben nyerte el.

⁶² Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára Ms5966/476-477.

⁶³ RÉVÉSZ Imre: Szekfű Gyula (1883-1955). *Akadémiai Értesítő*, 1955/LXII. köt. 513. 355-357.

Szekfűnek) voltak protestáns támogatói is – hanem inkább két történet szemlélet, tehát a szellemtörténet és a hagyományos, pusztán politikátörténeti szempontokat érvényesítő nemzeti-romantikus irányzat szembenállásában.

Révész Imre szellemtörténet melletti elköteleződése immár azt a vizsgálati kérdést veti fel, hogy hogyan alkalmazta a protestáns historikus mindezen szempontokat saját egyháztörténeti munkásságában.

Pálma Gyimesi

The Relationship of Gyula Szekfű and Imre Révész Jr

In this study I give an overview of the relationship of Gyula Szekfű and the Protestant church historian Imre Révész Jr, who was his friend to the very end. The deeper analysis of this issue is also important because of the fact that the discussion of *Geistesgeschichte* is interpreted generally – and in considerably simplified way – as a merely Catholic-Protestant opposition. However, the Protestant Imre Révész sticks up for the Catholic Gyula Szekfű, which is opposed to the widespread assumption.

At the end of the study I came to two conclusions. On the one hand Imre Révész thought *Geistesgeschichte* to be a modern historical method and because of his methodological commitment he supported Gyula Szekfű and he consciously turned against the representatives of the National Romantic School. On the other hand, the main reason of the discussion of *Geistesgeschichte* cannot principally be found in the opposition between the Catholics and Protestants but the contrast of two historical methods.

Király Sándor

**Az ún. „kettős társadalom” koncepciójának helye és szerepe
Erdei Ferenc életművében.**

Egy nagy hatású társadalomkép gyökerei

I. Erdei Ferenc társadalomszemléletének kialakulása. A társadalom jelentősége Erdei életművében.

Erdei Ferenc, tudós, író, szociográfus, politikus és politikai gondolkodó egyedülállóan gazdag életművében kiemelkedő szerepet játszottak azok a gondolatok, melyeket kora társadalmáról, illetve a magyar társadalomfejlődésről megfogalmazott. A paraszti származását büszkén vállaló Erdei kora ifjúságától fogva nagy fogékonyságot mutatott a magyar társadalomban mutatkozó belső problémák iránt. A számára világosan megmutatkozó aránytalanságok és eltulodások vizsgálata volt az, ami elindította őt az értelmiségi pályán.

Szellemi gyökerei elsősorban Hajnal Istvánra vezethetők vissza, de fontos szerepet játszott tudományos gondolkodásának kiérlelődésében többek között a népi írókra nagy hatást gyakorló román szociológus, Dimitrie Gusti; a társadalmi tények és társadalmi kényszerek fogalmát a kollektív lélekből levezető párizsi professzor, Émile Durkheim; illetve a sajátos jogelméletet képviselő szegedi egyetemi tanára, Horváth Barna is.

Erdeit főként az a Durkheim nevéhez köthető, valósághoz forduló, a társadalmi realitásokból kiinduló, tényekre koncentráló szociológia érintette meg, mely akkor nagyon modernnek számított Európában.¹ Ugyancsak tetten érhető Erdei

¹ Durkheim az egész magyar szociológia fejlődésére nagy hatást gyakorolt. Jászi Oszkárt valósággal sokkolta, amikor személyesen is találkozott Durkheimmel és az általa képviselt modern francia szociológiával. – Lásd: Nagy J. Endre: A Durkheim-sokk. Jászi találkozása az új szociológiával. In: NAGY J. Endre: *Eszme és valóság*. Pesti Szalon Kiadó, Budapest–Szombathely, 1993. 89–101. Durkheim szociológiájához lásd: DURKHEIM, Emile: *Les règles de la méthode sociologique*. Paris, 1895. (Megjelent magyarul: Uő: *A társadalmi tények magyarázatához*. Válogatott tanulmányok. Budapest, 1978.) valamint: DURKHEIM, Emile: *Le suicide*. Étude de Sociologie. Paris, 1897. (Magyarul: Uő: *Az öngyilkosság*. Szociológiai tanulmány. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1982.)

szociografikus munkáiban annak a Dimitrie Gustinak a hatása is, aki falukutatásai során szintén a konkrét közösségi élet vizsgálatát, a realista, valóságghú megfigyelést, és a tények módszeres feltárását helyezte monografikus szociológiája középpontjába.² Amellett, hogy Durkheim Gustira is közvetlenül hatott, fontos előzménye Gusti szociológiájának Wundt pszichológiai irányzata, mely egyértelműen az akaratot helyezte a középpontba.³ Gustinál az akarat már társadalomszervező erőként jelenik meg, s tagadhatatlan, hogy Erdei legtöbb munkáján is érezhető egyfajta, főként a parasztságért érzett aggodalomból származtatható voluntarizmus.

Az Erdei szellemi fejlődésében ugyancsak nagy szerepet játszó Horváth Barna a szegedi Ferenc József Tudományegyetem jogi karán tanított, ahol 1929 szeptemberében Erdei Ferenc is megkezdte egyetemi tanulmányait. Horváth előadásairól részletes jegyzeteket készített, s főként az fogta meg Horváth jogfelfogásában, hogy az egy igen tágra felfogott jogszociológiát képviselt, melyben különös hangsúlyt fektetett a jog történelmi tanulmányozására. „*A jogszociológia Horváthnál a jog történeti valóságainak, kauzális összefüggéseinek a vizsgálata – ez alkalmazott szociológia [...]*” – írta Erdei egyik fennmaradt kéziratos jegyzetében.⁴ Horváth felfogásában különösen nagy hangsúly helyeződött a tényekre és az értékekre, melyek sajátos összefüggésében értelmezte az egész társadalmat: „*A társadalom nem merő természet és nem pusztán tény, hanem tényeknek és velük kapcsolatban gondolt értékszempontoknak eszmei kombinációja.*”⁵

² Annak ellenére kimutatható Erdei munkásságában Gusti hatása, hogy Erdei nem tartozott azok közé a népi írók közé, akik személyesen is kapcsolatba kerültek a neves román tudóssal.

³ Gustira szintén nagy hatást gyakorolt a Durkheim nevéhez kötődő szociológiai irányzat. 1908-ban Gusti csak azért utazott Párizsba, hogy Émile Durkheim szociológiáját tanulmányozza. Lásd: GUSTI, Dimitrie: *A szociológiai monográfia*. Kriterion Kiadó, Budapest, 1976. 317. Emellett Gusti Wundt tanítvány volt, s a társadalomban megfigyelhető „megnyilvánulásokat” a „keretek” és az „akarat” összességéként értelmezte. Véleménye szerint az azonos keretek között tapasztalható eltérő megnyilvánulások belső okra, az akarat különböző formáira vezethetők vissza: „*A társadalmi realitás nem lebeg a levegőben, hanem bizonyos társadalmi egységek párhuzamos megnyilvánulásainak bonyolult rendszerét jelenti, amelyet a természeti és társadalmi keretek föltételeznek, és amelyet a társadalmi akarat indokol.*” GUSTI, Dimitrie: *A szociológiai monográfia*. Kriterion Kiadó, Budapest, 1976. 86.

⁴ Erdei Ferenc kéziratos hagyatéka. Egyetemi évek. Majláth Jolán tulajdona. S 155/8. Idézi: Huszár Tibor: Tudós és politikus Erdei Ferenc műhelyében. A fiatal Erdei Ferenc és a korabeli magyar szellemi irányzatok. In: HUSZÁR Tibor: *Történelem és szociológia*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1979. [Továbbiakban: HUSZÁR 1979.]

⁵ HORVÁTH Barna: *A szociológia elemei*. Szeged, 1938. 11. Horváth Barna elméletén jól érezhető Heinrich Rickert hatása, akinek az értékvonatkoztató módszerét fejlesztette tovább. Helyesen állapította meg Nagy J. Endre, hogy „[...] Horváth Barna azt a Rickert által értékvonatkoztatásnak nevezett műveletet, amellyel az előtte fekvő kaotikus valóságból a kutató konstruálja a maga számára a »kultúrtudomány« tárgyát, általánosítja, tudományos tevékenységből általános emberi-társadalmi tevékenységé minősíti át, s ugyanakkor e művelet fordítottját, azaz a «tényvonatkoztatást» is

A legnagyobb hatást Erdeire azonban egyértelműen Hajnal István tette. Erdei Hajnal munkásságát sok szempontból példának, történetfelfogását és szociológiai módszereit pedig követendőnek ítélte.⁶

Huszár Tibor szerint például az Erdei gondolkodásában 1941–42-ben bekövetkezett fordulat, mely a paraszttársadalom vizsgálata mellett a magyar társadalom egészét átfogó szemlélet előretörésében jelentkezett, nagyban betudható Hajnal István műveinek az Erdeire gyakorolt hatásával: „1941-42-től új szakasz kezdődött Erdei Ferenc tudományos pályáján. Szerepet játszott ebben a Hajnal István történeti-szociológiai írásaival való megismerkedés. Különösen nagyra értékelte Erdei Hajnalnak az írástudás, az intellektualizmus, a tárgyi szakszerűség történetével kapcsolatos felfogását, melyet az értelmiségi funkciók jellemzése során hasznosított.”⁷

A történelem és a szociológia viszonyát vizsgálva Erdei Ferenc Hajnal nyomdokain haladva határozta meg társadalomtudományos gondolkodásának alaptételeit.⁸ A nagy elődnek tekintett Hajnal munkáiról Erdei elismerően beszélt, hiszen, – mint azt a Társadalomtudomány hasábjain megjelent tanulmányában kifejtette – azokban „társadalmias történelemszemlélet, illetőleg történeties társadalomszemlélet, s ennek megfelelően sajátos módon szociológus történész, illetőleg történész szociológus elme jelentkezik a maga mindenképpen figyelemreméltó eredményeivel.”⁹

Erdei azért is nagyra becsülte Hajnalt, mert az a szociológiát a történelem szolgálatába állítva igyekezett minél pontosabb képet alkotni a társadalomról, illetve annak fejlődéséről, a „társadalmasodás” folyamatáról.¹⁰ Erdei Hajnalhoz hasonlóan történeti folyamatnak tekintette a társadalomalakulást, melynek nem az

hozzákapcsolja.” Nagy J. Endre: Bevezetés Horváth Barna: Demokrácia és jog című tanulmányához. In: NAGY J. Endre: *Eszme és valóság*. Pesti Szalon Kiadó, Budapest-Szombathely, 1993. 123.

⁶ Lackó Miklós a két világháború közötti időszak hazai társadalomtudományos fejlődéséről szólva elismerően beszélt Erdeiről, akinek kiindulási pontját Hajnal István munkássága jelentette: „Erdeire később nagy hatást gyakorolt Hajnal István történeti-szociológiai munkássága is; felfedezte a rokonságot Hajnalnak a társadalmi-történeti jelenségek és struktúrák tipizálására és összehasonlítására irányuló tudományos törekvései, valamint saját önálló módszertani tapogatózásai között. Így, ilyen alapon [...] vált ez a szociográfia, legalábbis legjobb műveiben [...] modern, európai színvonalú empirikus szociológiává [...]” Lackó Miklós: A társadalomtudományok szerepe a magyar szellemi életben a két világháború között. In: LACKÓ Miklós: *Szerep és mű*. Kultúrtörténeti tanulmányok. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1981. 339-340.

⁷ Huszár Tibor: Az értelmiségszociológia és -szociográfia hazai történetéhez. In: *Értelmiség-szociológiai írások Magyarországon 1900-1945*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1981. 46.

⁸ Erdei Ferenc Hajnal István műveinek a hatására ismerkedett meg olyan neves szociológusok munkásságával, mint Durkheim, Freyer, Tönnies, Worms, Max Weber, vagy akár Comte.

⁹ ERDEI Ferenc: Történelem és szociológia. *Társadalomtudomány* 1942/4-5. 464-465. Valamint: UŐ: *Történelem és társadalomkutatás*. Szerk. KULCSÁR Kálmán. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984., 12-13.

¹⁰ „Hajnal tehát lerántja a szociológiát a konkrét történet világába, s ezzel saját anyagához, a társadalom valóságához kényszeríti vissza.” – írja Erdei. UŐ: *Történelem és szociológia* i. m., 467., illetve UŐ: *Történelem és társadalomkutatás* i. m., 15.

okait, hanem az előzményeit kell felkutatni. Hajnal István történelem- és társadalomszemléletét követve tekintette Erdei Ferenc a társadalmat szabályos struktúrába szerveződött szerkezetnek is: „*Tehát a társadalom: struktúra, nem az együttesen folyó élet, nem az együttélő emberek közössége, hanem az együttélésben objektiválódó szerkezet.*”¹¹

Hajnal hatása Erdei társadalom-felfogására még erőteljesebben tetten érhető a két háború közötti magyar társadalomról szóló nevezetes Erdei-írásban: „*A társadalom nem tömeg, nem elfolyó közösség, hanem állandó szerveződés, amely a történeti előrehaladásban folyamatosan rakódik le, s a lerakódásból vázak, keretek, intézmények, formák épülnek ki: a társadalomstruktúra.*”¹²

Erdei Ferencnek a magyar társadalomról szóló munkáiban nagyon világosan megmutatkozott az a társadalom-felfogás, amely egyértelműen Hajnal Istvánhoz köthető. Maga a „kettős társadalom” koncepció is egy olyan formációelméletnek tekinthető, amely a társadalom szerkezeti felépítését, strukturális tagoltságát tekintette elsődlegesnek. Mint látni fogjuk, Erdei tudományos pályáján végig vonult a szándék a jelen társadalmi struktúra, a fennálló társadalmi felépítmény bemutatására, valamint az előzményként szolgáló történeti fejlődés menet megértésére.

Első tudományos igénnyel megírt munkájában Királyhegyes művelődési, gazdasági és társadalmi viszonyait vizsgálta.¹³ Az ekkor még alig 21 éves Erdei társadalmi érdeklődését tehát először egy Makóhoz közel eső, Csanád megyei nagyközség keltette fel.¹⁴ Erdeinek már ebben a korai munkájában feltűnik a parasztság sorsa iránt érzett feltétlen elkötelezettség, s már ekkor a paraszti kultúra válságjelenségeit tárgyalta.¹⁵ Ezt követően még inkább megmutatkozott a társadalom, azon belül is főként a szűkebb környezet, az őt közvetlenül körülvevő helyi társadalom iránti fogékonyság. Már 1932-ben megjelent *A makói tanyarendszer*, majd két évvel később *A makói parasztság társadalomrajza* című munkája.¹⁶

¹¹ ERDEI Ferenc: *Történelem és szociológia i. m.*, 471., ill. UŐ: *Történelem és társadalomkutatás i. m.*, 19.

¹² ERDEI Ferenc: *A magyar társadalom a két háború között. (II.) Valóság* 1976/5. 53.

¹³ A *Királyhegyes művelődési-gazdasági és társadalmi rajza* címet viselő munka 1930-ban jelent meg a Vámbéry Rusztem szerkesztette *Századunkban*, és már akkor felhívta a szakmai közvélemény figyelmét a szárnyait még csak próbálgató Erdei Ferencre.

¹⁴ Erdei Ferenc Makón született 1910 karácsonyán.

¹⁵ Huszár Tibor állapította meg erről a korai kísérletről: „*Erdei első falurajza sajátos hangvételű, ellentmondásos alkotás: világnézeti evolúciójának fontos dokumentumaként romantikus elemeket őriz, s ugyanakkor az azokon való túllépés szándékát is dokumentálja. A civilizatorikus vívmányok igénylése is kiolvasható a tanulmányból, minthogy a kialakuló népi irány romantikus vonulatának hatása is bizonyítható.*” HUSZÁR 1979. 279.

¹⁶ 1932-től Erdei kötelező katonai szolgálatot teljesített, amihez egyik legkellemetlenebb, mégis a későbbi gondolkodását leginkább meghatározó élménye köthető. Felbontott levelei alapján izgatás vádjával két hónapi katonai fogházra ítélte a hadbíróóság, amit 1933 májusában és júniusában töltött le a Markó utcában. Az előkerült, börtönben írt jegyzeteiből kiderül, hogy a börtönélmények

Erdei ezekben az írásaiban arról a társadalomról írt, amelybe beleszületett, s amellyel a mindennapokban is folyamatos érintkezésben volt. Saját maga is végzett termelőmunkát (főként hagymatermesztéssel foglalkozott), s nem szakadt el tőle egész életében, lényének szerves része maradt.¹⁷ Erdei és környezete egyaránt fontos szerepet tulajdonított később ezeknek a nagyon eleven paraszti gyökereknek a kiszolgáltatott rétegek sorsára érzékeny társadalomtudóssá válás folyamatában.¹⁸

Különösen *A makói parasztság társadalomrajza* tekinthető kimerült műnek, amelyben Makó mint „*parasztváros*” a nyugat-európai várostípusoktól nagy mértékben különböző, sajátosan magyar képződményként jelenik meg. Erdei nagy hangsúlyt tesz ebben a munkában is a paraszti közösségek felbomlásának a folyamatára, melyet visszafordíthatatlannak ítélt.¹⁹ Fontos megemlíteni azt is, hogy *A makói parasztság társadalomrajzában* még nem mutatkozott meg sem a

– amellet, hogy céljait nem módosították, csak a fennálló rendszer forradalmi megdöntése helyett, annak lassú átforgalmazásáról győzték meg – jelentősen növelték eltökéltségét: „1933. május 19. [...]Úgy érzem, hogy most kezdődik a férfiaság ideje. Most sorra előjönnek a körülöttem fekvő problémák, és mint megoldható lehetőségek kínálóknak. Nem elfordulni a világ gyalázatosságai elől, hanem közéjük állani, és lankadatlan erővel dolgozni a megjavításukon, ha csak egy lépésnyi javulás ígérkezik. [...] A lehető cselekvés a legjobb cselekvés.” Erdei Ferenc börtönaplója Szerk. TÓTH Ferenc Kiadja az Erdei Ferenc Társaság, Makó, 1993. 3-4.

¹⁷ Erdei Ferenc életében a hagymatermesztés mindvégig nagyon fontos szerepet töltött be: „Egy nyugtalan mezőváros nevelte, ahol a szolgamódtól való szabadulást a hagyma jelentette.” TÓTH Ferenc: *Az Erdei Ferenc Társaság megalakulása*. Makó, 1988. 3. (Tóth Ferenc előszava) 1936. március 1-jén a makói hagymaszövetkezet ügyvezető igazgatójának is megválasztotta, amely tisztséget 1937. július 18-ig, politikai nyomásra történet lemondatásáig töltött be. Azután sem tudott elszakadni a hagymatermesztéstől, hogy lemondatták a hagymaszövetkezet éléről, s a makói hagyma még akkor is szülővárosához kötötte, amikor már politikai céljai a fővárosba szőlították. Erről Papp Zoltán is említést tett idézett művében: „Amikor Erdei Ferencet, a kormányparti körök nyomására, gazdasági szankciók kilátásba helyezésével kibuktatták a hagymaszövetkezet vezetőségéből, a társulással nem szűnt meg a kapcsolata. Továbbra is vezette a szövetkezet hagymakísérleti telepét, ahová időnként még akkor is visszajárt, amikor tartózkodási helye jobbára már Budapest volt...” PAPP Zoltán: *Makói történet (Egy fejezet Erdei Ferenc életéből)* A Makói Múzeum Füzetei 50. Makó, 1985. 12-13., 26.

¹⁸ Öccsének, Erdei Sándornak a visszaemlékezésében is olvashatjuk: „*Erdei Ferenc a társadalomrajz és az agrárgazdaság tudósa sokszor utalt rá: jórészt annak köszönheti «a konkrét helyzet konkrét elemzésére» sarkalló hajlandóságának korai kifejlődését, hogy az életet a termelőmunka oldaláról tanulta megismerni.*” Erdei Sándor: Erdei Ferenc élete. In: ERDEI Ferenc: *Emberül élni. Egy életút mérföldkövei*. Válogatás. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974. 578. Huszár Tibor Erdei pályakezdéséről szóló igen alapos tanulmányában is nagy jelentőséget tulajdonított a paraszti származásnak a tudományos érdeklődés formálódásában. Mint írta: Erdei „*nem érett ifjúként fordult a falu felé, nem jövevényként vállalta a társadalom legelesettebb rétegével, a parasztsággal való «sorsközösséget»; ő a parasztságból jött, a parasztságról szólva önmagáról vallott, saját osztályhelyzetét tudatosította.*” HUSZÁR 1979. 248.

¹⁹ Nem véletlenül állapította meg Huszár Tibor *A makói parasztság társadalomrajza* kapcsán, hogy „*teljesen érett gondolkodót prezentál, joggal tekinthető úttörőnek a hazai tudományos alapozású szociográfiai kutatás történetében.*” HUSZÁR 1979. 329.

marxizmus, sem a szocializmus iránti elkötelezettség, ami egyértelműen cáfolja azt az elképzelést, mely szerint Erdei már a szegedi egyetemi évek alatt ezen eszmék hívéül szegődött volna.²⁰

Az 1934-1935-ös évek Erdei addig töretlen pályáján váratlan megtorpanást hoztak, Erdei látszólag visszavonult. Huszár Tibor ennek hátterében a baloldali törekvésekkel rokonszenvező, de a marxizmussal szemben komoly fenntartásokkal bíró Erdei meghasonlásának, illetve a politikai életben megfigyelhető általános jobboldali előretörésnek tulajdonítja a legfontosabb szerepet.²¹ 1934 júliusában Erdei öccsével, Erdei Sándorral Ausztriába látogatott, ahonnan hazaérkezve kezdett hozzá ahhoz a munkához, amely kulcsszerepet töltött be abban, hogy Erdei társadalomtudósi figyelme a parasztságról mindinkább az egész magyar társadalomra terelődött. A *Makó társadalomrajza*, melyhez Erdei még 1934-ben hozzákezdett, csak hosszú évek múlva készült el, s nem is került kiadásra a korszakban. Tekintettel azonban arra, hogy ez a munka Erdei társadalomképének alakulásában alapvető fontossággal bír, utóbb részletesebben szólnunk róla.

A környező területek paraszti társadalmának vizsgálatával Erdei már 1936-ban foglalkozott, tehát ismét a munkába temetkezett. Ennek eredményeképpen jelent meg 1937-ben az a *Futóhomok*, amelyben Erdei egész addigi munkássága kiteljesedett. A Duna–Tisza közének paraszti társadalmát bemutató, a *Magyarország Felfedezése* címmel kiadott sorozat második köteteként megjelent szociográfia az egyik, ha nem a legnevezetesebb alkotása Erdei Ferencnek. Erdei ebben a munkájában már nagyon határozottan hívta fel a figyelmet azokra a nehézségekre és társadalmi problémákra, amelyek a parasztok életét beárnyékolják.²² A *Futóhomok* szervesen illeszkedett abba a vonulatba, amely a népi írók 1930-as években

²⁰ Arra, hogy a szocializmus vállalásának programja Erdeinél később jelentkezett, ugyancsak Huszár Tibor hívta fel a figyelmet: „A makói parasztság társadalomrajza Erdei eredeti tehetségének, problémaérzékenységének, a parasztság ügye iránti elkötelezettségének fontos dokumentuma. Egyidejűleg azonban azt is tanúsítja, hogy az az állítás, mely szerint Erdei a szegedi egyetemi évek alatt «marxista szociológussá» érett, s a parasztkérdés megoldásában egyértelműen a szocialista alternatíva mellett kötelezte el magát, nem kellően megalapozott.” HUSZÁR 1979. 338.

²¹ „A szocialista távlatok elhomályosulása, a marxi tanok általa ismert változataival szembeni fenntartásai, a jobboldali pártok hazai és európai előretörése feltételezhetően egyaránt szerepet játszott megtorpanásában.” – írja. HUSZÁR 1979. 342.

²² Erdei szembeállította egymással Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd öntudatos, fejlődő, gyarapodó és fokozatosan polgárosodó parasztságát a Duna mentén fekvő falvak kis közösségeivel, és a mindentől elzárt parasztságával. Ezzel a párhuzammal kapcsolatban az egyik Erdei munkásságát összegező tanulmány megállapítja: „[...] Erdei olvasása után nem kétséges, hogy az egész különbséget egyrészt a városi szabadság és a falusi bezártság, másrészt az öntudatos polgárosodás és a magatudatlan parasztállapot különbsége okozza.” ROMÁNY Pál – SZEIFT Istvánné: *Más idők – mai tanulságok Erdei Ferencről*. Kiadja az Erdei Ferenc Társaság. Makó, 2006. 11-12.

megfigyelhető térnyerésével jelentkezett, s hatását tekintve a két világháború között született egyik legjelentősebb szociográfiának tekinthető.

Ezt követően, 1938-ban jelent meg *Parasztok* címmel egy olyan, már inkább szociológiai jellegűnek tekinthető elemzése,²³ amelyben a parasztok alávetettségét és kiszolgáltatottságát hangsúlyozta; és először jutott el ahhoz a gondolathoz, hogy az a rendi társadalom, ami kialakította a parasztságot, magába fogadni és integrálni már nem volt képes. Ezért lett a parasztságból „alvilág” és „idegen test”. Emellett számos fontos jelenséget mutatott be (például a tömeges kivándorlást), és az okok feltárásában is mindenkinél tovább jutott. Helyzetéből adódóan pontosan ismerte és értette a parasztok világát, mindennapi problémáikat, és arra törekedett, hogy az egész társadalom figyelmét felhívja erre a rétegre.²⁴

A későbbi években kiadott szociológiai munkái: 1939-ben a *Magyar város*, 1940-ben a *Magyar falu*, 1941-ben *A Magyar paraszttársadalom*²⁵ 1942-ben pedig a *Magyar tanyák*, ugyancsak ezt a célt, illetve saját ismereteinek szélesítését, és az okok minél részletesebb feltárását szolgálták.²⁶ Alaposan vizsgálta a falu és a város viszonyát, és arra a következtetésre jutott, hogy a falu ugyanúgy kiszolgáltatott a várossal szemben, ahogy a parasztság a társadalommal szemben. Felfedezte azonban azokat az alföldi tanyás mezővárosokat is, ahol a nagyobb önállósággal bíró parasztság – a nagybirtokok nyomásától kevésbé terhelve – ki tudta alakítani saját városait. Ebben pedig kiemelkedő szerepük volt azoknak a tanyáknak, amelyek azzal, hogy szétválasztották a gazdálkodás színterét és a városi otthont, egy jóval magasabb kulturális szintre emelték ezeket a parasztokat. A *Magyar paraszttársadalom* című tanulmányában összegezte Erdei a hazai parasztságról szerzett ismereteit, bemutatta a paraszti társadalom szerkezetét és a paraszti

²³ Ez az év (1938) Erdei életében is jelentős változást hozott, hiszen – miután eladták makói gazdaságukat – édesapjával és öccsével Szigetszentmiklóásra költöztek, ahol saját kezűleg fogtak házépítésbe. VARGA Gyula: Erdei Ferenc, a 20. század magyar progressziójának kiemelkedő képviselője. In: ROMÁNY Pál – VARGA Gyula – PÉTER László: *Erdei Ferenc világa*. Kiadja az Erdei Ferenc Társaság. Makó, 2008. 16.

²⁴ Borbándi Gyula megállapítása szerint: „*A Parasztok nem tartoztak a falukutató irodalom legolvasottabb művei közé, de ténymegállapításaival, helyzetfelismerésével és kérdésfelvetésével a legelgondolkodtatóbbak egyike. És noha nem szépírói igényekkel íródott, a világosság és szabatoság szép példája [...]*” BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Püski Kiadó. Budapest, 1989. 224.

²⁵ Erdeinek ez az írása a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen, Györffy István vezetésével működő Magyarságtudományi Intézet támogatásával jelent meg. Vö. BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Püski Kiadó. Budapest, 1989. 233.

²⁶ Az itt felsorolt munkákban Erdei egyre nagyobb tudományos igényességre törekedett, s talán éppen emiatt keltettek kisebb feltűnést ezek a tanulmányai. Komoly szakmunkák voltak, de mind népszerűségüket, mind tömeghatásukat tekintve alulmaradtak a *Futóhomokkal*, vagy a *Parasztokkal* szemben. Vö. BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Püski Kiadó. Budapest, 1989. 369.

életforma válságának okait, miközben összevetette a magyar társadalomfejlődést más kelet-közép-európai országok paraszttársadalmának fejlődésével.²⁷

Erdei a parasztságot nem pusztán egy olyan társadalmi csoportnak tekintette, amelynek számos gazdasági és társadalmi problémája volt. Ő az alávetett és a társadalomból sok szempontból kizárított parasztságon egy elkülönült, zárt, önálló paraszttársadalmat értett, amely így egy különálló társadalmat alkotott a magyar társadalomban.²⁸ Ezzel összefüggésben beszélt az egész paraszti életforma válságáról, a paraszti közösségek felbomlásáról, s a megoldást a parasztság integrálásában, a korábban megrekedt paraszti polgárosodás befejezésében látta.

Bibó István ismerte fel talán a legpontosabban Erdei sajátos parasztfelfogását: „Erdei központi tétele az, hogy ami itt válságban van, az maga a paraszti életforma [...] mert nem a szociális, gazdasági és politikai elesettség okozza a parasztság egyetemes válságát, hanem az egész paraszti életforma magában hordozza az emberi életnek a termelés nyúgeihez való kötöttségét, az emberi és kultúrélet fő vonalától való leszorítottságot, egyszóval az emberi elesettséget, aminek a szociális, gazdasági és politikai elesettség csak részjelenségei.”²⁹

A paraszti sors, a parasztság helyzetének vizsgálata vezette el Erdei Ferencet oda, hogy a magyar társadalmat a maga teljességében, mint szervesen összetartozó egészet strukturális vizsgálat alá vonja.³⁰ Erdei már *A makói parasztság*

²⁷ Egyes vélemények szerint a *Magyar paraszttársadalom* szervesen összetartozik a későbbiekben tárgyalt 1943-as balatonszárszói beszéddel, illetve *A magyar társadalom a két háború között* című tanulmánnyal, mivel azokban a parasztságról nem esik szó. Tekintettel arra, hogy a parasztságra vonatkozó megállapításait Erdei valóban ebben a műben összegezte, nem állunk messze az igazságtól, ha ezt a három munkát gondolati egységben kezeljük. Vö. Nagy J. Endre: Harcban az angyallal. Erdei politikai világnézetének és struktúra-rajzának összefüggései az 1940-es évek elején. In: NAGY J. Endre: *Eszme és valóság*. Pesti Szalon Kiadó, Budapest-Szombathely, 1993. 104.

²⁸ A *Parasztok*ban fogalmazta meg talán a legpontosabban, hogy nézetei szerint hogyan is kapcsolódott a parasztság a magyar társadalomba: „Külön társadalom a parasztság: önálló életű kisebb körű világ, amely bele is illeszkedik a társadalom nagyobb körébe, de el is szigeteli magát attól; szóval: társadalom a társadalomban. [...] Számára polgár és munkás egyként idegen. A paraszt-birtokos akkor sem polgár, ha birtoka bőven jövedelmezne munka nélkül is, a paraszt-földtelen akkor sem proletár, ha munkája naponként való béréből tartja is fenn magát.” ERDEI Ferenc: *Parasztok*. Budapest, 1938. 14. illetve: ERDEI Ferenc: *Emberül élni. Egy életút mérföldkövei*. Válogatás. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974. 61.

²⁹ BIBÓ István: Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában. *Társadalomtudomány* XX. évf. 1940. 505.

³⁰ Erdei Ferenc már 1940-ben, a *Magyar falu* című munkájában felismerte a magyar társadalom kettőzöttségét, amikor ennek a megosztottságnak a parasztság társadalmára gyakorolt hatásait mutatta ki: „Mivel a polgári átalakulás még nem ment végbe, egyszerre fennáll a rendi- és polgári tagozódás. A falusi gazda még semmi esetre sem egyszerűen kispolgár, s hasonlóképpen nem egyszerűen polgár a nagyobb birtokos, viszont vannak a faluban igazi polgári elemek, de meg maga a parasztság is valamennyire polgárosodott. Tehát egyszerre két fajta társadalmi rendszer is tagolja a falu társadalmát, aminek az a következménye, hogy a magyar falu nemhogy egyszerű társadalomszervezet

társadalomrajzának megjelenése után eltervezte, hogy Makó egész társadalmáról könyvet ír, s már 1934-ben, Ausztriából hazatérve hozzá is látott a munka elkészítéséhez. A *Makó társadalomrajza* címet viselő írás végül megszakításokkal készült, s feltehetően 1938-ban fejezte be, a munka teljes egészében csak 1982-ben jelent meg,³¹ Erdei csak egy részét jelentette meg 1935-ben.³² A mű érdekessége még, hogy az első két résszel ellentétben a harmadik rész valamivel később készült el, s jól tetten érhető benne Erdei társadalomkutató irányvonalának módosulása is.³³

A *Makó társadalomrajza* eredetileg városszociográfiának készült, de jóval több lett ennél. Erdeinek ez a munkája vezetett el ahhoz a társadalom-szemlélethez, amely összeforrott a nevével, s amelynek hatása a hazai társadalomtörténészek többségének munkásságában tetten érhető. Erdei Ferenc ebben a munkájában már nemcsak a parasztsággal, illetőleg a mezőgazdasággal foglalkozó népesség sorskérdéseivel foglalkozott, jóval túljutott ezen. Elemezte többek között Makó földrajzi adottságait, demográfiai és gazdasági viszonyait, sajátos mezővárosi fejlődését, illetve a makói társadalom rétegződését és nemzedéki viszonyait is.

Makó társadalmának vizsgálata során fedezte fel Erdei azokat az alapvető sajátságokat, amelyek az egész magyar társadalmat jellemezték, s amelyek bemutatása, kialakulásuk történeti ábrázolása merőben újszerű társadalomkép megalkotásához vezettek el. Különösen a történeti megközelítésben, a társadalmi folyamatok történeti szemléletében, illetve múlt és jelen társadalmat átható kettősségének felfedezésében lépett át határokat Erdei.³⁴

lenne, hanem nagyon is szövevényes. Alapnak mondható mégis a rendi elvű tagozódás, azonban ezt át- meg átjárja a polgári osztályrétegződés, tehát végeredményben mindkét szerveződés osztja a falu társadalmát.” ERDEI Ferenc: *Magyar falu*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1974. 146.

³¹ ERDEI Ferenc: *Makó társadalomrajza*. Makó, 1982. (*A Makói Múzeum Füzetei* 27.) (Végső formáját már Erdei Ferenc öccse, Erdei Sándor szerkesztette.)

³² ERDEI Ferenc: Területi csoportok egy mezőváros társadalmában. Adalékok Makó társadalomrajzához. *Népünk és Nyelvünk* 1935/7-12. füz. Lásd még: ERDEI Ferenc: *Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció*. (Erdi Ferenc összegyűjtött művei.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 55-64. (Az Alföldkutató Bizottság *Népünk és Nyelvünk* című folyóiratát, Erdei közeli barátjának, Bibó Istvánnak az édesapja, id. Bibó István szerkesztette.)

³³ A harmadik rész fenyében az első és a második rész is bizonyos átdolgozásra szorult, amire azért is szükség volt, mivel Erdei ebben a munkájában túllépett a hagyományos szociográfián. Lásd részletesebben: ERDEI Ferenc: *Történelem és társadalomkutatás i. m.*, 473-482. (Kulcsár Kálmán utószava)

³⁴ „A társadalmi élet feltételeit elemző fejezetek is világosan dokumentálják Erdei azon törekvését, hogy szociológiai okfejtését történeti tényanyagra alapozza. A történelmi dokumentáció nem pusztán az «előzmények» szemléltetését szolgálta. Erdei messzemenő módszertani következtetéseket vont le abból a tényből, hogy Magyarország «útban levő» társadalom, hogy intézményei nem megállapodottak, hogy a rendi világ, a polgárosodó létviszonyok átjárják egymást: a «múlt» élő jelenként részese az újjáformálódó társadalmi kapcsolatrendszernek.” – írja erről Huszár Tibor többször idézett tanulmányában. HUSZÁR 1979. 379.

Reitzer Béla, Erdei Ferenc kollégája és ifjúkori barátja a kézirat elkészült részeinek elolvasása után leginkább a mű elméleti jellegét, illetve a történeti szemlélet túlzott érvényesülését kifogásolta.³⁵ Reitzer különösen a *leíró* szociográfia és a *törvényszerűségeket kereső* szociológia határozott szétválasztására igyekezett felhívni a figyelmet.³⁶

Erdei Ferenc valóban nem elégedett meg az elé táruló jelenségek pusztá bemutatásával, társadalmi vizsgálódásai során a problémák leírásán túl, azok elméleti megközelítésére és megértésére is törekedett, s ebben valóban túllépett a szigorú értelemben vett szociográfia keretein. A történeti szemlélet megjelenése, pedig Erdei későbbi munkáiban is megfigyelhető, s mint látni fogjuk, a magyar társadalomfejlődés történeti bemutatásán keresztül főként ez vezet el a társadalom duális kettéosztottságának felismeréséig.

Az Erdei Ferenc írásából válogatást szerkesztő Kulcsár Kálmán a *Makó társadalomrajza* című írás „legszembeütőbb” és „legjellemzőbb” vonásának azt tartotta, hogy ebben a műben „[...] Erdei Ferencnek sikerül ötvöznie a történeti megközelítést a korabeli statisztikai adatok alapján és személyes megfigyelésein alapuló (irodalmilag is alátámasztott), konkrétan kirajzolódó társadalomképpel, és így elméletileg is értékes magyarázatot találnia a társadalom jelenségeire.”³⁷

A történeti módszer alkalmazása és szerves beépítése a városszociográfiába Erdei Ferencnek egy olyan újítása volt, melyhez fogható talán csak Szabó Zoltán

³⁵ Barátságuk még a szegedi egyetemi évekre nyúlt vissza, ahol az ifjú Erdei, – mint említettük – 1929-ben kezdte meg tanulmányait az állam- és jogtudományi karon. Itt ismerkedett meg és kötött barátságot Erdei, a később munkaszolgálatosként eltűnt Reitzer mellett azzal az ifj. Bibó Istvánnal is, aki ugyancsak évfolyamtársuk volt. Ugyanekkor járt Szegedre, a bölcsészettudományi karra Ortutay Gyula is. Mindannyian bekapcsolódtak a Bethlen Gábor Kör, illetve később a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának tevékenységébe is. Lásd: HUSZÁR 1979. 270-271., 301. és PAPP Zoltán *i. m.*, 10.

³⁶ Lásd ehhez: REITZER Béla: A szociográfia módszertani problémája. *A Fialat Magyarország szociográfiai különszáma*. 1934/9. Reitzer Béla Erdei Ferencre, mint a hazai szociográfiai irodalom egyik legnagyobb és legszakoszerűbb művelőjére tekintett, aki elsősorban nem a megrendítő erejű érzelmekre, hanem a tudományos módszerekkel elért eredményekre alapozta megállapításait. Erről a Futóhomokról készült recenziójában is olvashatunk: „A magyar szociográfia nem a társadalomtudomány belső differenciálódásából, természetes gazdagodásából született meg, mint a nyugati tudományos életben [...] Nálunk a szociográfia a lelkiismeret nyugtalanságának terméke. A tudományos megjelenés legtöbbször csak önfegyelme a megrendült lélek felindulásának. [...] Erdei kitűnő társadalomtudományi érzékét és csiszolt ítéletét mutatja, hogy a társadalomleírást ösztökélő emberi részvét, melynek lírája ott bujkál sorai megett, nem tolakodott fel a módszer helyére.” REITZER Béla: Erdei Ferenc: Futóhomok. *Válasz* 1937/7-8. 492-493.

³⁷ ERDEI Ferenc: *Történelem és társadalomkutatás i. m.*, 479. (Kulcsár Kálmán utószava) Annak ellenére, hogy a mű külön történeti fejezettel rendelkezik, a történetiség az egész műben jelen van, s az egész munkát egyfajta történeti szemlélet hatja át.

írásaiban érhető tetten a két világháború közötti magyar szociográfiai irodalomban.³⁸

A történeti szemlélet, a múltból kiinduló folyamatok máig tartó hatásának vizsgálata tehát fontos jellemzője Erdei tudományos munkásságának. Ezért is figyelemre méltó, hogy a szociográfus-szociológus Erdei a történettudományt, akárcsak a természettudományokat elkülönítette saját tudományától, s azt inkább a jogtudománnyal vagy éppen a gazdaságtudománnyal rokonította. „*A modern társadalomtudomány nem versenyez többé sem a történelemtudománnyal, sem a biológiával, hanem a társasviszonyban (Beziehung), az emberi magatartások érintkezésében találta meg tárgyát. Nem is természettudományos fejlődéstan, mint Spencernél volt, hanem sajátos érdeklődésű szellemtudomány, mely mint a jogtudomány a jogot, a gazdaságtan a gazdaságot, úgy vizsgálja saját jól felismert tárgyát az emberközi viszonyt.*”³⁹ – írta egyik kevésbé ismert írásában. A történettudományt akárcsak a statisztikát, csak annyiban tartotta szükségesnek, amennyiben a társadalomtudományos megértést elősegítik.⁴⁰ Erdeinél tehát a történettudomány önállósága is megkérdőjeleződött, a felsőrendűnek tekintett társadalomtudomány segédtudományává alacsonyodott le.

A *Makó társadalomrajza* azért is úttörő jelentőségű Erdei életművében, mivel a történelem szerves beépítésével Erdei itt lépett túl az egyszerű szociográfia, vagy a címben jelzett társadalomrajz keretein. Egyes vélemények szerint ez a mű jelentette az átmenetet a szociográfus és a szociológus Erdei Ferenc között.⁴¹ Ezt látszik alátámasztani, hogy az ezt követően született jelentősebb művek: a már említett *Parasztok* (1938), vagy *A magyar paraszttársadalom* (1941) egyértelműen tükrözték a *Makó társadalomrajzának* hatását.

Így jutott el Erdei Ferenc mind módszertani, mind elméleti szempontból az egész magyar társadalom átfogó, történeti vizsgálatához, s ezzel Erdei több szempontból is egyedülálló eredményt ért el. Egyrészt az 1930-as évek derekán jelentkező népi szociográfusok közül egyedül ő kísérelte meg, hogy a magyar

³⁸ Ahhoz fogható történeti szemlélet, illetve a szociológiai jelenségek olyan típusú történeti megközelítése, mint ami Erdei Ferencnél megfigyelhető, a magyar népi írók által sok szempontból mintának tekintett Dimitrie Gusti román szociológus munkásságában sem jelentkezett.

³⁹ ERDEI Ferenc: *Apátfalva. Egy falu kultúrszociográfiája. I.* A társadalomkutatás irányai. S 156/a. 2. Idézi: HUSZÁR 1979. 396-397.

⁴⁰ Erdei felfogása szerint a történettudomány a statisztikához hasonló, mivel „[...] anyagi szempontok alkalmazására is kényszerül, hogy egybefoghassa azt, aminek a történetét elő kívánja adni. A történettudomány alaki szintézise tehát éppúgy minősül, mint a statisztikai módszer: önálló szerepre emelése pedig hasznavehetetlen historizmus, akárcsak a pusztá számszerűség kiemelése alaki helyéről.” Uo., 4. illetve HUSZÁR 1979. 402-403.

⁴¹ Lásd Kulcsár Kálmán véleményét. ERDEI Ferenc: *Történelem és társadalomkutatás i. m.*, 480. (Kulcsár Kálmán utószava)

társadalom egészéről szóljon, s a benne rejlő feszültségeket egységes rendszerben meggyőzően magyarázza.⁴² Másrészt, főként a kor társadalmának szerkezeti felépítéséről alkotott koncepciójával, olyan eredményt tudott felmutatni, amely nemcsak a kortársak körében aratott sikert, hanem nagyban meghatározta a következő évtizedek társadalomtudományos gondolkodását is.

A magyar társadalom a két háború között címet viselő tanulmány, Erdei legteljesebb, legkiérleltebb és legjobban kifejtett elemzése a magyar társadalomról.⁴³ A társadalmi jelenségek feltárásával, történeti megértésével és a magyar társadalom strukturális összetételének felvázolásával Erdei társadalomelemző munkásságának olyan csúcspontjára érkezett ezzel, amelynek hatása máig érezhető a hazai társadalomtörténetben.

II. Az ún. „kettős társadalom” koncepciója és politikai vetületei

Erdi Ferenc az ún. „kettős társadalom” koncepcióját többször és több helyen is kifejtette, s gyökereiben már megtalálható volt a korábbi Erdei-művekben is. A parasztság társadalomban elfoglalt helye, történetileg kialakult, súlyos problémái, melyek jelentős társadalmi feszültségek okozói voltak, mindvégig központi kérdések Erdei Ferencnél. Mint azt láttuk, ez volt az a kérdés, a parasztság helyzetének kérdése, amely Erdeit elindította a társadalomkutatói pályán, s ez vezetett el az egész magyar társadalomról kifejtett szintéziséig.

A magyar társadalom kettősségének elméletét, a két világháború közötti korszak társadalmáról megfogalmazott főbb megállapításait, strukturális elképzeléseit nyilvánosan először 1943-ban vázolta fel a balatonszárszói konferencián tartott előadásában, de *A magyar társadalom a két háború között* címet viselő 1943 végén – 1944 elején írt tanulmányában fejtette ki a legrészletesebben.⁴⁴ Noha kéziratát eljuttatta Püski Sándorhoz, a Magyar Élet

⁴² Lackó Miklós a társadalomtudományoknak a két világháború közötti magyar tudományos életben betöltött szerepéről szóló, már idézett írásában is említést tett Erdei úttörő jelentőségéről a magyar társadalom egészének vizsgálatában: „*Persze a népi szociográfusok is foglalkoztak kisebb-nagyobb mértékben a magyar társadalomfejlődés szélesebb összefüggéseivel, de sem célkitűzéseik, sem módszerük nem tette lehetővé az egész társadalom elemzését. Erdei Ferenc viszont, fokozatosan túllépve a szociográfiai módszer töredékességén és egyoldalúságán, a 40-es évek elején a magyar társadalmi struktúra átfogó ábrázolására is vállalkozott [...]*” Lackó Miklós: A társadalomtudományok szerepe a magyar szellemi életben a két világháború között. In: LACKÓ Miklós: *Szerep és mű.* Kultúrtörténeti tanulmányok. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1981. 340.

⁴³ Megjelent a *Valóság* 1976-os évfolyamának 4. és 5. számában.

⁴⁴ Nagy J. Endre állapította meg a szárszói beszédről és a *Valóságban* megjelent részletesebb tanulmányról Erdei társadalomszemléletét elemző írásában, hogy „[...] az elméleti alapkoncepciót tekintve a két munka annyira egy-gyökerű és egyveretű, hogy nyugodtan interpretálható egységes műként.” Nagy J. Endre: Harcban az angvallal. Erdei politikai világnézetének és struktúra-rajzának

Kiadóba, annak megjelentetését a német megszállás után „megszigorodott cenzúra” nem engedélyezte.⁴⁵ A halála után előkerült írás végül két részletben jelent meg a *Valóságban* 1976-ban.⁴⁶

Erdei Ferenc gondolatait a magyar társadalomról ezen a Soli Deo Gloria által szervezett konferencián ismerhette meg először a szélesebb nyilvánosság.⁴⁷ A szárszói találkozó azonban nemcsak Erdei előadásáról maradt nevezetes, hiszen Németh László is ekkor (Erdei felszólalása után) adott hangot aggodalmainak. A nagy vitákat kiváltó előadásban Németh az értelmiség vezetésével megszerveződő magyarság megerősítését szorgalmazta, hogy az, amennyire lehetséges ellenállhasson a nyugati vagy a keleti nagyhatalmi befolyásnak. Németh László ugyanis, – ellentétben a konferencia legtöbb résztvevőjével, így Erdei Ferencsel is – mind a német, mind az angol, mind az orosz megszállásban fenyegetést látott a magyarságra nézve.⁴⁸

összefüggései az 1940-es évek elején. In: NAGY J. Endre: *Eszme és valóság*. Pesti Szalon Kiadó, Budapest-Szombathely, 1993. 104.

⁴⁵ Lásd Püski Sándor visszaemlékezését: Püski Sándor: *A Magyar Élet Könyvkiadó és a népi mozgalom*. In: *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete*. [Továbbiakban: *Szárszó 1943.*] Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 127.

⁴⁶ ERDEI Ferenc: *A magyar társadalom a két háború között*. (I.), (II.) *Valóság* 1976/4. és 5. Kövér György meglátása szerint a kézirat eltűnése nem volt véletlen és összefüggésben állt azzal, hogy Erdei tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy a parasztság polgárosodása elengedhetetlen a jövő társadalmi fejlődése szempontjából. A paraszti polgárosodás programja azonban nem volt összeegyeztethető az újonnan felálló hatalom elképzeléseivel: „*Erdei tisztán érzékelhette 1944 után, hogy a kérdés nem így fog felvetődni, és választásról sem lehet majd igazán beszélni. A népi társadalom polgárosodására nem lesz mód. Véleményem szerint ekörül kereshetjük a felejtés kulcsát.*” Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig*. In: GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 24.

⁴⁷ A Soli Deo Gloria Szövetség a református egyház keretein belül működő diákszervezet volt. A balatonszárszói konferenciának helyet adó üdülőtelep is ennek az ifjúsági szövetségnek a tulajdona volt. Erdei 1943-ban Balatonszárszón nem pusztán képet alkotott a korabeli magyar társadalomról és a megelőző időszak társadalomfejlődéséről, de – mint látni fogjuk – nézeteit határozott politikai programmá fejlesztette. Kérlelhetetlen tudósi magatartása és programadó fellépése erőteljes politikai bátorságról is tanúskodott. Kulcsár Kálmán is erre utalt egyik Erdeiről szóló írásában: „*S a «neobarokk» világában nem kis tudományos teljesítmény volt a magyar társadalom strukturáltságának és e strukturáltság történeti összetevőinek feltárása, ahogyan politikai bátorságot is igényelt e tudományos munka pusztá elvégzése, eredményei akár egy részének is közzététele, még inkább a politikai tanulság levonása a mindennapi közéleti cselekvésben.*” KULCSÁR Kálmán: Erdei Ferenc a tudós és politikus. *Valóság* 1981/5. 13-14.

⁴⁸ „*Én ezt a háborút az első pillanattól mély pesszimizmussal néztem. Nem tudtam olyan kimenetelt találni, amely számunkra kedvező lehessen. [...] akár a német, akár az angol vagy az orosz koncepció győz, én azt másnak, mint a magyarság súlyos megpróbáltatásának elképzelni nem tudom.*” *Szárszó 1943*. 218. (Németh László előadása)

Balatonszárszón azonban Erdei előadása is megosztotta a hallgatóságot, mivel felszólalásában jóval tovább jutott a parasztság polgárosodásának sürgetésénél. A háború végéhez közeledve, s a reálpolitikai helyzettel számolva, nem bízott már a magyarországi polgári fejlődés kiteljesedésében, s más utakat keresett a parasztság beemelésére a társadalomba. Egy cél lebegett a szemei előtt: a parasztság sorsán mihamarabb javítani, mert a paraszti sors tarthatatlan.⁴⁹ Így jutott el, – minden korábbi ellenérzését félre téve – odáig, hogy a magyar társadalom kétségtelenül fennálló problémáira adható legüdvözítőbb válaszokat nyújtó irányzatként egyértelműen a szocializmust jelölje meg.⁵⁰ Nem osztotta tehát Németh László aggodalmait, hiszen a háború befejezését követő átalakulástól remélte a parasztság felemelkedését. Vitazáró beszédében, Németh felvetéseire reagálva határozottan utasította el a „harmadik út” lehetőségét. Németh László aktuálpolitikai nézeteit elsősorban írói „alkatának” tulajdonította, míg követőit erélyesen figyelmeztette, hogy „*vagy együtt haladnak a helyes politikai átalakulással, vagy ellene fordulnak.*”⁵¹

⁴⁹ Egyik kiadatlan cikktervezetében Erdei érzékletesen számolt be saját származásának és társadalompolitikai céljainak összefüggéséről: „*Apám és gyermekkorom minden paraszttársa kisbirtokos hagymakertész paraszt. Polgárosodott kisvállalkozó kertészek ezek, s soraikban nemcsak a parasztélet törvényeit, terheit és reményégeit tanultam megismerni, hanem a türelmetlen vágyat is: változzon már ez a rideg sors.*” ERDEI Ferenc: *Miért nem lettem a középosztály tagja?* Kiadatlan cikktervezet. (Majláth Jolán tulajdona) Idézi: HUSZÁR Tibor: A protestantizmus és a romantika elemei Erdei Ferenc pályakezdő írásaiban I. *Világosság* 1979/1. (január) 1.

⁵⁰ Erdei állásfoglalását vitazáró beszédében is megerősítette: „*Felmerült egy hozzászólásban a kérdés, hogy miután előadásom szemlélete a történelmi materializmust képviseli, merjük-e vállalni ezt a gondolkodási irányt és az ebből következő politikai következményeket. Ha e kérdésre egy szóban kell felelnem, akkor az a válaszom, hogy: igen.*” Szárszó 1943. 246. Erdei Ferenc azonban már 1941-ben a Kelet Népében megjelent egyik rövid írásában utalt a szocializmusnak a paraszti származású népi írókra gyakorolt hatására: „*Voltak köztünk szocialisták. Tehát olyanok, akik vagy szervezetileg is benne voltak a munkásmozgalomban, vagy nyilvánosan szocialistáknak vallották magukat. Jellemző, hogy ezek kivétel nélkül közvetlen paraszteredetűek voltak. S ha ezekhez azokat is hozzászámítjuk, akik ugyan nem tartoztak így a szocialista mozgalomhoz, azonban erre felé tartottak - ezek szintén a parasztlak közül valók -, akkor akár ki is lehet mondani azt a törvényszerűséget, hogy a valóságos paraszttémény föltétlenül a szocializmus irányába indítja az embert.*” ERDEI Ferenc: *Művekkel élő társadalom. Írások, beszédek irodalomról, művészetről, művelődésről.* Szerk. ERDEI Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 38. (ERDEI Ferenc: *Hőskorunk. Kelet Népe*, 1941/8.)

⁵¹ Szárszó 1943. 247. Erdei balatonszárszói vitazáró beszédében Németh Lászlót csupán finomnak szánt bírálatot illette: „*Németh László író és pedig az írónak a legérzékenyebb és legtisztességesebb fajtájából. Ez az írói alkat pedig mesterségénél és világszemléleténél fogva mindig a teljes világot és a teljes emberi és népi élményt fejezi ki. Éppen azért az ilyen írói szemlélet soha nem tud pontosan megegyezni az aktuális politikai vonallal.*” Szárszó 1943. 246-247. Németh László értelmiségi követőivel szemben azonban már nem volt ilyen elnéző, s határozottan lépett fel ellenük: „*Számukra «harmadik út» nincs. A harmadik út csak az alkotó író, vagy tudós kiváltsága [...]*” Szárszó 1943. 247. 1971-ben, Németh László 70. születésnapja

Azzal, hogy Erdei felvállalta a szocializmust, a parasztság felemelésének radikálisnak nevezhető útját választotta.⁵² Gondolataiban mindig központi szerepe volt a parasztság helyzetének, s a paraszttársadalom problémáinak megoldását túlzás nélkül állíthatjuk, hogy életcéljának tekintette. Nézeteit, világnézetét mindig az határozta meg, hogy hogyan tud a leghatékonyabban segíteni a parasztságon. Ez volt az egyetlen oka annak is, hogy egyre nagyobb figyelmet szentelt a marxizmusnak, s a szocializmusban azt a társadalmi berendezkedést vélte felfedezni, amelyben a parasztság megszabadulhat akkori nyomorult állapotából.⁵³

A fennálló társadalom átalakításának szándéka tehát mindvégig jelen volt Erdei gondolkodásában, de sokáig nem fogalmazódott meg benne a szocializmus, mint üdvözítő megoldás. Fiatalon, pályája kezdetén Erdei akár a társadalmi berendezkedés forradalmi átalakítását sem tartotta elképzelhetetlennek, de többek között börtönélményeinek hatására, ezeket a nézeteit elvetette és a rendszer belülről történő, lassú átalakításának a célját tűzte ki maga elé.

Egy 1933. május 22-én, börtönben írt jegyzete is egyértelműen erről a gondolati változásról tanúskodik: „A gyermekkori mechanikus társadalomszemléletem meghalt. Eddig így volt: a mai társadalmi rend rossz, az emberek is vagy ezért, vagy fordítva [sic!], de rosszak. A leghelyesebb cselekvés volna tehát lerombolni mindent és újat építeni. Ezért szóba sem álltam a jelennel. Most revízió állt be. Igaz, hogy a társadalmi berendezés rossz. De az is igaz, hogy az emberekben a társadalomellenes indulatok vannak felül. Vagy más indulatok is vannak az emberekben, és ezeket is létre lehet hívni. Forradalommal legkevésbé.”⁵⁴

kapcsán Erdei meleg hangú írásban emlékezett meg egykori vitapartneréről. Ebben az *Irodalomtudomány* hasábjain megjelent esszében Erdei Ferenc talán minden addiginál pontosabban fogalmazta meg Németh Lászlóról alkotott nézeteit: „[...] ő nem a kész tudásanyag megbízható termelője, hanem különféle írói szerepében maga az élő kísérletezés, a provokáló gondolkodtató, aki mindent igazán végiggondol, s a felismerések, felfedezések és tévedések emberi útján halad előre.” ERDEI Ferenc: *Művekkél élő társadalom. Írások, beszédek irodalomról, művészetéről, művelődéséről*. Szerk. ERDEI Sándor Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 106. (Erdei Ferenc: Németh László hetven éves. *Irodalomtörténet*. 1971. 1.)

⁵² Ahogy azt Mojzesné Székely Katalin is kifejtette: „[...] Erdei Ferenc gondolkodása a parasztsors jobbításának szándékában, a társadalmi struktúrában történő paraszt-integráció sürgetésében radikalizálódott. Egyenrangúságot hirdetett és ennek útját a szocializmus irányában jelölte ki.” MOJZESNÉ SZÉKELY Katalin: *A parasztság, a mezőgazdaság és a szövetkezet jövője Erdei Ferenc gondolkodásában (1945-1948)*. KLTE, Debrecen, 1982. 46.

⁵³ Igaz ugyan, hogy kora ifjúságától fogva családi, baráti kötelek fűzték az illegális kommunista párttal kapcsolatban álló makói parasztokhoz, de világnézete akkor még nem alakult ki, s a marxizmussal szemben is komoly fenntartásai voltak. Erdei fiatalkori baloldali kapcsolatairól részletesebben lásd: HUSZÁR 1979. 254-255.

⁵⁴ *Erdei Ferenc börtönnaplója* Szerk. TÓTH Ferenc. Kiadja az Erdei Ferenc Társaság. Makó, 1993. 6.

Erdei Ferenc tehát sosem elégedett meg a társadalom problémáinak feltárásával, történeti megértésével és bemutatásával, ő a társadalomtudományokat egy olyan eszközhöz tekintette, amelyek segítségével a fennálló társadalmi berendezkedés átalakítható, formálható, s a hibák kiküszöbölhetők.⁵⁵ Elméleti kutatásait nagyon is gyakorlati célok vezették. Még akkor is, amikor nem látta világosan a megoldási lehetőségeket és a követendő politikát.⁵⁶ Abban pedig nem kételkedett, hogy a kívánt társadalmi átalakulásért igazán eredményesen kizárólag politikai eszközökkel lehet harcolni.⁵⁷

Íróársai elítélése kapcsán írt programcikkében, – melyet *A szabadság politikája* címmel jelentett meg a Válaszban – is hitet tett a politikai szerepvállalás folytatásának szükségessége mellett, mert csak így látta elérhetőnek a kitűzött célokat: „*A szabadság megépítéséhez politikai út vezet, valóságos szabadságot csak hatalmi tényezők képesek kiharcolni. [...] mindenképpen politikai utat kell követni, akár kényelmes ez az út, akár nem.*”⁵⁸ Erdei ellen ezért az írásért

⁵⁵ Veress Péter 1938. február 20-án kelt Erdeinek szóló levelében ezzel ellentétes álláspontot foglalt el. Veress nem látott lehetőséget a rendszer átalakítására, a népi írók legfontosabb feladatát az alkotásban, a közvélemény-formálásban látta: „*Láthatjuk a magyar valóság mai állapotából, hogy eszméink és célkitűzéseink aktuálpolitikai megvalósítására nincsenek sem lehetőségeink, sem embereink. [...] Ellenben írófeladatunk marad továbbra is, hogy az egyes programpontokat elvi és gyakorlati szempontból egészen messzemenően kidolgozzuk, vagyis tanulmányokat, esetleg könyveket – jó könyveket – írjunk ezekről a kérdésekről. Közvéleményt kell teremtenünk, ez kemény szellemi munka, s így elég is, ha nevünk és mozgalmunk zászló marad, a jelen fogadása, a jövő igenlése.*” Veres Péter levele Erdei Ferenchez. H. n. (1938. február 20.) *Levelezés köz- és magánügyben 1931-1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1991. 225.

⁵⁶ Erdei Ferencet a társadalom „megjavitásának” a szándéka vezette a politikába. Már szegedi egyetemistaként bekapcsolódott a Bethlen Gábor Kör, majd az 1930-ban alakult Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiumának munkájába. 1937-ben aktív szerepet vállalt az akkor megalakult Márciusi Frontban. 1937 őszén, pedig a Márciusi Front október 2-án és 3-án Makón tartott találkozóján kidolgozott Makói Kialtvány aláírói között szerepelt Féja Gézával, Illyés Gyulával, Kovács Imrével és Veress Péterrel egyetemben. Noha az 1930-as évek végén ő is közeledett az Eckhardt Tibor vezette *Kisgazdapárthoz*, de mégsem lépett be. 1939. június 29-én viszont az ugyancsak Makón megalakult Nemzeti Parasztpárt alapító tagjai között volt. 1944. december 22-től a Dálnoki Miklós Béla vezette ideiglenes nemzeti kormány belügyminisztere lett. Erdei korai politikai szerepvállalásáról részletesebben lásd: PAPP Zoltán *i. m.*, 10-16.

⁵⁷ 1938 júniusában Ortutay Gyulának írt egyik levelében a népiek politikai törekvéseihez való viszonyáról vallott: „*[...] benne vagyok a dologban minden sértődés és egyebek nélkül, ha az a vállalkozás meri vállalni a teljes politikai perspektívát, és személyekre való tekintet nélkül csakugyan «új magyar ideológiát» csinál, kisebb dologért sem barátság, sem egyéb címen nem segítem senkinek a vállalkozását, és nem viselem a kifakadásait.*” Erdei Ferenc levele Ortutay Gyulához. Makó, 1938. június 17. *Levelezés köz- és magánügyben 1931-1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1991. 311.

⁵⁸ ERDEI Ferenc: *A szabadság politikája. Válasz* 1937. IV. évf. 12. (december) 717. Ebben az írásában Erdei egyértelműen a népi írók mozgalmának aktív politikai mozgalmáá fejlesztését

nemzetgyalázás és büntett feldicsérése vádjával eljárás indult, melyet kiegészített a Márciusi Front 1938-as programnyilatkozatának aláírói ellen indított per. A bíróság végül Erdeit 2 hónap fogházra ítélte, így saját bőrén tapasztalta meg a politikai út nehézségeit. Második börtönbüntetésének a letöltését 1943 végén kezdte meg.⁵⁹

Erdei Ferenc egyértelmű közeledése a marxizmushoz először egy 1935-ös, alig ismert tanulmányában érhető tetten. A *Magyar gazdaságtudomány* címet viselő írásában Erdei egyértelműen annak a véleményének adott hangot, hogy az elvont, egyoldalú „klasszikus gazdaságtan” politikai állásfoglalásra és cselekvésre képtelen. Egyedül a „szocialista gazdaságtan” az, amely nem zárt szaktudomány, hanem egyértelmű és világos politika: „*A proletár sorsot magyarázó és alakító szocialista gazdaságtudományon kívül minden egyéb fajta gazdaságtan a meglehetősen szerencsétlen kezdet terhével mindenkor sietve fordul el a sorskérdésektől és kialakította azt a tudományvilkos dogmát, hogy csak az tudomány, ami konkrét tényektől és sorsoktól elvonatkoztatott.*”⁶⁰

A parasztságot mindig középpontba állító Erdei tehát szellemi evolúciója során fokozatosan közeledett a szocializmushoz, s tanulmányai során is mindinkább ilyen irányba tájékozódott.⁶¹ Leginkább az fogta meg ebben az ideológiában, hogy elsősorban ebben vélte felfedezni a valódi tenni akarás szándékát, itt érezte a kellő elszántságot a társadalom átalakítására, a parasztság felemelésére: „*A szocialista tudományt magát a sorsalakítás vágyának energiája hozta létre, nem csodálatos, ha minden ízében politikai energia feszíti. Nincs is különálló értéktana és*

sűrgette, és a népi írók reálpolitikusokká válását szorgalmazta: „*Sommásan: azt követeli ma a tiszta szándékú magyar írótól a szabadság politikája, hogy ne a több és nagyobb szabadságnak az illúzióját táplálja, mert ez veszedelmes önáltatás, hanem azzal éljen, ami valóságosan a birtokában van és azt fordítsa arra, ami a nagyobb szabadság útján valóban fontos és jelentékeny: segítse elő egy olyan politikai mozgalomnak a keletkezését és erősödését, amely a szabadság megépítését célozza, egyszóval legyen politikus és ne illúziókat, hanem politikai mozgalmat erősítsen.*” ERDEI Ferenc: A szabadság politikája. *Válasz* 1937. IV. évf. 12. (december) 721.

⁵⁹ BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Püski Kiadó, Budapest, 1989. 295-296.; valamint: Varga Gyula: Erdei Ferenc, a 20. század magyar progressziójának kiemelkedő képviselője. In: ROMÁNY Pál – VARGA Gyula – PÉTER László: *Erdei Ferenc világa*. Kiadja az Erdei Ferenc Társaság. Makó, 2008. 16.

⁶⁰ ERDEI Ferenc: Magyar gazdaságtudomány. *Magyarságtudomány I.* 1935/2, 137. Erdei állásfoglalása szerint tehát a klasszikus gazdaságtudomány zsákutcába futott „*képtelen volt politikus állásfoglalásra és akcióra*”, ezzel szemben a szocialista gazdaságtan „*mindenestől politika lett [...] egyben társadalom, történet és kulturtudomány, sőt világnézet lett.*” - ERDEI Ferenc: Magyar gazdaságtudomány. *Magyarságtudomány I.* 1935/2. 143.

⁶¹ Huszár Tibor jegyezte meg az idézett vitacikkkel kapcsolatban, hogy Erdei „*részletesen foglalkozik a marxi gazdaságtan klasszikus és új elemeivel s érvelésének anyaggazdasága azt tanúsítja, hogy túllépve a szegedi szemináriumok sémáin, elmélyült stúdiumokat folytatott a marxi gazdaságtan témakörében.*” HUSZÁR 1979. 439.

*gazdaságpolitikája: a gazdaságelmélet és a gazdaságtörténeti elemzés maga egyben értékelés és politikai útmutatás.*⁶²

Erdei Ferenc azonban sokáig szembehelyezkedett az illegális marxista mozgalommal és a szocializmus hazai képviselőivel. Ennek oka elsősorban abból fakadt, hogy Erdeit mindig a parasztság sorsa érdekelte, s céljai eléréséhez választott ideológiát, míg az elvi alapokon álló marxisták számára a parasztság csak egy olyan széles társadalmi csoport volt, amelyet meg akartak nyerni és be akartak vonni a mozgalomba. Révai József például 1930-ban, az *Új Március*ban is kifejtette, hogy szorgalmazza ugyan a nagybirtokok kisajátítását, de szerinte a modern földreform nem más csak egy illúzió, „zsírosparashti jelszó”, amit le kell leplezni.⁶³ Erdei ezzel a szemlélettel élesen ellentétes állásponton volt, hiszen, – mint említettük – ő a parasztság polgárosodásában, a paraszttársadalom integrálódásában látta a megoldást.⁶⁴

Ez volt tehát a legfőbb oka annak, hogy Erdei sokáig tartózkodott a baloldali, marxista ideológiától, s mint azt Huszár Tibor is megállapította „*ezért társult már Szegeden a munkások ügye iránti rokonszenve az illegális kommunisták bátorsága és elvszerűsége iránti megbecsülése a KMP agrárpolitikájával szembeni kételyekkel, tartózkodással, s végső soron e tény is magyarázza a szocialista gazdaságtan hazai művelőivel szembeni fenntartásait.*”⁶⁵

Ugyanakkor Erdei már a *Magyar gazdaságtudományban* is részletesen kifejtette azokat a főbb gondolatokat is, amelyek elvi síkon megfogalmazódtak benne a szocializmussal szemben: „[...] amit a szocialista tudomány értékesnek és megvalósítandónak tart, a munkásság sorsa szempontjából, azt mint szükségszerű következményt adja elő, mely a társadalom dialektikus fejlődése során feltétlenül bekövetkezik. Ez a beállítás a pánpolitikus attitűdnek oly fokú kiélézése, mely szélsőbb fogalmazásban már el sem képzelhető. [...] egyfelől elhomályosítja a célkitűzés tisztaságát és indokoltságát, másfelől pedig eltorzítja és illuzórikussá teszi a tények felismerését, végeredményben nem vezet célra.”⁶⁶ De nem tudott azonosulni Erdei azokkal a már-már klasszikusnak tartott marxista szerzőkkel sem, akiket a hazai kommunisták bálványként tiszteltek. Az általuk képviselt elképzelést és politikát a valóságtól és a tényektől elrugaszkodottnak tartotta.⁶⁷

⁶² ERDEI Ferenc: *Magyar gazdaságtudomány. Magyarságtudomány I.* 1935/2. 143-144.

⁶³ Vö. RÉVAI József: Május 1. és a párt falusi feladatai. *Új Március* VI. évf. 1930/4.

⁶⁴ Joggal állapította meg az Erdei Ferencet személyesen is ismerő Varga Gyula, hogy „[...] Erdei parasztpolitikájának mindenkor a polgárosodás állt a zászlaján!” Varga Gyula: Erdei Ferenc, a 20. század magyar progressziójának kiemelkedő képviselője. In: ROMÁNY Pál – VARGA Gyula – PÉTER László: *Erdei Ferenc világa*. Kiadja az Erdei Ferenc Társaság. Makó, 2008. 15.

⁶⁵ HUSZÁR 1979. 463-464.

⁶⁶ ERDEI Ferenc: *Magyar gazdaságtudomány. Magyarságtudomány I.* 1935/2. 144.

⁶⁷ „Különösen szembeütő a szocialista gazdaságtan érzéketlensége a konkrét tényekkel szemben

Álláspontjának módosulásában fontos mérföldkőnek tekinthető az a nyugat-európai tanulmányút, amelyre a makói hagymaszövetkezet küldte 1935 novemberében. Németországban és Svájcban egészen más típusú parasztsággal találkozott, amely polgárosodott és szerves része volt a társadalomnak. Újraértékelte saját paraszti identitását⁶⁸ és hazatérve kapcsolatot keresett többek között Veres Péterrel, valamint a *Válasz* körül tömörülő írőkkel, s bekapcsolódott a népi mozgalomba is.⁶⁹ Fokozatos balratolódása azonban egészen az 1940-es évek elejéig tartott és ő maga is csak az 1943-as balatonszárszói találkozón jutott el a szocialista út nyilvános hirdetéséig.

A társadalom átalakításának a szándéka volt tehát az, ami elindította Erdeit a magyar társadalomfejlődés megismerésének útján. Noha a magyar társadalomról alkotott felfogásának kialakulásában kétségtelenül közre játszottak saját tapasztalatai, származása, a paraszti élet ismerete is, de a legfontosabb szerepe mégis a hazai társadalomra vonatkozóan végzett, elméletileg és módszertanilag egyaránt kimerült, széleskörű kutatásainak volt.

Láttuk, ahogy fokozatosan eljutott a leíró szociográfiától a történeti szociológiáig, a társadalmi problémák történeti kialakulásának vizsgálatáig, miközben látóköre is fokozatosan szélesedett az őt körülvevő parasztságtól az egész társadalom átfogó szemléletéig. A hozzá kötődő kettős társadalmi formáció felvázolásakor mindenekelőtt a történetiség, a magyar társadalom történelmi fejlődésének aránytalanságai jelentették a kiindulópontot számára, mivel mindvégig hű maradt Hajnal azon tételéhez, miszerint „*a jelen társadalma csak a múltból érthető meg.*”⁷⁰

a) A magyar társadalomfejlődés sajátosságai

Erdei Ferenc a magyar társadalom fejlődéstörténetének felvázolásakor 1848-at tekintette fordulópontnak, az átmenetnek a sajátosan magyar rendi társadalomból egy ugyancsak sajátos polgári társadalom felé. Az 1848 előtti időszak rendi

az *orthodox marxizmus íróinál.*” – írta. ERDEI Ferenc: Magyar gazdaságtudomány. *Magyarságtudomány* I. 1935/2. 144.

⁶⁸ Egyik öccsének írt levelében egyértelműen utalt a parasztság szerepére a társadalom átalakításában, s arra, hogy céljait csak más társadalmi csoportokkal együtt érheti el: „*Nem drága jó Öcsém, itt dogma nincs! Értsd meg, itt dogma nincs! Te nem vagy paraszt, és nem vagy polgár, és nem vagy proletár, hanem ember vagy. Te állasz mindezen ketrecek fölött, és a polgár igazságának nekifordítod a parasztot, és a parasztnak a polgárt, s mindkettőnek a proletárigazságot [...]*” Erdei Ferenc levele Erdei Sándorhoz. Idézi HUSZÁR 1979. 494.

⁶⁹ Nyugat-Európai tanulmányútjáról részletesebben lásd Huszár Tibor idézett munkáját: HUSZÁR 1979. 467-497.

⁷⁰ HAJNAL István: Történelem és szociológia. *Századok* 1939.

államáról nagyon leegyszerűsített képet festett, amikor azt egy olyan uralmi rendszernek tekintette, amelyben az „uralkodó nemesség” és a „kihasznált és leszorított parasztság” alkotta a társadalmat.⁷¹

Az 1848-as forradalom a jobbágyszabadítással jelentős társadalmi változások elindítója volt ugyan, de a parasztság nagy részének életkörülményeiben nem következett be minőségi javulás. A parasztlak többsége nem tudott a saját lábára állni, nem volt képes önálló kisbirtokosként saját egzisztenciát teremteni.⁷² 1848-49 legfőbb eredményeit Erdei leginkább talán kulturális téren vélte felfedezni. Egyik kéziratban maradt írása arról tanúskodik, hogy főként az oktatás területén és a gyakoribb társadalmi interakciókban látta 1848-49 legfőbb hozadékát: *„Kulturális téren pedig általánosságban emelkedett az elemi oktatás mértéke és nivója, másfelől pedig parasztfiaknak is megnyitáltak annyira-amennyire a főbb iskolák. Társadalmilag pedig jelentős körülmény: megsűrűsödött az érintkezés paraszt és nem-paraszt között.”*⁷³

Az 1867-es kiegyezéssel olyan gazdasági fejlődés indult, amely páratlan eredményeket ért el, de Erdei szerint éppen ebben a konjunktúrában, illetve ennek a fellendülésnek a nem megfelelő szerkezetében gyökerezett a társadalom kettészakadása. A Magyarországon ekkor kibontakozó, és jelentős teljesítményeket felmutató kapitalizmus ugyanis nem szerves társadalmi fejlődés eredménye volt, s nem kapcsolódott organikusan a magyar társadalomhoz.⁷⁴

A tőke tulajdonosai és a tőkés termelés elindítói jórészt idegen eredetű, a magyar társadalomhoz kívülről csatlakozó csoportok voltak, akik a magyar köznemességnek köszönhették térnyerésüket.⁷⁵ Erdei felhívta a figyelmet azonban

⁷¹ Lásd: ERDEI Ferenc: *A magyar társadalom*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987. [Továbbiakban: ERDEI, 1987.] 15.

⁷² Erdei Ferenc 1943-ban Balatonszárszón a magyar földkérdésről tartott előadásában is szólt a parasztság kiszolgáltatott helyzetének történeti okairól: *„Sem az 1848-as törvényekben, sem az 1850-es császári rendeletekben nincs szó sem a jobbágyság fölszabadításáról, sem pedig a nemesség eltörléséről. Annyi történt csupán, hogy megszűntek az úrbéri kötelezettségek, s ennyiben fölszabadult a parasztságnak az a része, amely valóban úrbéres jobbágy volt.”* Szárszó, 1943. 314. (Erdei Ferenc előadása: A magyar földkérdés)

⁷³ Erdei Ferenc kéziratok hagyatéka. Paraszttmetamorphosis. S-155 a-7. Idézi: HUSZÁR Tibor: A protestantizmus és a romantika elemei Erdei Ferenc pályakezdő írásaiban II. *Világosság* 1979/2. (február) 91.

⁷⁴ Erdei Ferenc egész Kelet-Európa problémájának tekintette a kívülről végbement, felülről történő kapitalizálódást, amely a rendi társadalomszerkezet mellett új „társadalmi elemek” megjelenésével járt együtt: *„[...]ezekben az országokban az úri országlást nem váltotta föl polgári uralom, hanem a régi rezsim egyszerűen magába olvasztotta a polgári erőket s mai napig is a birtokok és hivatalok urai a tőkés polgársággal együtt tartják kezükben a hatalmat és a parasztlak változatlanul alul maradnak.”* ERDEI Ferenc: *Parasztlak*. Akadémiai Kiadó. Budapest 1973. 139.

⁷⁵ Szekfű Gyula a *Három nemzedékben* is a magyar köznemességet tette felelőssé amiatt, hogy a kapitalizmus Magyarországon főként idegen elemek jóvoltából tudott kibontakozni: *„A volt*

arra is, hogy ez az új polgári réteg elkülönült ugyan az úri középosztálytól, de a kapitalista berendezkedés kiépítése folyamán bizonyos értelemben össze is kapcsolódott vele: „Az osztrák tőke német, cseh, morva, zsidó vállalkozókkal végezte ennek az építkezésnek a munkáját, azonban e vállalkozásban mindenütt a reprezentatív szerepeket a nemesi-úri felső és középosztály töltötte be. Így alakult ki egy sajátos munkamegosztás a következőképpen: az állami vezetés és az értelmiségi hivatások nagyobb része a nemesség szerepe maradt, viszont az új termelőserepeket: ipart, kereskedelmet ez az új, idegenekből toborzódott polgárság töltötte be.”⁷⁶

Ezzel a folyamattal tehát egy olyan sajátos társadalomfejlődés indult el Magyarországon, amely az egész társadalomszerkezet megkettőződésével, a történelmi-nemzeti társadalom mellett egy új, modern, de jellemzően idegen eredetű polgári társadalom kialakulásával járt együtt.

Erdei nézete szerint nem kellett sokat várni arra sem, hogy ez a polgári társadalom öntudatra ébredjen, önállóan definiálja önmagát és politikai követelésekkel lépjen fel a történelmi-nemzeti társadalommal szemben.⁷⁷ A dualizmus időszakának végére a két, egymás mellett tornyosuló társadalmi

privilegizált osztályok görcsösen ragaszkodtak az «úri» pályákhoz, s inkább végkép leszállottak, fokról-fokra csúszva, a társadalmi létrán, semhogy hirtelen kiragadják magukat megszokott körükből és az ipari produkció vagy kereskedelem szolgálatába álljanak. [...] Nálunk a zsidóság volt az egyetlen osztály, mely a szerepet magára vállalhatta, miután az országban lakó népfajok, a magyarral élükön, tökéletesen tehetetlenek bizonyultak a kor igényeinek eleget tenni.” SZEKFI Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 1989, 2007. 242-243. Erdei Ferenc gondolatai ezen a ponton összecsengenek Szekfiével, noha Szekfit az általa lerombolni kívánt hatalom képviselőjének tartotta, s történetfelfogását is elutasította. Huszár Tibor Erdei Szekfi-képéről írta a következőket: „Szekfit a Habsburg-történetírás megígéző s ezért kétszeresen veszélyes utóvédharcosának tekintette. Nem osztotta álláspontját sem a liberalizmus, sem Kossuth értékelésében; Tisza István portréját stilizáltnak tartotta, Ady-képe megbotránkozta.” HUSZÁR 1979. 368.

⁷⁶ ERDEI, 1987. 18.

⁷⁷ Ezt az öntudatra ébredést Erdei az 1890-es évekre tette: „A nemesi államvezetés árnyékában és közreműködésével jelentékeny arányokban kifejlődött a hazai kapitalista gazdálkodás s egy hazai polgárság. E polgárság legnagyobb részét idegenekből toborzódott, azonban asszimilálódott is a magyar vezető rétegekhez. [...] A 90-es évekre azonban ez a polgári társadalom már olyan arányokban kiépült, hogy önálló erőket és törekvéseket tudott képviselni a konzervatív nemesi-nemzeti társadalommal szemben.” ERDEI, 1987. 21. A 19. századi társadalomfejlődést elemző Hanák Péter mind a hazai nemesség, mind a nagypolgárság szerepét Erdeihez nagyon hasonlóan ítélte meg: „Egyrészt a nemesség polgárosodása a gyakorlatban jórészt illúzióknak bizonyult. A nemzeti liberalizmus polgárosodás-eszményének valósága a nemesség nagy részét, főként a deklasszálódó gentryt, kiábrándította, és fokozatosan antiliberalis-antimodernizációs irányba terelte. Másrészt a zömmel asszimilált elemekből rekrutált nagyburzsoázia nem tudta a gazdaságban elfoglalt vezető szerepét a társadalomban és a politikában is megszerezni.” HANÁK Péter: *Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. Történelmi Szemle 1997/2.* 162.

formáció, – elsősorban saját hatalmának megóvása érdekében – megegyezést kötött a fennálló berendezkedést veszélyeztető, és sorsával egyre elégedetlenebb munkássággal és parasztsággal szemben: „[...] ez a korszak egy új kiegyezéssel végződött. [...] E kiegyezés alapja a magyar földbirtok s vele a magyar úri felső és középosztály és a kapitalizmus, illetőleg e gazdálkodás polgársága között való kiegyezés. [...] a felső úri rétegek és a polgári társadalom vezető polgársága [...] választójogával kitartóan és sikeresen vigyáz arra, hogy sem a parasztság, sem a munkásság követelésesei fel ne boríthassák ezt a kiegyezési rendet. [...] A történelmi nemzeti társadalom arisztokráciájával és úri középosztályával az államapparátus és a földbirtok pozícióiban már csak a politikai vezetésre szorult, és mind a gazdasági, mind az irodalmi, szellemi életben meglehetősen hátrakerült. Annál erőteljesebben foglalta el ezeket a helyeket a frissen felnövekedett és most is egyre duzzadó polgári társadalom. A háború végén már szinte két Magyarország állott egymással szemben.”⁷⁸

Az első világháború tehát ilyen állapotában érte a magyar társadalmat, amely nem volt felkészülve a bekövetkezett nagyon gyors és radikális változásokra. A polgári demokratikus forradalom és az azt követő proletárdiktatúra Erdei szemléletében olyan kísérleteknek tekinthetőek, melyek már kialakulásuk pillanatában kudarcra voltak ítélve, mivel magukban hordozták összeomlásuk okait.

A polgári demokratikus forradalom Erdei szerint a politikai vezetést a történelmi-nemzeti társadalomtól átvevő polgári vezető réteg modernizáló kísérlete volt, amely azonban nem rendelkezett a céljai eléréséhez szükséges társadalmi támogatottsággal. Magyarországon ugyanis nem volt olyan széles polgári réteg, amelyre támaszkodhatott volna, így a demokratikus átalakulásból csak egy olyan elhaló kísérlet lett, melyet mindössze egy szűk polgári vezető réteg akart végrehajtani.⁷⁹ Az ezt követő Tanácsköztársaság pedig Erdei nézőpontjából a magyar társadalom átalakításának olyan elhibázott kísérlete volt, amely komolyan számolt a forradalmi átalakulás világméretűvé válásával. Kívülről várta a rendszer megszilárdulását, és önmagára maradva a nyílt erőszaktól sem riadt vissza.⁸⁰

⁷⁸ ERDEI, 1987. 23-24.

⁷⁹ Erdeinél a polgári demokratikus forradalom elszalasztott lehetőségként, a magyar társadalom megváltoztatásának kudarcra ítélt kísérleteként jelenik meg: „Az összeomlás, amely a háború végén bekövetkezett, pillanatnyilag teljesen felbontotta nemcsak a monarchia államszervezetét, hanem az egész történelmi nemesi társadalomrendet is. [...] Szinte ellenállás nélkül kerülhetett tehát uralomra és kísérhelte meg a modern polgári Magyarország felépítését a radikális és forradalmi polgári politika. [...] A kísérlet azonban nem sikerült. [...] az uralomra került polgári politika nem széles és kifejelett polgárságra támaszkodhatott, hanem mindössze egy polgári kisebbség volt az, amely e társadalomalakító kísérletre vállalkozott.” ERDEI, 1987. 24-25.

⁸⁰ Ahogy azt Erdei a Tanácsköztársasággal kapcsolatban megállapította: „Az egész

A polgári demokratikus forradalom és a proletárdiktatúra kudarca Erdei szerint egyben a polgári társadalom kudarca is volt, s a következő időszakban ismét a történelmi-nemzeti társadalom vette át a vezető szerepet, mivel „a háború előtti fejlődés eredményeként ebben a felbomlott állapotban a legnagyobb politikai erőt mégiscsak a feléledt történelmi-nemzeti társadalom elmei képviselték.”⁸¹

A Horthy nevével fémjelzett ellenforradalmi rendszerben tehát a történelmi-nemzeti társadalom felülkerekedett ugyan a polgári társadalmon, de az továbbra is erős maradt, sőt tovább fejlődött.⁸² Mindössze egy hatalmi eltolódás következett be, amelynek hatására „[...] az államba szervezett történelmi nemzeti társadalom [...] felülkerekedett a kapitalizmus polgári társadalmán, anélkül azonban, hogy azt akár felszámolni, akár pedig helyettesíteni képes lett volna. [...] az úri középosztály és a keresztény nemzeti kispolgárság elemei bekerültek a polgári pozíciókba, és ott a régebbi polgárság, tehát jelentékeny részben zsidóság által kialakított formákban folytatták a gazdasági tevékenységet.”⁸³

A két világháború között tehát a magyar társadalom kettőssége továbbra is megmaradt.⁸⁴ Erdei véleménye szerint a két elkülönült társadalomszervezet egymás mellett élt és fejlődött ebben az időszakban, míg az ezekből kiszorult rétegek jelentős része alávetettségben, teljes kiszolgáltatottságban leledzett a „társadalom alatt”, a felemelkedés minden reménye nélkül.⁸⁵ A két világháború közötti magyar társadalmat tehát Erdei egy olyan kettős szerkezetű társadalomnak látta, amelynek a kettős szerkezete nem ért le egészen a társadalom legalsóbb

proletárdiktatúra a világháború feltételezésére épült, és amikor ez a feltevés kilátástalannak bizonyult, már el is vesztette belső biztonságát ez az uralom, és csak terrorisztikus módszerekkel tudta magát egy ideig még fenntartani.” ERDEI, 1987. 26.

⁸¹ ERDEI, 1987. 27.

⁸² A két világháború közötti időszakban Erdei nézete szerint, mind a történelmi-nemzeti, mind a polgári társadalom tovább fejlődött és erősödött: „[...] a történelmi úri középosztály egyfelől a tisztviselő pozíciók révén, másfelől pedig a gazdasági életben elfoglalt helyeken erősödött meg, mellette csak a kapitalizmus szabad polgársága fejlődött és erősödött hasonlóképp.” ERDEI, 1987. 28.

⁸³ ERDEI, 1987. 33.

⁸⁴ Erdei álláspontját a két világháború közötti magyar társadalom kettősségéről, illetve a hazai polgárosodás sajátos folyamatáról Huszár Tibor is osztotta: „Az ellenforradalom egy tőkés társadalmat restaurált, amelyben [...] viszonylag intaktul megőrződtek a feudális társadalomszerkezet elemei. [...] Az ellenforradalmi rendszer ily módon restaurálta a dualizmus kori magyar társadalomszerkezet kettősségét, szövevényességét [...]” Huszár Tibor: *Értelmiségtörténet – értelmiségyszociológia*. In: HUSZÁR Tibor: *Történelem és szociológia*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1979. 27-28.

⁸⁵ „Ahogy az úri létforma a történelemből épült, és szemben áll az alsó társadalom világával, úgy a városi polgári életforma európai példákból épült, azonban éppen úgy lebegő felső világ a parasztság létével szemben.” ERDEI Ferenc: *A magyar társadalom a két háború között. (I.) Valóság* 1976/4. 29.

rétegeiig. Ennek következtében a társadalomban, illetve azon kívül is voltak olyan leszakadt csoportok, melyeknek felemelkedése sem a történelmi-nemzeti, sem a polgári társadalomnak nem állt az érdekében.⁸⁶

Erdei felfogása szerint tehát a parasztság, amelyről itt szó van, 1867 után sajátos helyzetben találta magát, mivel számára nem jutott hely ebben a kettősnek tekinthető társadalm szerkezetben. Nem tartozott sem a történelmi-nemzeti, sem a modern polgári társadalomhoz, s nem volt rá lehetősége, hogy integrálódni tudjon. Leszakadásának, kirekesztettségének fő oka abban rejlett, hogy a parasztság túlnyomó többsége nem tudott elég hatékonyan bekapcsolódni a kapitalista termelésbe.

Területenként mutatkoztak ugyan különbségek a parasztság helyzetét illetően, mivel a jobbágyok életkörülményeiben jelentős eltérések voltak már 1848 előtt is. Az esetlegesen meglévő megtakarítások, rendelkezésre álló anyagi erőforrások nagyban elősegíthették a módosabb parasztok bekapcsolódását a tőkés termelésbe.⁸⁷ A parasztság legnagyobb része azonban nem volt ilyen szerencsés helyzetben, s – mint arra Erdei is felhívta a figyelmet – többségük elsősorban azért maradt meg a jobbágysorhoz hasonló helyzetben, mivel nem voltak meg az eszközei, hogy bekapcsolódhasson az általános konjunktúrába.⁸⁸

A parasztság Erdei Ferencnél tehát egy kitaszított réteggént jelent meg, amely differenciált volt ugyan, de még a leggazdagabb csoportjai sem tudtak beilleszkedni sem a nemzeti, sem a polgári társadalomba. Az általa felvázolt „kettős társadalom” tehát valójában hármashoz tekinthető, amennyiben benne a

⁸⁶ Mint azt a Balatonszárszón elmondott előadásában is kifejtette a kor társadalmáról szólva: „Ennek a két különböző elvű szervezetnek az egybeszövődése adja a magyar társadalom alapvető jellegét. [...] mindkét struktúra csak magas szerkezet, tehát nem általános munkaszervezete közösségünknek, tehát nem a legalsóbb fokig kiépült társadalmi szervezet. [...] e két társadalmrendszer alatt, mint egy alsó és régi állapotában megmaradt társadalom helyezkedik el a parasztság világa, a nép társadalma.” ERDEI, 1987. 36.

⁸⁷ A paraszti sors területenként meglévő különbözőségeiről Erdei a következőket állapította meg: „A fellendülésnek és az építkezésnek ebben a korszakában a jobbágyságból felszabadult parasztság aszerint tudta felhasználni a konjunktúrát, ahogy a megelőző rendi társadalomban történelmi tőkét gyűjtött. [...] Tehát a Kisalföldnek és az északi és nyugati Dunántúlnak nyugatias parasztsága és a Nagyalföldnek szabadabban fejlődött polgárgazda parasztsága jár az élen. Ezeknek a vidékeknek a parasztságai a termelés fejlesztése és kiterjesztése irányában jelentékeny előrehaladást tettek.” ERDEI, 1987. 18-19.

⁸⁸ „E kisebbséggel szemben parasztságunk többsége távolról sem tartott kezében annyi tőkét és képzettséget, hogy a megnyíló lehetőségeket sikeresen kihasználhatta volna. Mint társadalom: fejletlen, megmerevült és fellendülésre képtelen szervezetek voltak, gazdasági felszereltségük pedig nagyon is fogyatékos volt. Így történt, hogy mind a hátramaradtabb fejlődésű urbéres jobbágyság, mind pedig az uradalmi szegődményesek, valamint az uradalmi cselédek megmaradtak ugyanabban az állapotban, amiben a rendi társadalom korszakának a végén voltak.” ERDEI, 1987. 20.

parasztságnak önálló, de sok szempontból alárendelt szerep jutott. Ahogy azt Erdei *A magyar paraszttársadalomban* is megfogalmazta: „Az ilyen társadalmi szerkezetnek természetéből folyó szükségszerű következménye, hogy a nemzeti társadalomban, mintegy a nemzet alatt, zárt autark világ a parasztságé. [...] Befelé a parasztság élete zárt körben, egy autarkia egységében folyik, kifelé pedig egészen különleges és végeredményben nagyon korlátozott közlekedésben él a társadalom többi részével.”⁸⁹

Ebből az imént felvázolt sajátos magyar társadalomfejlődésből következett tehát Erdei szerint annak a nagyon is élő társadalomnak minden problémája, amellyel gyermekkora óta nap mint nap találkozott, s amelynek megértésére kora ifjúságától kezdve törekedett. A társadalom Erdeinél egy folyamatosan fejlődő, alakuló, változó organizmus volt, amelynek jelenlegi állapota mindig a múltból következett, s történeti fejlődés eredményeként állt elő.

b) *A magyar társadalom „kettős” felépítése*

Erdei Ferenc a magyar társadalmat így egy „többszörösen összetett” szerkezetű, kétpillérű társadalomnak látta, amely két egymás mellé helyezhető, tagolt struktúrából, illetve egy viszonylag jelentős, struktúrákon kívül eső, „társadalmon kívüli”, önálló paraszttársadalomból állt. A kettős szerkezet, a rendi társadalmiszerkezet és a mellé nőtt, viszonylag új, polgárinak vagy kapitalistának nevezett társadalmiszerkezet távolról sem fedte le a magyar társadalom egészét. A történelmi-nemzeti társadalom belső felépítését úgy képzelte el, mint ami a hatalmát a múltból eredeztető arisztokráciából, a rendszer működtetéséért felelős úri középosztályból, valamint a vezető rétegekhez lojális kispolgárságból állt.

Ezzel szemben a modern polgári társadalom a főként nagyiparosokból és nagykereskedőkből álló polgári arisztokráciából, a sok szempontból a hazai gazdaság motorjának tekinthető polgári középosztályból, valamint egy némileg kisebb súlyú, de ugyancsak a kapitalista termeléshez kötődő polgári kispolgárságból állt. A modern polgári társadalomhoz alulról kapcsolódott még az a valódi termelőmunkát végző, idegen eredetű ipari munkásság, amely egyre nagyobb arányban szívott magába paraszti elemeket is, s viszonylag jelentős előrehaladást tett a politikai érdekérvényesítés terén.

A kettős struktúrát egymás mellé állítva a társadalom legfelső rétegét egyrészt a történelmi arisztokrácia, másrészt a polgári társadalom oldaláról egy idegen eredetű nagytőkés csoport képezte. Erdei az 1940-es évek elején úgy látta, hogy ez

⁸⁹ ERDEI Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. Franklin Társulat. Budapest, é. n., 155. illetve: ERDEI Ferenc: *Emberül élni*. Egy életút mérföldkövei. Válogatás. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974. 201.

a hagyományos arisztokrácia „[...] ma is töretlenül bírja azt az úri tekintélyt, amelyet korábban élvezett, és egészében sem olyan vállalkozó tőkésosztállyá nem alakult át, mint a nyugati arisztokráciának igen jelentékeny része, sem értelmiségi vezető réteggé nem vált, hanem most is éppen úgy, mint a megelőző korszakokban, politikai vezető réteg és földbirtokos [...]”⁹⁰

Nagy szerepet tulajdonított a történelmi arisztokráciának az egész rendi társadalomszervezet fennmaradásában is, hiszen annak ellenére, hogy ez a réteg nem rendelkezett akkora gazdasági erővel, mint a polgári társadalom nagytőkéséi, de birtokai révén mégis működtetője és fenntartója volt azoknak a feudális maradványoknak, amelyek a történelmi nemzeti társadalom szervezetét áthatották.⁹¹

A modern polgári társadalom csúcspontján álló „urizáló hajlamú” nagypolgárság ezzel szemben Erdei szerint kizárólag annak a kapitalizmusnak köszönhető hatalmát, amely szinte ellenállás nélkül tört be és fejlődött ki Magyarországon.⁹² Ez a gazdaságilag megerősödött vezető réteg azonban nem elégedett meg a megnövekedett gazdasági befolyásával, és egyre inkább a történelmi arisztokráciát megillető rangra kívánt emelkedni: „Ez a polgári arisztokrácia nem a saját polgári fejlődése útján építette ki előkelőségét, hanem csak a vagyonát szerezte meg a kapitalista fejlődésben, és ehhez a vagyonhoz vette az előkelőséget onnan, hol az készen volt.”⁹³

A polgári társadalom egyik fő bűnének Erdei éppen azt tekintette, hogy ahelyett, hogy egy fokozatos polgári forradalmat vívott volna ki, felszabadítva és a társadalomba integrálva ezáltal a társadalmon kívül rekedt parasztságot, minden erejét és befolyását arra fordította, hogy minél jobban hasonuljon a történelmi nemzeti társadalomhoz.

A két különböző típusú arisztokrácia alatt helyezkedett el Erdei Ferenc rendszerében az úri és a polgári középosztály. A történelmi nemzeti társadalom középrétegét nagyon pontosan körülhatárolta Erdei: „Egész pontosan csak az

⁹⁰ ERDEI, 1987. 37.

⁹¹ „A két háború közti korszakban a tényleges helyzet az, hogy a magyar mezőgazdasági termelés kisebbik fele a nagybirtokos gazdálkodásnak a konzervatív történelmi formái között folyt, s ez a termelőhelyzet a legelsőrendű támasza volt ekkor is az egész konzervatív társadalomszerkezetnek.” ERDEI Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. (I.) *Valóság* 1976/4. 26.

⁹² Erdei a magyarországi kapitalista fejlődést egyrészt azért tartotta egészségtelennek, mert annak semmilyen társadalmi korlátja, fékje nem volt, másrészt pedig kifogásolta, hogy alig gyakorolt hatást a hazai gazdaság egyik legfontosabb szegmensére, a mezőgazdaságra: „[...] egy fölkészületlen társadalomban a haszonra törés gátlás nélkül vezethette a vállalkozást, mert vele szemben nem volt tárgyi ellenállása a társadalomnak. [...] A magyar kapitalista vállalkozás társadalmi természetére élénken rávilágít az a körülmény, hogy alig terjedt ki a mezőgazdasági termelésre.” ERDEI Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. (II.) *Valóság* 1976/5. 40-41.

⁹³ ERDEI Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. (II.) *Valóság* 1976/5. 49.

állam, az egyház és az uradalom értelmiségi alkalmazottai számítanak a középosztályba, szóval a történelmi értelmiség, illetve tisztviselőréteg.”⁹⁴ Ezt a réteget tartotta Erdei a történelmi nemzeti társadalom legfőbb letéteményesének, amely nem annyira értelmiségi szerepénél, mint inkább hivatali állásánál fogva töltött be fontos szerepet a konzervatív társadalmi struktúra fenntartásában.⁹⁵ Ez az úri középosztály élesen elkülönült mind a társadalom alsóbb rétegeitől, mind pedig a polgári középosztály képviselőitől. Erdei jellemzése szerint ez a történelmi nemzeti középosztály egyik fő tulajdonsága, hogy „[...] a parasztságot magával szemben idegennek, a maga számára nehezen érthetően tartja magyarnak, viszont a polgárságot szinte egyszében zsidóságnak érzi.”⁹⁶

A polgári középosztályba ezzel szemben belekerültek a középvállalkozók, a jobb módú, alkalmazottakat foglalkoztató iparosok és kereskedők, a vállalati tisztviselők, illetőleg az ún. „szabad pályák” értelmisége. Erdei tehát felismerte, hogy az állam- és egyházszerkezet mellett a kapitalista gazdaság is jelentős értelmiségi munkaerőt foglalkoztatott, kialakítva ezzel a hagyományos „úri” értelmiség mellett egy attól jelentősen különböző polgári értelmiséget: „A magyar társadalomalakulásban az állam és az egyház mellett a kapitalista vállalkozás nevelte és szervezte meg az értelmiségi munkát. Egyfelől a hivatal, másfelől a vállalati állás alakította ki az értelmiségi tevékenység társadalmi formáit [...]”.⁹⁷ Az aggodalomra leginkább okot adónak azonban azt tekintette, hogy sem az úri középosztály értelmisége, sem pedig az új, polgári értelmiség nem volt azonos a nép értelmiségével, s így mindvégig érzéketlen maradt a parasztság problémáival szemben.⁹⁸

⁹⁴ ERDEI Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. (I.) *Valóság* 1976/4. 46.

⁹⁵ „A történelmi-nemzeti társadalom igazi képviselője azonban a középosztály. [...] az értelmiségi hivatásokat és a hivatalnoki szerepeket foglalja magában. [...] nem az értelmiségi hivatások szakszerűsége adja meg lényegét, hanem az úri társadalomvezetés hagyománya.” – hangzottak Erdei szavai 1943-ban Balatonszárszón. ERDEI, 1987. 37.

⁹⁶ ERDEI, 1987. 38.

⁹⁷ ERDEI Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. (II.) *Valóság* 1976/5. 46.

⁹⁸ Németh László értelmiség felfogása jelentősen különbözött Erdei Ferencétől, hiszen élesen elhatárolta az általa értelmiséginek nevezett réteget a középosztálytól, sőt bizonyos értelemben szembe is helyezte vele: „A középosztályi embernek hivatala és fikszuma van, az értelmiségnek munkája és hivatása. A középosztálybelinek az, hogy vannak nála nyomorultabbak: tekintély, büszkeség; az értelmiséginek: lelkiismeretfurdalás és felelősség.” Németh László: Az értelmiség önérzete. In: *Kisebbségben* III-IV. Köt. Püski Kiadó, Budapest, 1942. 245. Németh László tehát az értelmiséget nem tartotta a középosztály részének, sőt sokkal közelebb érezte hozzá az alsóbb rétegeket. Az értelmiséggel szemben meglévő sztereotípiák eloszlására 1943-as balatonszárszói előadásában is kísérletet tett: „Ne ismerjék el, hogy az értelmiségi ember nem munkás. [...] a legrosszabbul fizetett munkásréteg – a kisfixesek mellett – ma éppen az értelmiség.” *Szárszó* 1943. 224. Huszár Tibor mutatott rá egyik tanulmányában arra, hogy Németh László azzal, hogy a középosztályon kívül eső, a társadalom kiszolgáltatottabb rétegei iránt felelősséget érző értelmiség ideáját vázolta fel, egy olyan sajátos értelmiség-felfogást képviselt, amely

A középosztály alatt helyezkedett el a társadalmi szerkezetben az a kispolgárság, amely ugyanúgy kettéosztott volt, mint az arisztokrácia, vagy a középrétegek. Jellemző tulajdonsága ennek a rétegnek az egzisztenciális kiszolgáltatottság, illetve érzékenység. A nemzeti kispolgársághoz tartozó hivatali altisztek, postások, vasúti kalauzok, rendőrök stb. létüket köszönhették a fennálló hatalomnak, éppen ezért kötődtek erőteljesen a történelmi nemzeti társadalomhoz, s alkották annak alsó bázisát.⁹⁹ A polgári társadalom kispolgári rétegei azonban még náluk is kiszolgáltatottabbak voltak, hiszen nem állt mögöttük kifejlett államszervezet, s létük a mindenkori gazdasági realitásoktól függött.¹⁰⁰

A polgári társadalomszerkezetben a kispolgárság alatt helyezkedett el az a munkásság, amely kezdetben idegen eredetű volt, de egyre inkább magába fogadta a paraszti létből kitörni akaró fiatalok tömegeit is. Az így megduzzadt ipari munkásság szervezetenként ugyan továbbra is a polgári társadalomhoz kötődött, de egyre nyilvánvalóbbá váló politikai törekvéseiben jóval túlmutatott azon.¹⁰¹ Erdei megállapítása szerint egy „*bérharcos szektából általános társadalmi tényezővé lépett elő.*”¹⁰²

A kettős struktúra alatt, a társadalmon kívülre szorult tehát az a parasztság, amely tulajdonképpen ugyanúgy kiszolgáltatottja volt a fennálló társadalmi rendnek, mint a munkásság.¹⁰³ Ezen a ponton kapcsolódott össze Erdei

jelentősen különbözött mindenki másétól: „*Németh László értelmiség felfogását sokan Ortegáéval azonosítják. Az érintkezési pontok ellenére azonban eredeti felfogással van dolgunk. Ortegánál a minőség fogalom arisztokratikus hangszereltségű: az értelmiségi elit kiváltságát félti a „Tömegek” lázadásától, Németh László viszont a „tömeget” akarja intellektualizálni.*” Huszár Tibor: Az értelmiség-szociológia és -szociográfia hazai történetéhez. In: *Értelmiség-szociológiai írások Magyarországon 1900-1945.* Budapest, 1981. 45.

⁹⁹ Erdei a nemzeti kispolgárságot egyfajta lojális nemzeti alsóosztályként írta le: „*A többségünk paraszteredetű vagy vidéki-falusi kisiparosféle származék, tehát mindenképpen az alsó népi társadalom leszármazottja. [...] Tehát nem úri réteg ez [...] mégis belső összefüggésben áll az úri középosztállyal: nemzeti alsóosztály. [...] Létét a konzervatív nemzeti társadalom biztosítja [...] a konzervatív nemzeti eszme híve [...]*” ERDEI Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. (I.) *Valóság* 1976/4. 52-53.

¹⁰⁰ Erdei szerint ez a kispolgárság egy meglehetősen kiszolgáltatott és laza szerkezetű csoport, amely nehezen tud alkalmazkodni az őt érő gazdasági-társadalmi változásokhoz: „*Nem önálló építmény, nem magában kifejtett szerkezetiség, hanem különböző erőhatások lecsapódása és az átmenetek keresztesződése. [...] Az a réteg ez, amely a legérzékenyebben reagál minden változásra, mert a legkevesebb ellenállást és képzettséget képviseli az élet alakulásával szemben.*” ERDEI Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. (II.) *Valóság* 1976/5. 55.

¹⁰¹ A munkásság Erdei felfogása szerint így csak formailag volt a polgári társadalom része: „*Tehát a polgári társadalom alján tényleg kispolgári vagy proletári állapotban élt, politikai törekvéseiben azonban egy másik, a polgári társadalmon túli világot képviseli.*” ERDEI, 1987. 40.

¹⁰² ERDEI Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. (I.) *Valóság* 1976/4. 58.

¹⁰³ Erdeinél már *A magyar paraszttársadalomban* ugyanolyan dolgozó osztályként jelent meg a parasztság, akár a munkásság: „*A proletariátus a kapitalista-polgári struktúra-elv szerint dolgozó*

társadalomképe a baloldali, marxista felfogásokkal, és itt jelent meg Erdeinél a munkásság és a parasztság érdekazonosságának gondolata.

Mint láttuk, Erdei álláspontja szerint a magyar társadalomfejlődés legfőbb problémája az volt, hogy a parasztság jelentős része kimaradt a polgárosodás folyamatából, s önálló paraszttársadalmat alkotott. Erdei a parasztság szempontjából éppen ezért a felemelkedés legfontosabb elemének azt tartotta, hogy a paraszttársadalom integrációja a polgári társadalomba minél előbb végbemenjen. Itt került szembe a polgári fejlődést elutasító marxista ideológiával, majd a munkásmozgalom erősödését látva, s számolva a politikai realitásokkal, korábbi fenntartásait félre téve jutott el ahhoz a gondolathoz, hogy a parasztság felemelkedéséhez a munkássággal történő szövetkezésre, s a korábban általa is megkérdőjelezett baloldali politikához való csatlakozásra van szükség. Az 1943-as szárszói konferencián előadást tartó Erdei már ennek a szellemében, a fennálló társadalom átalakításának a vágyától fűtve vezette elő gondolatait.

A parasztság helyzete volt az, ami Erdeit a magyar társadalom alapos vizsgálatára sarkallta, s nem véletlen, hogy a parasztság sorsának a megoldását is csak az egész magyar társadalom megváltoztatásával látta elérhetőnek.¹⁰⁴ A mélyreható társadalmi változásokat azonban nem a történelmi nemzeti társadalomtól, de nem is a modern polgári társadalomtól várta, mivel rendszerében mindkettő a kettős szerkezet fenntartásában és ezzel egyidejűleg a parasztság alávettségében érdekelt. Idealizmusára jellemző, hogy a nagy változásokat egy olyan vezető rétegtől remélte, amely elkötelezett a parasztság ügye iránt, s amelyet kizárólag saját képességei emelnek ki a többi ember közül.¹⁰⁵

Földreformot akart, amely végre lehetőséget teremt arra, hogy a parasztság a saját lábára álljon, s elfoglalja méltó helyét a magyar társadalomban. Erdeinél a parasztság földhöz juttatása eredendően a kisbirtokossá válást, az önálló termelés

osztálya a társadalomnak, a parasztság pedig gyökerében eltérő struktúra-elvnek, a rendi szerkezetnek megfelelően dolgozó osztálya ugyanannak a társadalomnak.” ERDEI Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. Franklin Társulat, Budapest, 1941. 17.

¹⁰⁴ Egyik alig ismert 1940-es írásában fejtette ki azt a gondolatot, hogy mélyreható, az egész magyar társadalmat érintő változásokra van szükség, s majd ez hozza meg a parasztság számára is a felemelkedés lehetőségét: „[...] nálunk nem a parasztság külön sorsa a probléma, és nem a parasztság külön intézményei a megoldások, hanem az egész magyar társadalom fölzsabadulása és olyan intézményei a megoldások, melyek tulajdonképpen a parasztság számára is megoldást hoznak.” ERDEI Ferenc: *Jegyzetek a népfőiskolai mozgalomról. Kelet Népe* 1940. 11.

¹⁰⁵ „Meggyszódom, hogy sem az a társadalmi rend, amelyet a magyar úri rend szolgál és képvisel, sem az, amelyet korcs és idegen polgárságunk tart fenn, nem alkalmas arra, hogy a magyar társadalom minden tagjának emberséges életet és szabad emberi méltóságot biztosítson, s ezzel életképessé és kultúrateremtővé tegye a magyar népet. És nem a «középosztályban», hanem az olyan vezető rétegben hiszek, amely a magyar népnek igaz értékei szerint kiválasztott eliteje [...]” – írta. Erdei Ferenc: *Vallomás egy útról melyet sohase tettem meg*. In: ERDEI, 1987. 55.

lehetőségeinek a megteremtését jelentette. 1945 márciusában, a földosztás előestéjén még egyértelműen a nagybirtokok helyén felépülő kisbirtokos paraszti gazdaságokban látta a hazai mezőgazdaság jövőjét: „Beszélni sem lehet másról, minthogy a földreform a családi munkára alapított kisbirtok rendszerét építse ki. Semmi más módon nem indulhat meg a termelés a nagybirtok romjain, és semmi más módon nem lehet önálló egzisztencia a földtelen szegényparasztságból, mint ezen az úton.”¹⁰⁶

Erdei az 1945 utáni politikai élet fontos szereplőjévé vált és lehetőséget kapott elképzelései megvalósítására. A földosztás idején belügyminiszterként dolgozott, és így részt vehetett – ha nem is közvetlenül – az igazságtalan birtokviszonyok megszüntetésében, a parasztság felemelésében és a magyar társadalom átalakításában.¹⁰⁷ 1949-ben viszont elvállalta a földművelésügyi tárca vezetését és 1953 nyaráig asszisztált (esetleg asszisztálnia kellett) a paraszti tulajdon sárba tiprásához, a mezőgazdaság szovjet típusú átalakításához, az erőszakos kollektivizáláshoz, a kolhozok és a szovhozok létesítéséhez, a tagosításokhoz.¹⁰⁸ Jól érzékelhető, hogy az aktuális politikai helyzettel számolva Erdei ismét engedett és végül már ő maga is (kényszerből vagy megalkuvásból) a kisparaszti gazdaságok „társulását”, szocialista termelőszövetkezetekbe szorítását sürgette.¹⁰⁹

¹⁰⁶ ERDEI Ferenc: A földreform küszöbén. *Debreceni Szabad Szó* 1945. március 12. In: ERDEI Ferenc összegyűjtött művei. *Politikai íráskönyv I.* Szerk. KULCSÁR Kálmán. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 276.

¹⁰⁷ A földművelésügyi miniszter Nagy Imre, az államtitkár pedig Donáth Ferenc volt.

¹⁰⁸ Öccse vallomása szerint testvére „Egyik-másik sérelem ügyében tudott valamit segíteni, a többségében semmit sem azon kívül, hogy meghallgatta a sirást és az átkot.” Erdei Sándor: Erdei Ferenc élete. In: ERDEI Ferenc: *Emberül élni. Egy életút mérföldkövei.* Válogatás. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974. 648.

¹⁰⁹ 1956 után, a kollektivizálás utolsó, harmadik hullámát megelőzően is a nagyüzemi gazdaságokba tömörülő gazdák, tehát a termelőszövetkezetek létrehozása mellett érvelt, bár a kényszerítéssel akkor sem értett egyet: „A mezőgazdaság szocialista átalakulásának az útja tehát nem a kapitalizmusban létrehozott nagyüzemek kisajátítása, hanem a dolgozó parasztság birtokában levő egyéni-családi kisüzemek egyesülése, társulása nagyüzemi gazdaságokban. Ennek az átalakulásnak a szervezeti formája a szövetkezet.” – írta. Erdei Ferenc: Szövetkezet vagy egyéni gazdaság? In: *Erdei Ferenc válogatott írásai és beszédei.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973. 41. (A cikk eredeti megjelenési helye: *Nagy kalendárium 1958.* Kossuth Könyvkiadó, 1957. 61-64.) Erdei már 1937-ben gondolkodott a szövetkezeti típusú gazdálkodás lehetőségein, és már akkor is a szövetkezés szocialista típusát tekintette a legelőremutatóbbnak: „A szocialista szövetkezeti mozgalom az, amely először igyekszik érvényesíteni az egyenrangú szövetkezés elvét egy gazdaságon belül: nevezetesen a munka és a tőke viszonyában. Míg a kapitalista és fasiszta szövetkezetek az egyes gazdaságok közötti viszonyt igyekeznek rendezni szövetkezeti szervezeteikkel – a gazdaságok belső rendjét, tehát a tőke és a munka viszonyát hagyván továbbra is a kapitalizmus törvényeinek az uralma alatt – addig a szocialista szövetkezetek elsőrendű gondja éppen ez utóbbi viszonynak az egyenrangú társulás elve szerint való rendezése.” ERDEI Ferenc: Szövetkezetek. *Válasz* IV. évf. 1937/11. (november) 676. Később viszont, ugyanebben az írásában fejtette ki, hogy egy ilyen típusú szövetkezés előfeltétele egy azt támogató „általános szükségérzet” kell, hogy legyen: „A szövetkezés elve föltétlenül alkalmas arra, hogy az egész gazdasági életet átfogja, azonban, hogy ezt valóban megcselekedje, ahoz

Erdeinél tehát valamikor 1945 és 1949 között olyan váratlan fordulat következett be, ami teljesen új szakaszt nyitott pályáján, és ami az 1945 előtti társadalomtudós, a parasztság sorsáért aggódó népi író álláspontjával nehezen összeegyeztethető.¹¹⁰

A két világháború között Erdei még csak egy olyan népi író volt, aki a parasztságért küzdött, s bár nyitott volt a baloldali politika irányába, – mint láttuk – nem tudott egyértelműen azonosulni vele. Később felismerte ugyan, hogy céljai eléréséhez, a társadalom átalakításához határozott baloldali nyitásra, saját nézeteinek átértékelésére van szükség. De még ekkor is, a célul kitűzött szocializmus jelszava alatt is, Erdei elsősorban a parasztság felemelését értette. 1949-től azonban – betöltött pozíciójánál fogva – igyekezett igazodni a fennálló rendszerhez, s az új hatalmi formáció érdekeit előtérbe helyezve saját, korábbi elképzeléseit is hajlandónak mutatkozott újraértelmezni.¹¹¹ Felhagyott a parasztság polgárosodásának szorgalmazásával, a paraszttársadalom tagjainak önálló kisbirtokos egzisztenciává fejlesztésének programjával, és a következő évtizedek meghatározó szocialista gondolkodójává vált.¹¹²

Mindez azonban semmit sem von le annak a munkának az értékéből, amelyet a két világháború közötti magyar társadalom megismerése és megismertetése terén végzett. A „kettős társadalom” koncepciójával, pedig egy olyan társadalomképet alkotott, amelyet sokáig érdemben nem is vitatott a hazai társadalomtörténet.¹¹³

ugyanolyan általános szükségérzet kell, mint amilyen békevágy kellett a jog első kezdeteihez s ugyanannyi harc és kísérletezés, mint a jogrendszerek megalapításához. ERDEI Ferenc: Szövetkezettek. Válasz IV. évf. 1937/11. (november) 684.

¹¹⁰ Péter László véleménye szerint Erdei pályája a Rákosi-korszak legvizsontagságosabb éveiben érthetetlenül eltorzult: „*Tragikussá az vált, hogy országos politikusként – belügy-, földművelésügyi-; igazságügyi-miniszterként, miniszterelnök-helyettesként – szinte mindennek az ellenkezőjét támogatta, amire korábban készült. A kolhoz típusú kollektivizálást, a tanyák fölszámolását, a padlássöpréseket, a rendőrruralmat, a bírói önkényt, törvényteleniséget, embertelenséget.*” PÉTER László: Erdei Ferenc szülőházánál. In: ROMÁNY Pál – VARGA Gyula – PÉTER László: *Erdei Ferenc világa*. Kiadja az Erdei Ferenc Társaság. Makó, 2008. 27.

¹¹¹ 1944 decemberétől 1945 novemberéig az ideiglenes nemzeti kormány belügyminisztere volt, majd az 1948-as fordulat után volt államminiszter (1948-49), kétszer földművelésügyi miniszter (1949-1953); (1954-1955), igazságügyi miniszter (1953-54), valamint a Minisztertanács elnökhelyettese (1955-56). Az 1949. február 1-jén alakult Magyar Függetlenségi Népfront alelnöke, 1964-től a Hazafias Népfront főtitkára, 1965 és 1971 között az Elnöki Tanács tagja.

¹¹² A Nagy Imre-kormányban vállalt szerepe, a kulákklisták eltörlése, majd 1956-os helytállása ismét a régi Erdeit idézte. (1956-ban Nagy Imre megbízásából a szovjet csapatok kivonásáról tárgyaló katonai delegáció civil vezetője volt. November 3-án őt is letartóztatták és csak december 4-én szabadult.) 1957 után az Agrárgazdasági Kutató Intézet vezetőjeként viszont elsősorban gazdaságszervezési kérdésekkel foglalkozott, és az új viszonyok között a háztáji gazdaságok támogatásában, valamint a termelőszövetkezeti tagok anyagi érdekeltiségének és önrendelkezésének a fokozásában találta meg azokat a formákat, amelyek segítségével a parasztság boldogulása előmozdítható.

¹¹³ A közelmúltban a „kettős társadalom” koncepcióját számos kritika érte, különösen Gyáni Gábor

Sándor Király

**The Position and Function of the “Dual Society” Conception in
Ferenc Erdei’s Life-Work. The Roots of an Influential Theory of Society**

As it is known Ferenc Erdei was one of the most famous writers of the peasantry in Hungary between the two World Wars. But he was the only one who was able to take the whole Hungarian society under a close examination. His studies and results led to the recognition of the “dual society”. At first, Erdei examined the peasants’ lives who lived in his surroundings in Makó. Later his attention extended to the Hungarian peasantry, and the whole society.

According to his opinion, which was based on the peasants’ circumstances and living conditions, the peasantry was beyond the pale of Hungarian society. Neither the historico-national nor the modern civil society included the peasantry, which constituted an independent society in a dual structure. Erdei’s original view of society, his unusual approach and his fundamental observations took a great effect on Hungarian scholarly thought and his “dual society” conception became accepted in social history.

igyekezett cáfolni Erdei állításait. A duális társadalmi modellel szemben felhozott érvek, és az Erdeivel szemben elfoglalt tudományos pozíció ismertetése azonban meghaladja jelen tanulmány kereteit. A „kettős társadalom” hatásának bemutatása, és a koncepcióból fakadó elméleti kérdések ismertetése csak egy későbbi munkában lehetséges.

Lévai Csaba

**Az amerikai forradalom megítélése a Magyarországon
megjelent történelmi irodalomban a szocialista rendszer
időszakában**

Tanulmányomat vizsgálódásom tárgyának fogalmi meghatározásával kezdem. Nagyon tágran megfogalmazva, az amerikai forradalmon azokat az eseményeket értem, amelyek a tizenhárom szárazföldi észak-amerikai brit gyarmaton, illetve az Amerikai Egyesült Államokban mentek végbe a hét éves háborút lezáró békeszerződés aláírása (1763) és az Egyesült Államok 1787-ben kidolgozott szövetségi alkotmánya, és első tíz kiegészítésének ratifikálása (1791) között. Írásomban azokkal az amerikai forradalmat tárgyaló, magyar vagy külföldi szerzők tollából származó írásokkal foglalkozom, amelyek magyar nyelven, hivatalos magyarországi kiadónál láttak napvilágot az 1949 és 1989 közötti időszakban.

Mint ismeretes, 1949-re teljessé vált a kommunista párt hatalomátvétele Magyarországon és ettől az évtől kezdődően az amerikai forradalom történetírói megítélésére vonatkozóan is csak olyan értékelések láthattak napvilágot, amelyek összhangban voltak a párt hivatalos, marxista-leninista ideológiájával. Egy ilyen értékelés megalkotása azonban nem is volt olyan egyszerű. A problémát az jelentette a marxista történészek számára, hogy az amerikai forradalmat nem volt könnyű beilleszteni a marxista-leninista forradalomelmélet keretei közé. Vajon – a nagy francia forradalomhoz hasonlóan – egy olyan polgári forradalomról volt szó, amely lerombolta a feudalizmus korlátait és megeremtetette a kapitalista fejlődés feltételeit? De az észak-amerikai kontinensen semmiképpen sem lehetett európai értelemben vett feudalizmusról beszélni, s nem volt megdöntésre váró, európai jellegű ancien régime. Vagy talán az első sikeres „antikolonialista” gyarmati felszabadító mozgalomról volt szó? Ha pedig az anyaországi polgárság gyámkodásától megszabadulni kívánó, megerősödő gyarmati burzsoázia által vezetett függetlenségi mozgalomként értelmezték az észak-amerikai eseményeket, még mindig ott volt az a kérdés, hogy mindebben milyen szerepet játszottak a dolgozó tömegek?

A marxista-leninista történészek dolgát az sem könnyítette meg, hogy az ideológia „klasszikusai” Karl Marxtól és Friedrich Engelstől kezdve Vlagyimir Iljics Leninen keresztül Joszif Visszarionovics Sztálinig meglepően keveset foglalkoztak az amerikai forradalom kérdésével. Így aztán a 20. századi marxista-leninista szerzők nem rendelkeztek olyan szilárd fundamentummal, amelyre gond nélkül ráépíthették volna értelmezéseiket. Ezért van az, hogy az amerikai forradalom vonatkozásában a kötelezően citálandó Marx, Lenin és Sztálin idézetek néhány nagyon általános, sokszor nem is szorosan a tárgyhoz tartozó megállapításra szorítkoztak.¹

A marxista történetírásnak azonban sikerült felülkerekednie ezeken a problémákon, mégpedig jórészt úgy, hogy a nagy francia forradalom marxista értékelését vetítették rá, illetve vissza a néhány évvel korábban, de nagyon eltérő körülmények között kibontakozott amerikai történésekre. Mint ismeretes, a francia forradalom marxista értelmezése szerint a jakobinus diktatúra jelentette a forradalom csúcspontját, s a jakobinusok képviselték a legprogresszívebb politikai erőt, mivel ők törekedtek a feudalizmus legkövetkezetesebb lerombolására. A forradalom radikalizálódásától és a néptömegek egyre aktívabb szerepvállalásától megrémült burzsoázia azonban reakciós fordulatot hajtott végre és a jakobinus diktatúra megdöntésével konszolidálta a kapitalista rendet.² E menetrend amerikai forradalomra illesztése úgy nézett ki, hogy az 1786 szeptembere és 1787 februárja között kibontakozott ún. Shays-felkelést tekintették az amerikai forradalom csúcspontjának, amikor a néptömegek politikai aktivitása elérte maximumát, illetve amikor már nem az angolokkal szemben, hanem saját amerikai kizsákmányolóik ellenében nyilvánult meg. A függetlenségi háború veterán kapitánya, Daniel Shays által vezetett fegyveres mozgalom Massachusetts nyugati és középső körzeteiben bontakozott ki és főként farmer résztvevői az ellen tiltakoztak, hogy a függetlenségi háború alatt felhalmozódott adósságaikat, illetve az adókat nem a háború idején forgalomba került papírpénzben, hanem értékálló fémpénzben követelték tőlük. A regionális jellegű mozgalmat a massachusettsi hatóságok az állami milícia segítségével viszonylag könnyen megfékeztek, ám annak országszerte rendkívül széleskörű hatása volt. Az első és nagyon

¹ Ilyen volt például az a Lenintől származó nagyon általános megállapítás, hogy a függetlenségi háborúban az amerikai nép „*az emberiség történetének egyik első és legnagyobb valóban felszabadító háborúját, az emberiség történetében kevés valódi forradalmi háborúnak egyikét vívta*”. LENIN, Vlagyimir Iljics: *Összes művei*. 38. kötet. Kossuth, Budapest, 1973. 335.

² A nagy francia forradalom marxista értelmezésére magyarul lásd például: SOBOUL, Albert: *A francia forradalom története 1789-1799*. Kossuth, Budapest, 1989. Jellemző, hogy Soboul a jakobinus diktatúra intézkedéseiről „A közjót szolgáló jakobinus diktatúra” című, míg a thermidori konvent hatalomra jutásáról „A thermidoriánus konvent. A burzsoá reakció, és a plebejus mozgalom letörése” elnevezésű fejezetben számolt be. 284-304., 315-348.

nyilvánvaló jele volt ugyanis annak, hogy az amerikai társadalomban meglévő belső ellentétek a függetlenség elnyerése után sem szűntek meg, s ily módon jelentős hatást gyakorolt azokra, akik az Egyesült Államok különféle problémáit a kormányzati rendszer átalakításával szerették volna megoldani. A marxista értelmezés szerint tehát az amerikai forradalomban szintén bekövetkezett a burzsoázia reakciós fordulata, amennyiben a Shays felkelés leverését a forradalom idején bevezetett állami alkotmányoknál jóval konzervatívabb új szövetségi alkotmány elfogadtatása követte, s erre alapozva ment végbe a kapitalista rend konszolidációja.³

Ezt a felfogást képviselte a közkeletűen csak „*nagy szovjet világtörténetnek*” nevezett egyetemes történeti sorozat ötödik kötete, amely Moszkvában 1958-ban, magyarul pedig 1964-ben jelent meg a Kossuth kiadó gondozásában. Ami a feudalizmus amerikai hiányának kérdését illeti, erről azt állapította meg, hogy „*az észak-amerikai angol gyarmatok gazdasági és társadalmi fejlődése arról a fokról indult el, amelyen anyaországuk állott*”. Vagyis a gyarmatokon kezdettől fogva, annak ellenére is a tőkés viszonyok voltak jellemzőek, hogy az angol hatóságok „*mindent elkövettek, hogy Amerikában meghonosítsák a feudális nagybirtokrendszert*”. A Nagy-Britannia és a gyarmatok közötti viszony éppen azért kezdett kiéleződni, mert a tőkés fejlődés eredményeként megerősödő gyarmati burzsoázia azt a célt tűzte maga elé, hogy „*kiszorítsa az angol konkurenciát a hazai piacról és kivívja gazdasági függetlenségét*”. A brit burzsoázia pedig „*gátat akart vetni a gyarmatok gazdasági önállósulásának, ami monopolprofitját fenyegette*”, és arra törekedett, hogy „*megfojtsa új, veszedelmes versenytársát, az amerikai burzsoáziát*”.⁴

Az anyaországgal szembeni ellenállás viszont felébresztette a néptömegek forradalmi aktivitását, akik „*nemcsak a függetlenségért harcoltak, hanem azért is, hogy a kereskedő földbirtokos arisztokrácia uralmát a nép demokratikus többségének hatalma váltsa fel*”. Ennek hatására az amerikai burzsoázia visszakozni látszott, mivel „*aggasztotta őket az a kilátás, hogy elveszítik az angol piacokat, s rettegtek a néptömegek forradalmi aktivitásától*”. Mégis, ez a feléledő

³ A Shays felkelés történetére vonatkozóan lásd például: SZATMARY, David P: *Shays' Rebellion: The Making of an Agrarian Insurrection*. University of Massachusetts Press, Amherst, 1954. *The Blackwell Encyclopedia of the American Revolution*. Szerk. GREENE, Jack P. – POLE, Jack R. Blackwell, Oxford, 1994. 359-360. *The Encyclopedia of Colonial and Revolutionary America*. Szerk. FARAGHER, John M. Da Capo Press, New York, 1996. 388. BONWICK, Colin: *The American Revolution*. University Press of Virginia, Charlottesville, 1991. 161-162. Magyarul lásd: URBÁN Aladár: *Köztársaság az Újvilágban*. Az Egyesült Államok születése, 1763-1789. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 266-267. SELLERS, Charles – MAY, Henry – MCMILLEN, Neil R: *Az Egyesült Államok története*. Maecenas, Budapest, 1995. 74.

⁴ *Világtörténet 5. kötet*. Szerk. ZUTYISZ, J. J. – VAJNSTEJN, O. L. – PAVLENKO, N. I. – SZEMJONOV, V. F. Kossuth, Budapest, 1964. 497., 502., 505.

tömegmozgalom volt az, amelyik kikényszerítette a gyarmatok függetlenségének kinyilvánítását, mivel „*a burzsoázia jobbszárnyának folytonos ingadozásai közepette az anyaországgal való határozott szakítás csak a – csúcspontjára hágó – forradalmi tömegmozgalom légkörében vált lehetővé*”.⁵

A fejezet szerzője, M. N. Zaharova egyértelműen a feudális maradványok ellen fellépő és a tiszta tőkés termelési viszonyokat megteremtő polgári forradalomnak nevezte az amerikai eseményt, hiszen annak lényegi mozzanatát „*a függetlenség kivívása*”, illetve az jelentette, hogy a birtokrendszerből kiküszöbölték „*a termelőerők fejlődését akadályozó feudális elemeket*”. A függetlenségi háborúban aratott amerikai győzelem azonban nem hozott megnyugvást, hanem az „*osztályharc kiéleződését*” eredményezte, mivel a néptömegek tovább akartak lépni és nem nyugodtak bele a „*nagyburzsoázia gazdasági hatalmának növekedésébe*”. Ennek az osztályharcnak a csúcspontját pedig az a Shays-felkelés jelentette, amelyet Zaharova majdnem akkora terjedelemben tárgyalt, mint a háború 1775 és 1778 közötti eseményeit. A felkelés konzervatív fordulatra készítette az amerikai uralkodó osztályt: „*a nagytulajdont fenyegető veszély egy táborba tömörítette a burzsoáziát és az ültetvényeseket. Osztálykiváltságaikat féltve államcsínyhez folyamodtak, hogy módosítsák az alkotmányt*”. Mint Zaharova megállapította, az alkotmányozó „*konvent munkája a felkelés elfojtása után fellépő reakció légkörében folyt*”, minek köszönhetően „*a konventben összesereglett ügyvédek, bankárok, uzorások, kereskedők, manufaktúratulajdonosok, ültetvényesek reakciós beállítottságúak voltak. Egyszer s mindenkorra véget akartak vetni annak, hogy a nép részt kérjen a győzelem gyümölcseiből*”.⁶ A forradalom eredményeként tehát a reakciós fordulatot levezénylő nagyburzsoázia jutott hatalomra.

Jól látható, hogy az amerikai forradalom menetrendjét a nagy francia forradalom forгатókönyvének megfelelően mutatta be a szovjet világtörténet. Eszerint „*az amerikai gyarmatok forradalmi háborúja polgári forradalom volt, amelynek vezető ereje – akárcsak Franciaországban – a burzsoázia, hajtóereje viszont – amely a harcot az anyaországgal való szakításig vitte és kivívta a győzelmet a háborúban – a nép volt: a farmerek tömegei, a városi kispolgárság, a munkások, az »elkötelezett szolgák«, a néger rabszolgák*”.⁷

⁵ *Világtörténet*, 1964. 507., 513.

⁶ Uo. 520., 522.

⁷ Uo. 526. Az „elkötelezett szolgák” az ún. szerződéses (indentured servants) és megváltásos szolgákat (redemptioners) értette a szovjet világtörténet szerzője. Az előbbieket főleg a 17. században érkeztek Észak-Amerikába, s az óceánon való átkelés költségeiért cserébe négytől hét évig terjedő szolgaságra szerződtek egy vállalkozóval, aki újvilágbeli ültetvényeseknek adta el őket, eredeti szerződési feltételeikkel. A megváltásos szolgaság a szerződéses szolgai rendszer 18. századi változatát jelentette. Lényege az volt, hogy a vállalkozó átszállította az óceánon az átkelés

Ugyanakkor – reakciós végkicsengése ellenére s a fenti forгатókönyvnek megfelelően – Zaharova felfogásában az amerikai forradalom „haladó” jellegű mozgalom is volt egyben, mivel a tiszta kapitalizmus viszonyainak megteremtésével, végső soron a szocialista forradalom kibontakozásának előfeltételeit is létrehozta. Az 1787-ben kidolgozott szövetségi alkotmány például annak révén, hogy „megerősítette a polgári demokratikus köztársaságot... történelmileg haladó volt abban a korban, amikor a legtöbb európai országban a feudális abszolútizmus uralkodott”. Az egész amerikai forradalom pedig „mint antifeudális és nemzeti-felszabadító forradalom óriási jelentőségű volt a korabeli haladás szempontjából, megnyitotta az utat a tőkés társadalom szabad és gyors fejlődése előtt Észak-Amerikában”⁸.

Nagyon hasonló felfogást képviselt a kétkötetes *Az Egyesült Államok története* című kiadvány, amely a szocialista rendszer időszakának legterjedelmesebb és legreprezentatívabb Egyesült Államok története volt. A szovjet szerzői kollektíva által jegyzett munka 1960-ban jelent meg Moszkvában, míg magyarul 1964-ben látott napvilágot. Eszerint, a „Shays felkelés csúcspontja volt a függetlenségi háború után kibontakozott demokratikus mozgalomnak. Megmutatta az uralkodó osztályoknak, hogy a tömegek mennyire elégedetlenek a háború eredményeivel, amelynek győzelmes kimenetelét az ő hőies erőfeszítésük és önfeláldozásuk biztosította. A háború és az utána következő gazdasági nehézségek – a farmerek, kézművesek és munkások tömegeinek csak nyomort és ínséget hoztak, de ugyanez a háború elősegítette a burzsoázia gazdasági erősödését, és sok ültetvényes gazdagságának növekedését”. A fejezet szerzője A. A. Furszenko szerint az 1787-ben kidolgozott új szövetségi alkotmány „egy lépést jelentett visszafelé ahhoz képest, amit lerögzítettek a Függetlenségi Nyilatkozatban és számos állam, többek között Pennsylvania alkotmányában”⁹.

Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy ez a munka is alapvetően pozitív, a történelmi fejlődést előre vivő eseményként értelmezte az amerikai forradalmat,

költségeit kifizetni képtelen embereket, akik Amerikába érkezvén meghatározott időt kaptak arra, hogy már ott lévő rokonaik, ismerőseik segítségével kifizessék az átszállítás árát. Ha ez a megadott határidőn belül nem sikerült nekik, akkor szolgaként értékesítették őket. Az utóbbi rendszer főleg a 18. századi német bevándorlók átkelésének megoldására jött létre. *The Encyclopedia of Colonial and Revolutionary America*. Szerk. FARAGHER, John M. 1996. 202-204., 353-354.

⁸ *Világtörténet*, 1964. 524., 525. Megjegyzendő, hogy ebben a munkában ténybeli hibák és tévedések is találhatók. E könyv állításával szemben az alkotmány 1787-ben elfogadott szövege még nem korlátozta nyolc évben az elnök hivatali idejét (523.). Az egy-egy tagállamban élő rabszolgák háromötödét nem az egész Kongresszus, hanem csak a Képviselőház összetételének meghatározásakor vették figyelembe (523.). Az új tagállamok megszervezésének elveit és szabályait nem az alkotmány, hanem a Konföderációs Kongresszus által 1787-ben elfogadott ún. *Északnyugati rendelet* (Northwest Ordinance) szabályozta (524.).

⁹ *Az Egyesült Államok története I. kötet*. Gondolat, Budapest, 1964. 80., 89.

amely megteremtette egy tiszta kapitalista társadalom kibontakozásának lehetőségét az Egyesült Államokban, s ily módon a szocialista forradalom előfeltételeit is létrehozta. Ez volt az oka annak, hogy az 1787. évi szövetségi alkotmánnyal kapcsolatban Furszenko azt is megjegyezte, hogy „*az akkori időkhöz viszonyítva, különösen a jogokra vonatkozó cikkelyek elfogadása után, általában feltétlenül haladó jellegű okmány volt... Amerika abban az időben, amint azt Lenin is megemlítette, példát mutatott a világnak a »forradalmi háborúra«, s ez a függetlenségi háború legfontosabb történelmi jelentősége azon túlmenően, hogy az amerikai események példát mutattak a francia forradalmárok és a latin-amerikai függetlenségi mozgalmak számára.*”¹⁰

Az is nagyon érdekes ugyanakkor, hogy – a mai napig uralkodónak nevezhető egyesült államokbeli terminológiával és a nagy szovjet világtörténet fogalomhasználatával szemben – a két kötetes Egyesült Államok története szerzője nem forradalomnak, hanem következetesen függetlenségi háborúnak hívta az eseménysort, ami arra utal, hogy alapvetően azt a mozzanatot tartotta benne a legfontosabbnak, hogy a megerősödött amerikai burzsoázia megszabadult az anyaországbeli polgárság gyámkodásától és megteremtette a maga kapitalista berendezkedésű államát.¹¹

E munka második kötetét egy hosszú historiográfiai fejezet zárta. Ennek szerzői a nem-marxista amerikai történészek közül Charles A. Beard és az ún. progresszivisták képviselőinek munkáit ábrázolták a legpozitívabban. Ez nyilván nem volt véletlen, hiszen Beard nevezetes, magyarul is megjelent munkájában (*Az Egyesült Államok alkotmányának gazdasági értelmezése*) olyan dokumentumként ábrázolta az 1787. évi szövetségi alkotmányt, amely alapvetően a kereskedők, pénzemberek és ültetvényesek közvetlen gazdasági érdekeit szolgálta, s az egész amerikai történelmet az alul lévő demokratikus, illetve a felül lévő arisztokratikus rétegek folytonos küzdelmeként értelmezte.¹² A historiográfiai fejezet szerzői ugyanakkor hevesen bírálták is az általuk „gazdasági iskolának” nevezett progresszivisták irányzatot, mivel „*torzított értelmezésben használtak olyan kifejezéseket, mint az »osztályharc«, a »tulajdon« stb., amelyek az ő esetükben csak külsőleg egyeznek a tudományos marxista meghatározásokkal*”. S bár ezek a történészek „*megvilágították azokat a gazdasági ellentéteket, amelyek a 18. század végén az anyaország és a gyarmatok között dúló harc alapját szolgáltatták... Ámde tekintetbe kell venni, hogy a gazdasági irányzat történészei*

¹⁰ Uo. 89-90.

¹¹ Jellemző, hogy az amerikai forradalom történetét tárgyaló fejezet „A függetlenségi háború és az Egyesült Államok megalakulása” címet viseli. Uo. 37-90.

¹² BEARD, Charles A: *Az Egyesült Államok alkotmányának gazdasági értelmezése*. Európa, Budapest, 1988.

szerint az egyes társadalmi csoportok politikáját nem osztályindokok szabták meg, hanem szűkkeblű, önző egyéni érdekek, amelyek az emberi természet mindenkori jellemzői.¹³

A kétkötetes „szovjet” *Egyesült Államok története* szerzői egyértelműen csak azokat az amerikai történészeket üdvözlötték, akik vagy a kommunista párt tagjai voltak, vagy nyíltan marxistának vallották magukat. Az előbbi kategóriába tartozott William Z. Foster (1881-1961), aki két ízben is az Egyesült Államok Kommunista Pártja vezetője, három ízben pedig elnökjelöltje volt (1924, 1928, 1932). Az 1950-es években Foster a Szovjetunió irányvonala hű követőjének bizonyult, aki Moszkvában fejezte be életét. Az 1950-es évek elején több műve magyarul is megjelent, így például *Az amerikai földrész rövid politikai története* című könyve is, amely angol nyelvű kiadása után egy évvel, 1952-ben látott napvilágot a Szikra gondozásában. Foster egyértelműen amerikai forradalomról beszélt, ám azon egy nagyon széles, az észak-amerikai brit gyarmatok megmozdulásától a haiti forradalmon és a latin-amerikai függetlenségi mozgalmakon keresztül az 1837-es kanadai felkelésig ívelő eseménysort értett. A különböző amerikai forradalmak ugyanis „egy általános mozgalom részei voltak. E nagy mozgalom lényege a feudális rendszer ellen intézett forradalmi támadás, széleskörű összamerikai [sic!] burzsoá, azaz kapitalista forradalom volt. Az amerikai féltke forradalma az akkor kibontakozó nagy kapitalista világforgalom egyik fázisa. Ebben a forradalomban a kapitalizmus erői, amelyek fel akartak szabadulni a középkor gazdasági és politikai korlátozásai alól, a hanyatló feudalizmus ellen harcoltak”. A kapitalista rend létrehozása pedig – annak ellenére, hogy a dolgozó tömegek további kizsákmányolását eredményezte – a történelmet előbbre vivő lépés volt. Amint Foster megállapította „Ez az új társadalmi rendszer, a kapitalizmus, zsarnoksága, háborúi és a dolgozó tömegek kizsákmányolása ellenére, a feudalizmushoz képest jelentős lépést jelentett előre. A kapitalizmus volt a következő magasabb szakasz abban a kemény harcban, amelyet az ember a vadságtól a szocializmus felé vivő úton folytat”.¹⁴

Mindezen általános jellemzés ellenére, azzal azért Foster is tisztában volt, hogy a tizenhárom észak-amerikai brit gyarmat függetlenségi mozgalmát és például a haiti rabszolgafelkelést nagyon nehéz egy kalap alá venni. Ezt az ellentmondást annak hangoztatásával igyekezett feloldani, hogy a nagy amerikai forradalom nem „tisztá” kapitalista forradalom volt, hanem „megtartotta a feudális rendszer

¹³ *Az Egyesült Államok története II. kötet.* Gondolat, Budapest, 1964. 390., 393.

¹⁴ FOSTER, William Z: *Az amerikai földrész rövid politikai története.* Szikra, Budapest, 1952. 143-145. Foster egyéb magyarul megjelent műveire lásd például még: *Lapok egy munkás életéből.* Szikra, Budapest, 1950. *A kapitalizmus alkonya.* Szikra, Budapest, 1950. *Az Egyesült Államok Kommunista Pártjának története.* Szikra, Budapest, 1953.

számos sajátos vonását”. A legtisztábban kapitalista formában a tizenhárom észak-amerikai brit gyarmaton jelentkezett „*ahol az iparilag fejlett Anglia alkotta a történelmi hátteret*”, míg a latin-amerikai országokban „*a forradalmat a feudalizmus jellegzetességei hátráltatták*”.¹⁵

Foster értelmezésében a nagy amerikai forradalom kapitalista jellege szoros összefüggésben volt másik alapvető jellemvonásával, mégpedig azzal, hogy „*a forradalom központi követelése mindenütt a nemzeti függetlenség volt... a feltörő kapitalista osztály nagy, mindennél fontosabb feladata*” ugyanis „*az volt, hogy lerázzák magukról a külföldi elnyomókat, az élősdie európai kormányokat és kizsákmányoló osztályokat, amelyek az amerikai gyarmatvilág vérét szívták*”.¹⁶

Az amerikai kommunista vezető értékelése szerint a tizenhárom észak-amerikai brit gyarmat mozgalmának „*hivatalos vezetői elsősorban a kizsákmányoló osztályok köréből kerültek ki. A forradalom élén az északi kereskedők és gyárosok és a déli ültetvényesek egyesülése állt*”. Ugyanakkor, ez az alapvetően burzsoá forradalom komoly demokratikus tartalommal is rendelkezett, mivel „*a munkásoknak és farmereknek hatalmas szerepük volt benne*”. A forradalom kirobbanásának alapvető okát az jelentette, az észak-amerikai gyarmatok gyorsan növekvő kapitalizmusa „*már nem fért meg az Anglia által rákényszerített gátló korlátok között és így szétrobbantotta ezeket a bilincseket. Ez a forradalom jelentős mérföldkő volt a világkapitalizmus történeti fejlődésében. Lefektette az új Egyesült Államokban a kapitalista rendszer rohamos növekedésének alapját. Az Egyesült Államok első elnökét, Washington, szimbolikus módon, a Wall Streeten... iktatták be*”.¹⁷

Foster, az 1787-ben kidolgozott új szövetségi alkotmány szerepét is a fentebb elemzett szovjet munkákhoz hasonlóan értékelte: „*a kapitalista alkotmányok kidolgozóinak*” ugyanis „*az volt a céljuk, hogy a választójogot a dolgozók széles tömegeitől megtagadják és kizárólag a birtokos osztályokra korlátozzák, amelyeknek határozott érdeke fűződött a dolgozók kizsákmányolásához*”. Arról nem is beszélve, hogy a rabszolgatartók érdekeit szem előtt tartva, az alkotmány érvényben tartotta a rabszolgaság intézményét, s ily módon visszalépést jelentett a Függetlenségi Nyilatkozatban megfogalmazott, az emberek egyenlőségére vonatkozó elvekhez képest. Érdekes ugyanakkor, hogy a Shays felkelésnek nem tulajdonított olyan döntő szerepet a burzsoá reakció kibontakoztatásában, mint a szovjet történészek. Megjegyezte ugyan, hogy „*e lázadásokkal kezdődtek el a liberális polgárok és az ültetvényesek irányításától független népi harcok*”, de a lényegi frontvonalat nem a népi erők és az új uralkodó osztályok között vontta meg, hanem a hangsúlyt az

¹⁵ FOSTER, W. Z., 1952. 145.

¹⁶ Uo. 145-146.

¹⁷ Uo. 155., 158-159.

uralkodó osztályok megbomlott egységére, az Alexander Hamilton által vezetett ipari burzsoázia, illetve a Thomas Jefferson mögött felsorakozó agrárius erők küzdelmére helyezte, mint amely az amerikai történelem további menetét alapvetően meghatározta.¹⁸ E tekintetben Foster felfogása közel állt a progresszivisták történetészekéhez. Nem véletlen, hogy gyakorta hivatkozott a progresszivisták szerzők, elsősorban a Beard házaspár, illetve Vernon Lewis Parrington műveire, amellet, hogy munkája annak rendje és módja szerint tele volt olyan Sztálin, Lenin, Marx és Engels idézetekkel, amelyek az amerikai forradalom lényege szempontjából semmitmondó, általános jellegűek voltak. Foster művével összefüggésben amellet sem mehetünk el szó nélkül, hogy munkájában meglehetősen sok tárgyi tévedés is található. Az első észak-amerikai állandó angol telepet Jamestownt nem 1606-ban, hanem 1607-ben alapították, George Washington nem volt a gyarmatok leggazdagabb ültetvényese, Crispus Attucks, az 1770. március ötödikei „bostoni vérfürdő” színes bőrű áldozata nem délről menekült szökött rabszolga volt stb.¹⁹

Mindenesetre, a két kötetes Egyesült Államok története szerzői szerint Foster „leleplezte a néptömegek kizsákmányolási formáit és módszereit. Műveiben kifejtette, hogy az államot a monopóliumok érdekeinek szolgálatába állították, hogy egyre jobban kifejlődik az állam-monopolista kapitalizmus és rámutatott a gazdasági válságok igazi okaira”.²⁰

Jelentős történész és az amerikai forradalom historiográfiája szempontjából, illetve magyar szempontból is sokkal érdekesebb figura volt Herbert Aptheker (1915-2003), akit a két kötetes Egyesült Államok története szovjet historikusai szintén dicsérően említettek. A nagy gazdasági világválság, a „New Deal” és a fasizmus előretörésének légkörében, nemzedékének sok fiatal értelmiségijéhez hasonlóan Aptheker 1939-ben belépett a kommunista pártba. A második világháborúban katonaként szolgált és az őrnagyi rangig emelkedett, ám az 1950-es években neki is meg kellett szenvednie a McCarthyizmus hidegháborús légkörét. Annak ellenére sem tudott tartós egyetemi állást találni, hogy a Columbia Egyetemen szerzett PhD-diplomát. Ugyanakkor, megírta és még 1943-ban megjelentette az *American Negro Slave Revolts (Néger felkelések Amerikában)* című munkáját, amely az első olyan mű volt az amerikai történetírásban, amely összefoglaló igénnyel dolgozta fel a rabszolgatartó rendszerrel szembeni fekete ellenállás történetét. Aptheker az SZKP 20. kongresszusa után is hű maradt a kommunista mozgalomhoz, s a *Truth about Hungary (Az igazság Magyarországról)* című munkájában nyilvánosan is megvédte az 1956-os magyar forradalom szovjetek általi leverését. De 1968-ban is hasonló magatartást

¹⁸ FOSTER, W. Z., 1952. 195., 205., 398.

¹⁹ Uo. 147., 152., 157.

²⁰ *Az Egyesült Államok története II. kötet*, 1964. 399.

tanúsított, amikor *Czechoslovakia and Counterrevolution: Why the Socialist Countries Intervened?* (Csehszlovákia és az ellenforradalom: miért avatkoztak be a szocialista országok?) címmel adott ki egy könyvet, amelyben teljes mellszélességgel kiállt a Szovjetunió hivatalos álláspontja mellett. Amint egyik modern kritikus (S. Armeny) meg is jegyezte „Az a történész, aki ünnepelte a rabszolga-felkeléseket Amerikában, ellenezte a Szovjetunió és Kelet-Európa népeinek szabadságát”.²¹

Apthekert az amerikai forradalom historiográfiája szempontjából azért érdemes számon tartani, mert 1940-ben kiadott egy mindössze 47 oldalas füzetet, amely a *The Negro in the American Revolution (A néger az amerikai forradalomban)* címet viselte, s amely rövidege és később beigazolódtott pontatlanságai ellenére is az első kísérletet jelentette az amerikai történetírásban arra, hogy felmérjék az afro-amerikaiak amerikai forradalomban játszott szerepét. Ez, illetve az egyesült államokbeli rabszolgafelkelésekről szóló fentebb említett munkája bekerült abba a válogatásba, amely magyarul 1953-ban látott napvilágot *Az amerikai négernek történetéből* címen. A könyv hazai megjelenítésének elsődleges oka természetesen az volt, hogy segítségével leleplezhető volt a „néger nép” kizsákmányolása a kapitalista Egyesült Államokban. Ami az amerikai forradalom jellegének meghatározását illeti, Aptheker első amerikai forradalomról beszélt, vagyis úgy vélte, hogy a rabszolgatartás kiiktatásával csak a második amerikai forradalomként értelmezett polgárháború teremtette meg a tiszta kapitalista fejlődés feltételeit az Egyesült Államokban. Az „első amerikai forradalom” szerinte „az arisztokrácia ellen foglalt állást, elválasztotta az egyházat az államtól, a nemzet önrendelkezési jogát hirdette, küzdött a feudális csökevények ellen, szabadságot és egyenlőséget ígért”.²² Bár ezt a terminust egyszer sem használta, a „feudális csökevények” elleni fellépésre, valamint a második amerikai forradalomra való utalás mégis csak azt jelzi, hogy Aptheker alapvetően polgári forradalomnak tekintette az eseménysort. A „szovjet” Egyesült Államok történetének szerzői mindenesetre úgy ünnepezték Apthekert, mint aki „leleplezi a jelenkori polgári történeti koncepciók reakciós lényegét”.²³

Az egyetemi és főiskolai hallgatók számára készült, az 1960-80-as években megjelent jegyzetek is a fentebb jellemzett marxista-leninista álláspontot képviselték az amerikai forradalom vonatkozásában. Történelem szakos

²¹ APTHEKER, Herbert: *The Truth about Hungary*. Mainstream Publishers, New York, 1957. APTHEKER, Herbert: *Czechoslovakia and Counterrevolution: Why the Socialist Countries Intervened?* New Outlook Publishers, New York, 1969. ARMENY, S: Letter to the editor. *Journal of American History* 105, 2000, 1176.

²² APTHEKER, Herbert: *Az amerikai négernek történetéből*. Művelt Nép, Budapest, 1953. 65.

²³ *Az Egyesült Államok története II. kötet*, 1964. 405.

egyetemisták számára készült Wittman Tibor Egyetemes történet 1500-1789 című jegyzete, amely 1967-ben íródott, s amely 1989-ben már a 16. kiadásban látott napvilágot. Wittman – aki a két kötetes Egyesült Államok története szovjet szerzőihez hasonlóan függetlenségi harcról és nem forradalomról beszélt – úgy vélte, hogy a britekkel szembeni ellenállás kezdetén „*a farmerek érdekeit képviselő forradalmi demokraták (Jefferson, Samuel Adams stb.), a liberális burzsoázia (Franklin stb.) és ültetvényesek (Washington stb.) néptől támogatott forradalmi osztályszövetsége... terrorral fordult szembe az angol és vele szövetséges ellenforradalmi („lojalista”) erőkkal. Természetesen átmeneti állapotról volt szó*”. A forradalmi küzdelem második szakaszában ugyanis a „*liberális, néptől féltő profitéhes burzsoázia és a vele szövetséges ültetvényes réteg határozta meg az eseményeket. A liberális burzsoázia konszolidációja fokozatosan következett be*”. Shays kapitány vezetésével a nép megpróbálta megvédelmezni „*a földeket és a szabadságot... s e népi megmozdulások még jobban rádöbbsentették a burzsoáziát és az ültetvényeseket társadalmi érdekeik azonosságára és azok fokozott védelmének szükségességére*”. Ráébredtek arra, hogy „*a nép féken tartására és a tőkés érdekek megfelelőbb védelmére egy erősebb államszervezet létrehozása vált szükségessé*”. Ez a törekvés vezetett az 1787. évi új szövetségi alkotmány kidolgozásához és elfogadtatásához, amelyben „*csak az üzletemberek, spekulánsok és rabszolgatartók konkrét gazdasági jogai nyernek említést, a Függetlenségi Nyilatkozat demokratizmusából semmi sem maradt*”. Wittman végső értékelése szintén közel állt a korábban említett szovjet történészek konklúziójához. Eszerint „*Minden antidemokratikus vonásával együtt az Amerikai Egyesült Államok győzelme társadalmi és politikai szervezete nagy hatással volt Európa haladó erőire, elsősorban Franciaországban volt nagy visszhangja, hozzájárult a burzsoázia bátorításához a feudális abszolútizmus elleni harcában. Mindenekelőtt nemzetközi gazdasági szerepe emelkedik ki a tőkés fejlődés erősítésében és ellentmondásainak megnövelésében... Általánosságban Európa figyelmét a többi földrész felé irányította, megmutatva, hogy nem a tőkés európai nemzetek monopóliuma a társadalmi haladás. Konkrét világgazdasági hatásán túlmenően ebben áll egyetemes történeti jelentősége*”.²⁴

Főiskolai hallgatók számára készült Kiss Géza Egyetemes történelem 1640–1789 című jegyzete, amely 1984-ben született, s amely szintén a hivatalos marxista-leninista felfogást képviselte. Megállapítása szerint, Észak-Amerikában a gyarmati kor végén „*a gyarmati hatalom a kormányzó mellett a helyi kereskedő és ültetvényes oligarchia kezében volt*”. A gyarmatok és az anyaország közötti konfliktus kirobbanásának okát abban látta Kiss, hogy a hétéves háborút követően

²⁴ WITTMAN Tibor: *Egyetemes történet 1500-1789*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 162-167.

„az angol burzsoázia most elérkezettnek érezte az időt, hogy véget vetve a gyarmatok gazdasági önállóságának, megfojtsa veszélyes riválisát, az amerikai burzsoáziát” Az anyaországbeli burzsoázia inspirációjára az angol parlament különféle gazdasági korlátozásokat léptetett életbe a gyarmatok vonatkozásában. Ezek a korlátozások – mivel a gyarmati társadalom minden szegmensét súlyosan érintették – azzal az eredménnyel jártak, hogy brit ellenes frontba tömörítették a gyarmati társadalom különböző osztályait. Ez az ellentét vezetett a két fél közötti fegyveres küzdelem kirobbanásához és az amerikai függetlenség kinyilatkoztatásához. Kiss Géza nagyra értékelte a Függetlenségi Nyilatkozatot, mivel „először itt fordult elő a történelemben, hogy állami okmány a népszuverenitás elvét vallja az államrend alapjának”. Megítélése szerint „a függetlenségi harc győzelme elsősorban az amerikai burzsoázia győzelme volt, amely a köznépek minél kevesebbet akart adni”. Szerinte ez elsősorban abban nyilvánult meg, hogy erőteljesen korlátozták a közemberek földhöz jutási lehetőségeit a nyugati területeken. Név szerint nem említi ugyan, de valószínűleg a Shays felkelésre utal, mondván, hogy „a földnélküliek a béke első éveiben mozgalmat indítottak a földosztásért, de leverték őket”. Ha Kiss valóban a Shays felkelésre gondolt, akkor alapvetően tévesen értelmezte azt. E mozgalmak, valamint „a lázongó rabszolgák és a földjüket védelmező indiánok ellen szilárdították meg a burzsoázia hatalmát az 1787. évi alkotmányozó konventen. A konventben összegyűlt képviselők meg akarták fékezni a »demokrácia dühöngését és megmenteni a tulajdonnal és elvekkal bíró embereket« a tömeg hatalmától”. Az új szövetségi alkotmány elfogadása tehát az ő értelmezésében is olyan reakciós fordulatot jelentett, amellyel a burzsoázia védelmezte frissen megszerzett hatalmát a kibontakozó demokratikus tömegmozgalmakkal szemben. Kiss Géza véleménye abban is megegyezett a korábban említett szovjet szerzők felfogásával, hogy a történelmi fejlődés adott szintjén, végső soron mégis haladó mozgalomnak látta az amerikai eseményeket, mivel „a módosításokkal és kiegészítésekkel jóváhagyott alkotmány megerősítette a polgári demokratikus köztársaságot és történelmileg haladó volt abban a korban, amikor a legtöbb európai országban a feudális abszolutizmus uralkodott”.²⁵ Mindebből az is világosan megállapítható, hogy az amerikai forradalom értékelése során, Kiss Géza a „nagy szovjet világtörténet” logikáját követte olyannyira, hogy nem egy esetben e mű nyelvi fordulatait is szinte szó szerint vette át.

Ezekhez a felsőoktatási jegyzetekhez hasonlóan a marxista-leninista felfogást képviselte Solt László munkája, amely az 1787-ben kidolgozott új szövetségi

²⁵ Kiss Géza: *Egyetemes történelem 1640-1789*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987. 72., 74., 77., 77-78.

alkotmány elfogadásának historiográfiájáról szolt és 1985-ben jelent meg. A szerző deklarált törekvése az volt, hogy az amerikai történetírás kritikai elemzése által, az amerikai forradalom történetét a marxista-leninista forradalomelmélet követelményeihez igazítsa. Mint megfogalmazta: írásában annak megvizsgálására tett kísérletet, hogy *„az amerikai forradalom folyamata, belső mozgása mennyire mutat rokonságot a többi nagy polgári forradalom dinamikájával”*. Nem meglepő módon, Solt László arra az eredményre jutott, hogy az amerikai forradalom menete tökéletesen beleillett a polgári forradalmak dinamikájáról alkotott marxista-leninista felfogásba. Mint megállapította, az amerikai forradalomban is *„számtalán szerepet játszottak a vagyontalan, illetve kistulajdonosi rétegek radikális mozgalmi, ha intenzitásuk és politikai eredményeik nem is voltak olyan fokon, mint pl. a francia forradalomban. A háború után az uralkodó osztályok egyoldalú gazdaságpolitikája, a farmerekre nehezítő súlyos adóterhek, a tömeges eladósodás, a birtokelkobzás, a bebörtönzések stb. folytán romlott a kistulajdonosi rétegek gazdasági helyzete”*. A néptömegek mindegyike a Shays-felkelés kiobbantásával válaszoltak, amit a munkások és farmerek egyéb mozgalmi követek más államokban. Ilyen körülmények között pedig érthető, hogy *„az uralkodó osztályok programjában, ebben az időpontban első helyre kerültek a burzsoá-nagybirtokos érdekeknek megfelelő politikai konszolidáció mielőbbi, határozott végrehajtása”*. Ezt a reakciós célt pedig az új szövetségi alkotmány elfogadtatásával érték el. Vagyis – Marxot idézve – a francia forradalomhoz hasonlóan, *„a forradalmi tevékenység túlaradását”* az amerikai forradalomban is az *„elkerülhetetlen visszahatás”* követte. Tehát az uralkodó osztályok Amerikában is *„tették, amire a történelmi-társadalmi helyzet lehetőséget adott, amit a történelem »napirenden lévő feladatként« eléjük állított: igyekeztek visszaállítani, életben tartani, illetve megteremteni – a »forradalmi tevékenység túlaradásának« körülményei között veszélyeztetett – zavartalan burzsoá fejlődés lehetőségeit”*. Ez azt jelenti, hogy a mindkét polgári forradalomban megfigyelhető reakciós visszahatás a polgári forradalmak természetéből és belső logikájából következett. Solt nem tagadta, hogy világos különbségek is voltak a két esemény között. Szerinte, ezek közül a legfontosabb az volt, hogy a francia burzsoázia arra kényszerült, hogy a kapitalista rendet *„szadista tobzódással és vérengzésekkel”* állítsa helyre, míg az Egyesült Államokban mindehhez elegendő volt *„alkotmányjogi eszközök”* alkalmazása. A két forradalom alapvető dinamikája azonban azonos volt.²⁶

Solt László ebből az alapállásból elemezte az 1787. évi szövetségi alkotmány elfogadásával kapcsolatos amerikai historiográfiát. Nem csodálnivaló, hogy

²⁶ SOLT László: *1787 az amerikai történetírás évszázados vitájának újabb állomásai*. Akadémiai, Budapest, 1985. 7-9.

értékelése összességében megfelelt a két kötetes Egyesült Államok története szovjet szerzői véleményének. Hozzájuk hasonlóan ő is nagyra értékelte Charles A. Beard és a progresszivisták iskola felfogását, akik „*műveikkel jelentős lépést tettek abba az irányba, hogy az amerikai forradalmat beépítsék a polgári forradalmak általános tablójába, hogy megmutassák, hogy az amerikai forradalom sem kivétel a polgári forradalmak »természettörténetének«, fejlődésmenetének bizonyos tendenciái, törvényszerűségei alól*”. Ugyanakkor, a szovjet történészekhez hasonlóan ő is megjegyezte, hogy a progresszivisták historikusok „*nem alkottak tökéleteset*”, mivel szemléletük nem következetes.²⁷

Solt hevesen kritizálta az amerikai történetírásban az 1950-es években meghatározó helyzetbe került „konszenzus iskola” (Daniel J. Boorstin, Louis Hartz), vagy az 1960-as, 1970-es években feltörekvő „republikánus szintézis” (Bernard Bailyn, Gordon S. Wood) képviselőit. Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy kritikáján keresztül a magyarul olvasó érdeklődők először juthattak viszonylag részletes információkhoz az amerikai forradalom olyan meghatározó historikusainak munkásságáról, amilyen Daniel Boorstin, Louis Hartz, Edmund S. Morgan, Carl N. Degler, Bernard Bailyn, Gordon S. Wood vagy Jack P. Greene.²⁸

Amint azt Wittman Tibor és Kiss Géza még az 1980-as évek végén is megjelent jegyzetei, valamint Solt László 1985-ben napvilágot látott könyve is bizonyítja, a fenti marxista-leninista értelmezés maradt az amerikai forradalom értékelésének hivatalos felfogása a szocialista rendszer fennállásának teljes időtartama alatt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy e negyven év folyamán, ezen értelmezési kereten belül ne következtek volna be bizonyos hangsúlyeltolódások és hangsúlyváltások. A kor „működési mechanizmusainak” megfelelően, ezek a hangsúlyváltások szoros kapcsolatban álltak a nagypolitika változásaival, vagyis azzal, hogy mi jellemezte a szovjet-amerikai, s ennek megfelelően az amerikai-magyar kapcsolatok alakulását.

Véleményem szerint három alapvető tényező játszott szerepet abban, hogy az 1960-as évek második felétől, végétől azt lehetett megfigyelni, hogy a továbbra is „érvényes” marxista-leninista értelmezési kereten belül nagyobb lehetőség nyílt az amerikai forradalom eseményeinek árnyaltabb és színesebb bemutatására:

A kommunista párt megváltozott politikája és a Kádár-rendszer konszolidációja az 1956-os megrázkódtatást követően;

²⁷ Uo. 31.

²⁸ A „konszenzus iskolára” és a „republikánus szintézis” történetíróira vonatkozóan lásd: LÉVAI Csaba: *A republikánizmus-vita. Vita az amerikai forradalom eszmetörténeti háttéréről.* L'Harmattan, Budapest, 2003. 88-112., 127-181.

A nemzetközi enyhülés, vagyis a Szovjetunió Egyesült Államokkal kapcsolatos, illetve az Egyesült Államok Szovjetunióra és Kelet-Európára vonatkozó politikájának megváltozása;

Mindezekkel összefüggésben az amerikai-magyar viszony látványos javulása.

Tanulmányomnak nem célja a nemzetközi kapcsolatok korabeli történetének vagy a magyar-amerikai viszony akkori alakulásának részletes bemutatása, s a Kádár-rendszer konszolidációjának, illetve a nemzetközi enyhülés kialakulásának története is eléggé közismert.²⁹ Ezért csak a kelet-európai országokkal kapcsolatos amerikai politika megváltozására és az amerikai-magyar viszony alakulására térek ki röviden.

Az 1960-as évek közepétől az amerikai külpolitika – korábbi irányvonalától eltérően – nem a kelet-európai kommunista rendszerek megdöntésére vagy destabilizálására, hanem stabilizálására törekedett. Ennek egyik oka az volt, hogy elfogadták a Szovjetunió tartós kelet-európai jelenlétét és ezért az európai stabilitást ilyen módon látták biztosíthatónak. Úgy vélték, hogy a Szovjetunió esetleges kivonulása Kelet-Európából destabilizálhatja az európai biztonságot a német befolyás újbóli megerősödése és a kelet-európai országok közötti nacionalista konfliktusok újjáéledése révén. Mindebből következően a kelet-európai szocialista országokat érintő amerikai politika is megváltozott, ami a gazdasági kapcsolatok kiépítését, amerikai kölcsönök nyújtását, valamint kulturális kapcsolatok létrehozását és fejlesztését jelentette. Az amerikai gazdasági kapcsolatok, illetve a kölcsönök egyre nagyobb szerepet játszottak a magyarországi szocialista rendszer finanszírozásában és fenntartásában és végső soron – az eredeti amerikai szándékkal is ellentétben – a rendszer eladósodásához és destabilizálódásához járultak hozzá.

Ilyen feltételek mellett, az 1960-as évek végétől az amerikai-magyar kapcsolatok is jelentősen javultak. Ezt jelezte mindenekelőtt a diplomáciai kapcsolatok nagykövetségi szinten történő helyreállítása 1966-ban, amit Mindszenty József helyzetének „rendezése” követett azzal, hogy az Elnöki Tanács által kegyelemben részesített hercegprímás 1971. szeptember 28-án elhagyta a budapesti amerikai nagykövetséget és Magyarországot. Ebbe a sorba illeszkedett a második világháború után államosított amerikai vagyonnal foglalkozó vagyoni jogi szerződés aláírása a két ország között 1973-ban. E fejlődésmenet csúcsát pedig a

²⁹ A Kádár-rendszer konszolidációjára vonatkozóan lásd például: ROMSICS Ignác: *Magyarország története a 20. században*. Osiris, Budapest, 1999. 400-423. A nemzetközi enyhülésre és az Egyesült Államok külpolitikájára lásd például: MAGYARICS Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2000. 401-415.

Szent Korona visszaadása, illetve a legnagyobb kedvezmény elvét Magyarországra kiterjesztő egyezmény aláírása jelentette 1978-ban.³⁰

E fejlemények azt is eredményezték, hogy Magyarország gazdasági okokból is kifolyólag, egyre érdekelttbbé vált egy „jobb” amerikai-magyar viszony fenntartásában. E változások mindenképpen szerepet játszottak annak – a marxista-leninista forradalom elméleten belül maradó – hangsúlyváltásnak a megjelenésében, amelyről az amerikai forradalom megítélésével kapcsolatban fentebb szoltam.

A történetírásban ezt a hangsúlyváltást mindenekelőtt Szuhay-Havas Ervin és Urbán Aladár munkássága fémjelezte. Az előbbi szerző két, tartalmilag egymást részben átfedő könyvet publikált az Egyesült Államok korai történetéről az 1960-as évek legvégén és az 1970-es évek közepén. Az első munka *Amerika hőskora* címen jelent meg 1969-ben a Gondolat kiadó gondozásában és a gyarmati korszak minden addiginál részletesebb magyar nyelvű feldolgozását tartalmazta, rövid kitekintéssel az amerikai forradalomra. A második könyv az amerikai függetlenség elfogadásának bicentenáriumán, 1976-ban látott napvilágot és az amerikai forradalom történetének eléggé részletes összefoglalását nyújtotta, a gyarmati korra való rövid visszatekintés mellett. Mindkét könyv alapvetően a tudományos ismeretterjesztést szolgálta, s jellemző módon, viszonylag nagy példányszámban (4800, illetve 20000) jelent meg. Az első mű lábjegyzeteket sem tartalmazott, viszont a második munka hivatkozásaiból az is kiderül, hogy széleskörű és eléggé friss Egyesült Államokban kiadott angol nyelvű szakirodalmat is használt a szerző.

Úgy vélem, hogy az *Amerika hőskora* című könyvnek már a címadása is nagyon fontos és érdekes. Egyértelműen pozitív jelentéstartalmat sugall, mintegy eposzi hangulatot teremt, és egyértelműen arra utal, hogy itt valami nagyszerű, heroikus erőfeszítésről van szó. Szuhay-Havas Ervin alapvetően követte az amerikai forradalom marxista-leninista interpretációját, csak némileg kifinomultabb formában dolgozta ki azt. Úgy vélte, hogy az amerikai forradalom egyszerre volt függetlenségi háború, gyarmati felkelés és társadalmi forradalom. Függetlenségi háború volt, mivel egy független új állam megszületéséhez vezetett. Ugyanakkor, vitathatatlanul ez volt „*egy kis nép első sikeres felkelése, a gyarmati lánc első elpattanása*”, amely a modern gyarmati felszabadító küzdelmek és az el

³⁰ A magyar-amerikai kapcsolatok korabeli javulására lásd: BORHI László: A nemzeti külpolitika határai: az Egyesült Államok és Magyarország, 1941-1989. *Történelmi Szemle* 52, 2010, 209-236. *Magyar-amerikai kapcsolatok, 1945-1989.* Források. Szerk. BORHI László. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2009. BORHI László: Magyar-amerikai kapcsolatok 1942-1989. *História* 31, 2010, 3-13. BALOGH Margit: Mindszenty József az amerikai követségen. *História* 31, 2010, 14-17. GLANT Tibor: *A Szent Korona amerikai kalandja 1945-1978.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997. 51-141.

nem kötelezett országok mozgalma számára is közvetlen példaként szolgált. Szuhay-Havas Ervin számára az sem volt kétséges, hogy az amerikai forradalom társadalmi forradalom is volt egyben: *„Az Alapító Atyák, a Kongresszus tagjai a polgári forradalom tüzét lobbantották fel az Újvilágban, a népharag árhullámán száguldottak a hatalom csúcsaira. Amint azonban győzött vezérletük alatt a nép, igyekeztek megfékezni a fegyverre kelt kiseberek tízezreit”*. A fiatal amerikai köztársaság vezetői ugyanis fegyverrel fojtották el a Shays felkelést, amely Szuhay-Havas Ervin számára a legfőbb bizonyosságát jelentette annak, hogy Amerikában társadalmi forradalom is zajlott. Az amerikai forradalom tehát *„Függetlenségi harc volt... gyarmati háború, forradalom, de nem népi uralom született”*. Az amerikai forradalom dinamikája ugyanis a francia forradaloméhoz nagyon hasonlóan alakult. Az egyetlen különbséget az jelentette, hogy – Franciaországtól eltérően – Amerikában a népi mozgalom nem volt elég erős ahhoz, hogy hatalomra kerüljön: *„Amerikában sohasem uralkodott a Konvent, s mindig markában tartotta a népet a Direktórium”*. Amerikában is bekövetkezett tehát a burzsoázia reakciós fordulata, amit az új szövetségi alkotmány elfogadása testesített meg, amelyet Szuhay-Havas Engelst idézve *„tipikusan patrícius-polgári alkotmánynak”* nevezett.³¹

Mint korábban említettem, Szuhay-Havas Ervin a szélesebb olvasóközönségnek szánta művét, s részben ennek, részben pedig a korábban említett hangsúlyváltásnak köszönhetően a könyv teli volt a gyarmatosok mindennapi életére vagy az indiánokkal vívott harcaira vonatkozó olyan érdekes részletekkel, amelyek nem szerepeltek az 1950-es években megjelent munkákban.

Alapjában hasonló felfogás jellemezte Szuhay-Havas Ervin másodikként említett könyvét is. Ugyanakkor, az is elmondható, hogy más, az eseményeket a marxista-leninista keretben értelmező szerzőkhöz képest sokkal nagyobb hangsúlyt helyezett az amerikai forradalom összetett jellegének érzékeltetésére. Igyekezett például bemutatni, hogy a marxista osztálykategóriák szempontjából azonos csoportba tartozó „gazdag polgárság” egy része miért támogatta a függetlenséget, míg más része miért maradt a britek hűségén. Ezzel is összefüggésben, elsőként hívta fel a magyar olvasóközönség figyelmét arra, hogy az amerikai forradalom amerikaiak között zajló polgárháború is volt egyben. A forradalom alapvető értékelése azonban lényegében megegyezett a korábbi könyvében hangoztatottal. Az amerikai forradalom *„a polgári forradalmak sorozatának harmadik lépcsőfoka volt, a németalföldi és az angol forradalom után. S az első abban a tekintetben, hogy nem színezték vallási kérdések... A marxizmus-leninizmus klasszikusai tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy az*

³¹ SZUHAY-HAVAS Ervin: *Amerika hőskora*. Gondolat, Budapest, 1969. 320-321., 324.

amerikai forradalom korai polgári forradalom volt”, amelyben szintén bekövetkezett a burzsoázia reakciós fordulata. Ugyanakkor, azt is megjegyezte, hogy „*méltányolnunk kell*” azt, ameddig az amerikai burzsoázia eljutott a „*nagyszerű történelmi eseménynek*” nevezett amerikai forradalom során. Megfogalmazták ugyanis minden ember egyenlőségének gondolatát, valamint azt, hogy a nép joga és kötelessége a „*kártékony kormányok*” megdöntése.³²

E munkával kapcsolatban az is figyelemre méltó, hogy a könyv – annak „*fülszövege*” szerint – „*az Egyesült Államok születésének 200. évfordulóján jut el az olvasóhoz*”. Mindez arra utal, hogy a magyarországi hivatalos könyvkiadás és az azzal szoros kapcsolatban lévő politika úgy vélhette, hogy feltétlenül meg kell emlékeznie erről a fontos eseményről. Lehet, hogy az sem véletlen, hogy ezt a munkát – Szuhay-Havas korábbi művétől eltérően – nem a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat kiadója, hanem a pártkiadványokat is megjelentető Kossuth kiadó gondozta. Mint korábban már említettem, a két könyv tartalmilag jelentős részben átfedi egymást, ami arra utalhat, hogy a második mű esetében az első, évfordulós szükségletre történő felhasználásáról és átdolgozásáról lehet szó. Mindezek alapján talán nem túlzás annak kijelentése, hogy a könyv megjelentetése politikai lépés is volt, amellyel egyfajta gesztust kívántak gyakorolni, s amely beleillett a magyar-amerikai kapcsolatok javulásának abba a folyamatába, amelyről fentebb esett szó.

Az amerikai forradalommal kapcsolatos hangsúlyváltásban jelentős szerepet játszó másik történész Urbán Aladár volt, aki 1952-ben kezdett tanítani az Eötvös Loránd Tudományegyetem Újkori Egyetemes Történeti Tanszékén. Mint ismeretes, a jeles historikus kutatási területe a reformkor és az 1848-1849-es magyar forradalom és szabadságharc története. Ugyanakkor, főleg 19. századi egyetemes történetet tanított, beleértve az Egyesült Államok létrejöttét és az első világháborúig ívelő fejlődését. Ebből a szempontból fontos mérőszám volt pályafutásában, hogy 1973-1974-ben tíz hónapot az Egyesült Államokban tölthetett, ami már önmagában is jelentős változást jelzett a korábbi korszakhoz képest s egyértelműen beleillett a két állam politikai közeledésének folyamatába, hiszen ennek következtében vált lehetővé ösztöndíjasok kölcsönös cseréje. Amint Urbán Aladár egy 2009-ben megjelent interjúban megfogalmazta: az amerikai út folyamán „*felkészültem arra, hogy hazatérésem után csak Amerikával foglalkozó előadásokat és szemináriumokat tartsak*”. Mivel „*Nyugat-Európával vagy Amerikával kutatási szinten foglalkozni... nem volt könnyű azokban az években, utazni alig lehetett, komoly kapcsolatok nem épülhettek ki*”, logikus megoldásnak látszott számára, hogy korábbi kutatásait annak vizsgálatával kapcsolja össze új,

³² SZUHAY-HAVAS Ervin: *Tizenhárom csillag*. Kossuth, Budapest, 1976. 265., 264.

Amerikában szerzett tudásanyagával, hogy „*milyen ismeretekkel találkozhatunk az 1815-1848 közötti magyar sajtóban, útleírásokban és levelezésekben az Egyesült Államokról, annak társadalmi és politikai berendezkedéséről*”. E tárgykörből szándékozott elkészíteni nagydoktori értekezését, ám a Tudományos Minősítő Bizottság a téma kibővítését javasolta neki. Ennek hatására úgy döntött, hogy az Egyesült Államokat is érintő vizsgálódásról lemondva, visszatér korábbi, magyar történeti szakterületéhez. A kutatási nehézségek és érdektelenség miatt azt sem tartotta célszerűnek, hogy az 1848-1849-es magyar forradalom amerikai visszhangjával foglalkozzon. Mindez azt jelenti, hogy ezzel kútba esett annak lehetősége, hogy a rendszerváltás előtti időszakban egy magyar történész fő kutatási területként foglalkozzon az Egyesült Államok korai történetével. Urbán Aladár esetében tehát az amerikai történelem tanulmányozása végül csak kiegészítő tevékenység volt, amely megmaradt a magas színvonalú tudományos ismeretterjesztés szintjén. Amint a korábban idézett interjúban megfogalmazta „*Az Amerikában eltöltött időmnek... volt egy általam kitűzött célja: össze akartam gyűjteni annyi anyagot, amelyből tudományos igényű ismeretterjesztő munkát írhatok a forradalmukról*”.³³

Urbán Aladár mégis nagy jelentőségű alapozó munkát végzett a korai amerikai történelem Magyarországi tanulmányozását és megismertetését illetően. Egyrészt tudományos ismeretterjesztőként tett nagyon sokat, ami a rendszerváltás előtti időszakban főként heti- és napilapokban megjelent rövid írások formájában öltött testet. Ezek főleg a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Lapjában az *Élet és Tudományban*, illetve az 1970-es évek végétől a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete által gondozott *Históriában* jelentek meg. Ilyen publikációi száma az 1970-es években szaporodott meg, amiben persze az is szerepet játszott, hogy erre az időszakra esett az amerikai forradalom kétszáz éves évfordulója. Az is figyelemre méltó azonban, hogy a Függetlenségi Nyilatkozat elfogadásának bicentenáriumán két olyan politikai napilap is megemlékezést közölt tőle, mint a *Népszabadság* és a *Magyar Nemzet*.³⁴ Mindebben a korábban említett politikai váltásnak is lehetett némi szerepe.

³³ Egy életpálya vonzásában. Összeállításunkkal köszöntjük Urbán Aladár történészt 80. születésnapján. *Aetas* 24, 2009, 177. Az Urbán Aladár által említett mű végül csak 1994-ben, vagyis a rendszerváltás után jelent meg, ami azt jelenti, hogy nem tartozik jelen tanulmányom témakörébe. URBÁN Aladár: *Köztársaság az Újvilágban*. Az Egyesült Államok születése, 1763-1789. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. E könyvre vonatkozóan lásd: LÉVAI Csaba: Urbán Aladár: Köztársaság az Újvilágban. Az Egyesült Államok születése, 1763-1789. *BUKSZ* 7, 1995, 94-96.

³⁴ Urbán Aladárnak ezekre az ismeretterjesztő írásaira lásd például: Kétszáz éve történt: a bostoni teadélután. *Élet és Tudomány* 29, 1974. 1231-1234. Az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat. *Élet és Tudomány* 31, 1976, 1256-1261. A modern rabszolgaság gyökerei. *História* 2, 1980, 16-17.

Urbán Aladár ugyanakkor olyan szakmunkák közreadásában is alapvető szerepet játszott, amelyek nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy az amerikai forradalom és a korai amerikai történelem magyarországi egyetemi oktatása a korábnál jóval magasabb színvonalon folyhasson. Ilyen mű volt mindenekelőtt a válogatásában és szerkesztésében napvilágot látott *Dokumentumok az Egyesült Államok történetéhez 1774-1918* című szöveggyűjtemény, amely 1981-ben jelent meg. Tanulmányom témája szempontjából ennek jelentőségét az adja, hogy az amerikai forradalom történetével kapcsolatban egy sor alapvető forrást közölt először magyar fordításban, ami elsőként tette lehetővé a csak magyarul olvasó történészhallgatók számára, hogy ne értelmezések, hanem az eredeti szövegek alapján tájékozódjanak az amerikai forradalom történetéről.³⁵

Urbán Aladár szerkesztésében és utószavával jelent meg korszakunk legvégén 1988-ban Charles A. Beard *Az Egyesült Államok alkotmányának gazdasági értelmezése* című könyvének magyar fordítása. Az eredetileg 1913-ban napvilágot látott munka az amerikai forradalommal kapcsolatos historiográfia klasszikus alkotása és a fentebb már említett progresszivisták iskola egyik csúcsteljesítménye. Beard a kereskedő-pénzember-ültetvényes elit és a nem rabszolगतartó farmer kisemberek konfliktusaként ábrázolta az alkotmány kidolgozásának és elfogadásának folyamatát, amellyel az első csoport tagjai anyagilag közvetlenül is jól jártak. A mű megjelentetésében egyrészt az alkotmány kidolgozásának kétszáz éves évfordulója, másrészt pedig az játszott szerepet, hogy Beard értelmezése közel állt a marxista interpretációhoz. Mégsem volt azonban azzal azonos. Nem beszélve arról, hogy a könyv bevezetőjét az amerikai forradalom eszmetörténetének egyik neves és nem marxista kortárs szakembere Forrest McDonald írta. Ebből, illetve az Urbán Aladár által jegyzett utószóból pedig a magyar olvasók részletes ismeretekhez juthattak az amerikai forradalom újabb – túlnyomórészt nem marxista – historiográfiájára vonatkozóan. Mind az amerikai historikus bevezetőjére, mind pedig Urbán Aladár utószavára a tárgyilagos hangvétel, a pártos állásfoglalás kerülése volt a jellemző. A magyar történész ugyan részletesen tárgyalta Beard és a marxizmus viszonyát, viszont nem vetette amerikai elődje szemére, hogy nem azonosult a német teoretikus gondolkodásával. Vagyis nem bélyegezte meg Beard-et ezért, ahogyan ez az 1950-1970-es években még kötelező lett volna. McDonald bevezetőjének közlése azt is bizonyítja, hogy ekkor már lehetséges volt Magyarországon a kérdéssel foglalkozó nem marxista

Kétszáz éves az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat. *Népszabadság* 30. (1976. július 4.) Az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat Magyarországon. *Magyar Nemzet* 48. (1976. július 4.)

³⁵ *Dokumentumok az Egyesült Államok történetéhez 1774-1918*. Szerk. URBÁN Aladár. Tankönyvkiadó, Budapest, 1981.

szerzők írásainak közlése.³⁶ Tőle, illetve megint csak Urbán Aladártól, még 1988-ban – az Egyesült Államok hatályos alkotmánya elfogadásának bicentenáriumán – két tanulmány is megjelent az amerikai alkotmány kidolgozására és ratifikálására vonatkozóan a Világtörténet című folyóiratban. Ezekre megint csak az volt jellemző, hogy tárgyilagos hangnemben ismertették az Egyesült Államok kormányzati rendszerének kiformalódását a tagállami alkotmányok megfogalmazásától az új szövetségi alkotmány elfogadásáig.³⁷ Ebbe a sorba illeszkedett az amerikai történetírás egyik klasszikus műve egy részének, Henry Adams *Thomas Jefferson első elnöksége* című munkájának megjelentetése abban a *Klió* sorozatban, amelyben Charles Beard korábban említett könyve is napvilágot látott.³⁸ Ebben, az eredetileg a 19. század végén megjelent művében Adams ugyan nem az amerikai forradalom történetével foglalkozott, ám hőse az a Thomas Jefferson volt, aki az amerikai forradalom emblematisztikus figurája. Tanulmányom témája szempontjából e könyv magyarországi megjelentetésének jelentőségét az adja, hogy Henry Adams az amerikai történetírás olyan hangsúlyozottan nem marxista klasszikusa, akiről a kötet terjedelmes – huszonkilenc oldalas – életrajzi jegyzetében Kodolányi Gyula rendkívül elismerő hangnemben szolt.³⁹

Közvetett módon az amerikai forradalom historiográfiájához kapcsolódott és a korábban említett hangsúlyváltást jelezte néhány további, az 1980-as években megjelent munka. Ilyen volt például Póka-Pivny Aladár és Zachar József könyve, amely Kováts Mihály, az amerikai forradalomban harcolt magyar huszár ezredes életrajzát dolgozta fel.⁴⁰ Ez a mű tehát nem az amerikai forradalom történetének áttekintésével foglalkozott, s az eseménysor jellegének meghatározását sem tekintette feladatának. A Póka-Pivny Aladár széleskörű adatgyűjtését felhasználó, a könyvet lényegében megíró Zachar József ugyanis rendkívül színesen és érzékletesen ábrázolta a kalandos életű magyar katona életútját és annak amerikai állomásait. A kötet bevezetése szerint, ennek rekonstruálásához még élő, az Egyesült Államokban dolgozó magyar származású kutatók eredményeit is felhasználta, aminek nyílt hangoztatása az 1950-es, 1960-as években elképzelhetetlen lett volna. Zachar József egyértelműen pozitív példaként állította az olvasók elé az amerikai ügyért életét áldozó Kováts Mihályt, ám ezzel

³⁶ BEARD, Charles A., 1988. McDONALD, Forrest: Bevezetés. In: BEARD, Charles A., 1988. 5-33. URBÁN Aladár: Utószó. In: BEARD, Charles A., 1988. 315-327.

³⁷ McDONALD, Forrest: „Mi az Egyesült Államok népe...” *Világtörténet* 24, 1988, 3-20. URBÁN Aladár: Az Egyesült Államok alkotmányának életbe léptetése és első kiegészítései (1789-1791). *Világtörténet* 24, 1988, 20-26.

³⁸ ADAMS, Henry: *Thomas Jefferson első elnöksége 1801-1805*. Európa, Budapest, 1986.

³⁹ KODOLÁNYI Gyula: Henry Adams. In: ADAMS, H., 1986. 519-548.

⁴⁰ PÓKA-PIVNY Aladár-ZACHAR József: *Az amerikai függetlenségi háború magyar hőse*. Zrínyi, Budapest, 1982.

összefüggésben mégiscsak állást foglalt az amerikai forradalom megítélését illetően. Amint megfogalmazta, a magyar katona – a többi Amerikába induló külföldi önkénteshez hasonlóan – „*a társadalmi haladásért, a polgári forradalom eszméjéért*” lelkesedve ment az Újvilágba.⁴¹ Ilyen módon, Kováts amerikai szerepének pozitív megítélése összhangba került az amerikai forradalom még mindig érvényes hivatalos, marxista-leninista értékelésével. Ugyanakkor nem ez a hivatalos vélemény állt Zachar József elemzésének középpontjában, hanem a kiváló magyar katona nagyszerű tetteinek és kalandos életének bemutatása, vagyis a hivatalos ideológia csak érintőlegesen, mintegy a „rend kedvéért” jelent meg a műben. Ebben a tekintetben tehát ez a könyv is jól kifejezte azt a sajátos köztes helyzetet, amely az amerikai forradalom ábrázolásával kapcsolatban erre az időszakra a magyarországi történetírásban kialakult. Továbbra is érvényes maradt az eseménysor hivatalos marxista-leninista értékelése, azonban már nem ennek feltétlen hangoztatása állt a középpontban.

Végezetül, az 1980-as évek változóban lévő légkörének volt köszönhető Hajnal István *Az újkor története* című munkájának reprint kiadása, amely 1986-ban jelent meg. Ez szintén tartalmazott egy, az észak-amerikai brit gyarmatok fejlődésével és az amerikai forradalom történetével foglalkozó fejezetet, amely kifejezetten nem a marxista értelmezésnek megfelelően interpretálta a fejleményeket. Általános történet szemléletének megfelelően, Hajnal három oldalban elintézte a forradalom diplomáciai és katonai történetét, viszont majdnem hat oldalt szentelt a gyarmati kori gazdaság és társadalom bemutatásának. Tanulmányának mindkét része elég sok tárgyi tévedést tartalmaz, s a forradalom jellegéről is mindössze annyit mond, hogy azt nem az angol kormány merkantilista gazdaságpolitikája váltotta ki, hanem „*Anglia beavatkozása a szabadságjogokba, azaz a társadalom szervezetébe*”.⁴²

Az amerikai forradalom értékelése érdekes helyet foglal el a magyarországi historiográfia történetében a szocialista rendszer időszakában. Időben és térben is viszonylag távoli eseményről van szó, amelyik sohasem állott a hazai történetírás érdeklődésének homlokterében, vagyis – legalábbis a magyarországi történetírás hagyományos tematikájának szemszögéből nézve – periférikusnak látszott. Ezt a

⁴¹ Uo. 98., 104.

⁴² HAJNAL István: *Az újkor története*. Akadémiai, Budapest, 1986. 566. Hajnal szövegében sajnos elég sok tárgyi tévedés és pontatlanság található: 1776-ban a *Függetlenségi Nyilatkozat* megfogalmazásakor Jefferson nem volt Virginia kormányzója (563.); Benjamin Franklin nem volt kvéker (564.); az amerikaiak és a franciák nem Yorkstown-nál, hanem Yorktown-nál arattak győzelmet a britek felett (565.); a déli gyarmatok nem „*nemesi urak kezére adott privilegizált kereskedelmi társaságokból keletkeztek*” (566.); Washington harmadszori elnökké választására nem 1801-ben, hanem 1796-ban került volna sor (571.); 1801 után a republikánusok nem „*hatvan évig uralkodtak*” (571.) stb.

pozícióját az is felerősítette, hogy a magyarországi szocialista rendszer legitimálása szempontjából sem bírt olyan közvetlen jelentőséggel, mint 1917, 1919, 1945 vagy 1956 megítélése. Ugyanakkor mégiscsak olyan eseményről van szó, amelynek értékelése mellett több okból kifolyólag sem mehettek el a marxista történetiszemléletet magukénak valló korabeli historikusok. Egyrészt azért, mivel a marxista forradalomelmélet szemszögéből, vagyis a történelem egész menetének megítélése szempontjából mégiscsak nagy jelentősége volt annak, hogy abba az amerikai események miként voltak beilleszthetők. E beillesztést pedig mindenképpen meg kellett tenniük a marxista felfogáshoz kötődő történészeknek, mivel a korszak egészét tekintve is a marxizmus-leninizmus maradt a „bevett” ideológia. Ugyanakkor az amerikai forradalom értékelését azért sem kerülhették meg a marxista historikusok, mivel a szocialista tábor fő ideológiai és politikai ellenlábasa, az Amerikai Egyesült Államok alapító aktusáról volt szó, amelynek értékelése a két világrendszer jelenbéli viszonyának megítélésére is nyilvánvalóan kihatott. Mindez azt eredményezte, hogy a marxista történészeknek a korszakban végig az amerikai forradalom kialakult hivatalos értékeléséhez kellett magukat tartaniuk, úgy azonban, hogy a magyarországi szocialista rendszer belső önmozgása, illetve a két „tábor” egymáshoz való viszonyának alakulása az 1970-es évektől kezdődően mégis lehetőséget teremtett arra, hogy a marxista-leninista felfogás keretein belül bizonyos hangsúlyeltolódások menjenek végbe. Az 1980-as évek közepére ez a folyamat odáig jutott, hogy már deklaráltan nem-marxista történészek műveinek magyarországi kiadására is sor kerülhetett. Összességében tehát az állapítható meg, hogy az amerikai forradalom magyarországi értékelése tipikus módon követte azon történelmi események megítélésének általános tendenciáját, amelyek nem voltak közvetlen összefüggésben a magyarországi szocialista rendszer legitimációjával. Az 1950-es, 1960-as évek dogmatikus felfogását az 1970-es évektől fokozatos hangsúlyváltás követte, amely azonban alapvetően megmaradt a marxista-leninista történelemfelfogás és forradalomelmélet keretei között. Mindez az 1980-as évekre érdekes keveredést eredményezett, mivel – mint láttuk – ebben a korszakban egymás mellett volt jelen az 1950-es évek hangnemét idéző hagyományos felfogás (Solt László, felsőoktatási jegyzetek), a hivatalos ideológiát már lazábban kezelő megközelítés (Zachar József) és a nem-marxista szerzők publikálása (Forrest McDonald, Charles A. Beard, Henry Adams). A késői Kádár-rendszerre jellemző módon ekkor már egyszerre volt megfigyelhető a rendszer hivatalos ideológiájának hangoztatása, s ugyanezen ideológia fellazulása, amely azonban bizonyos kereteket mégsem léphetett át. A rendszerváltáshoz közeledve pedig az is érzékelhetővé vált, hogy ez a két folyamat feloldhatatlan ellentmondásban van egymással.

Csaba Lévai

The American Revolution in Historical Works Published in Hungary during the Socialist Regime

The author examines the evaluations of the American Revolution published in Hungary in Hungarian during the period of the socialist regime (1949-1989). By 1949 the Communist Party took over of power in Hungary and from the beginning of the 1950s it was forbidden to publish evaluations of the American Revolution, which did not strictly follow the Marxist-Leninist interpretation of the great event. Marxist historians employed the Marxist interpretation of the French Revolution to evaluate the American Revolution. Accordingly, they interpreted it as an “early bourgeois revolution”. Marxist historians considered the Shays rebellion in Massachusetts in 1786-1787 as the culmination of the revolutionary political activity of the masses, which terrified the moderate bourgeoisie. Their counter revolutionary reaction was to force the new federal constitution on the masses, with the help of which they could consolidate capitalist rule in the United States. It was practically impossible to publish any evaluations of the American Revolution different from this official interpretation during the 1950s and 1960s. But from the late 1960s and early 1970s a gradual change was observable in this interpretation. The evolution of détente policy between the Soviet Union and the United States resulted in a more relaxed relationship between the United States and Hungary too. As a result, Hungarian historians were allowed to publish more sophisticated evaluations of the American Revolution. They had to remain within the framework of the Marxist-Leninist interpretation, but were allowed to publish interesting details about the process of colonization or the military events of the war of independence. It was possible to publish in Hungarian the original works of such non-Marxist American historians as Henry Adams, Charles A. Beard, or Forrest McDonald by the second half of the 1980s.

Szilágyi Zsolt

Elitkutatások és elitfogalmak az utóbbi három évtized magyar történetírásában

A nyugat-európai vagy éppen a kontinensen kívüli elitvizsgálatokkal szemben, idehaza – Vörös Károly és Gyáni Gábor hetvenes évekbeli úttörő, de még nem „elit-szempontú” írásait¹ követően – a tényleges elitkutatások (éppen a Horthy-korra vonatkozóan) Huszár Tibor kezdeményezésére, 1978-ban indultak meg.² Kovács I. Gábor, aki legutóbb összefoglalta a magyar elitkutatások kezdetének historikumát, úgy véli, hogy az első kísérletek a lengyel szociológus Włodzimierz Wesolowski (kizárólag belső használatra lefordított) munkája nyomán születtek meg.³ A programba olyan, már akkor jól ismert vagy csak később nevet szerzett kutatók kapcsolódtak be, mint Berend T. Iván, Gergely Jenő, Lengyel György, vagy mint Némedi Dénes, Ránki György, Szakály Sándor – hogy csak néhányukat említsem.

Huszár Tibor téma-megközelítésében meghatározó jelleget öltött az a nézőpont, amit az 1990-es évek elején úgy fogalmazott meg, hogy a „*történelemtudomány, a politológia és a szociológia többféle elitfogalmat ismer*”.⁴ Ezek után nem meglepő, hogy a történettudomány is többféle elitfogalmat, illetve elitminőséget használ,

¹ VÖRÖS Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.; GYÁNI Gábor: *Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői (1888–1941)*. (A továbbiakban: GYÁNI G.: *Hódmezővásárhely*) *Történelmi Szemle* 20. (1977: 3-4.) 626-640.

² KOVÁCS I. Gábor: *A magyarországi polgári korszakbeli országos elitek empirikus kutatásának historikumához I*. A Huszár Tibor által kezdeményezett történelmi elitvizsgálatok. In: *A cselekvő értelmiségi. Tanulmányok Huszár Tibor 80. születésnapjára*. Szerk. Kiss László. Argumentum – ELTE Társadalomtudományi Kara, Budapest, 2010. 175–207., 176. vö. KOVÁCS I. Gábor–KENDE Gábor: *A tudáselit középiskolái. A két világháború közötti tudáselit középszintű iskolázatása*. *Korall* 3-4. (2001. Tavasz–Nyár sz.) 170-187., 170.

³ A szóban forgó művet hivatkozva KOVÁCS I. G.: *i. m.* 207. – Włodzimierz Wesolowski: *Klasa panucaja i elita wladzy*. (Országos Fordító Iroda Figyelő Szolgálat, 9294.) Az elős kísérletekre: KOVÁCS I. G.: *i. m.* 178-179. – Ugyanakkor lásd a magyar elitkutatásról szóló legutóbbi átfogó munkát: TAKÁCS Tibor: *Döntéshozók. Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a XX. század első felében*. (A továbbiakban: TAKÁCS T.: *Döntéshozók*.) L'Harmattan, Budapest, 2008. 27-45.

⁴ HUSZÁR Tibor: *Tagválasztás az akadémián és a tudáselit (1920–1943)*. *Valóság* 36. (1993: 2.) 20-38., 20.

miközben a különbségek ellenére közös kiindulópontként értelmezhető az a viszonyrendszer, amelyben az említett diszciplínák az elitet, mint társadalmi csoportot főleg a *hatalom*, esetleg az *uralom* birtoklásának „absztrakt” fogalmával ruházzák fel.

A magyar társadalomtörténet-írásban az elit fogalmának meghatározása napjainkban, többnyire Lengyel György klasszikussá vált – igaz kifejezetten gazdasági eliteire használt – mondatára épül: „*az elit tagjai azok a gazdasági szereplők, akiknek módjában áll, hogy döntéseikkel érdemben befolyásolják a gazdasági élet alakulását*”.⁵ Erről az elméleti konstrukcióról – pár sorral lejjebb – pedig úgy vélekedett, hogy az empirikus vizsgálatokban ezzel „*nem sokra megyünk*”. Néhány évvel később Lengyel kísérletet tett immár nemcsak a gazdasági elit, hanem az általában vett elit definíciójának az átfogó meghatározására is. Eszerint az elithez tartoznak azok, „*akiknek módjukban áll, hogy a társadalmi újratermelési folyamatokat személyes döntéseikkel és véleményeikkel befolyásolják*. Az elit ebben a felfogásban nem a maximális képességűek gyűjtőfogalma, nem is a tömegtársadalom fölött uralkodó – egységes vagy megosztott – kisebbség jelölésére szolgál. *Nem követhető az a leszűkített értelmezés sem, amelyik az elit megjelölést a politikai vezetők körére korlátozza*”.⁶

A magyar elitkutatás terén a fordulatot, pontosabban az elit fogalmának értelmezésével az áttörést, Gyáni Gábor szerint, Lengyel György munkássága tette lehetővé.⁷ Ezzel az állítással azonban Kovács I. Gábor nem ért egyet.⁸ Kutatásai alapján úgy tűnik, hogy ebben az áttörésben – az eddig feltételezethez képest – sokkal nagyobb érdeme volt Némedi Dénesnek. Egy 1980-ban készült, kiadatlan írásában úgy fogalmazott, hogy „*Az elit azon személyek csoportja, akik ösztársadalmi következményekkel bíró döntéseket hozhatnak, mert formálisan meghatározott uralmi pozíciókat foglalnak el a társadalmi szervezetek vagy intézmények élén. [...] A politikai elit analógiájára beszélhetünk gazdasági, katonai, egyházi, kulturális stb. elitről, azaz a szóban forgó intézményes területek felső*

⁵ LENGYEL György: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők*. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében. (A továbbiakban: LENGYEL Gy.: *Vállalkozók*) (Gyorsuló idő.) Magvető Kiadó, Budapest, 1989. 10. – A kötet legismertebb recenzióját lásd: HALMOS Károly: Lengyel György: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők*. *Replika* 2. (1991. 1.) 55–53.

⁶ LENGYEL György: *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között. Fejezetek egy történet-szociológiai kutatásból*. (A továbbiakban: LENGYEL Gy.: *Multipozicionális*.) (Történeti elitkutatások. Historical Elite Research.) ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 1993. 15. (Kiemelés tőlem.) – Így aztán az elit nem egyenlő csak a politikai, vagy csak a gazdasági döntéshozókkal.

⁷ GYÁNI Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. (A továbbiakban: GYÁNI G.: *Magyarország*.) In: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. GYÁNI Gábor – KÖVÉR György. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 2. javított kiadás, 221.

⁸ KOVÁCS I. G.: *i. m.* 183.

pozícióit elfoglalók csoportjáról.”⁹ (E megközelítés lényegében azonos az Anthony Giddens-féle pozicionális koncepcióval.)¹⁰ Ezt vette alapul Némedi után Lengyel is. Sőt, implicit módon Kovács arra utal, hogy Lengyel György a Némedi-féle kézirat irodalomjegyzékében felsorolt műveket felhasználva alakította ki későbbi elitkoncepcióját.¹¹

Láthatjuk: Lengyel álláspontja szerint az elit végső soron pozíciókhoz kötődik, s e pozíciók azok, amelyek biztosítják az elit számára a döntési befolyásolási kompetenciákat, a hatalmat. Lengyel kiemeli azt is, hogy az elit nem pusztán a gazdasági elitből áll, hanem mellette más elitek is működnek. Ebben a megjegyzésben talán nem minden ok nélkül látható az a reflexió, miszerint Magyarországon a proto-elitkutatások (Szakál Gyula ezeket „rejtett” elitkutatásokként definiálta)¹² az 1980-as évek végéig túlnyomórészt a gazdasági szektor vizsgálatához kötődtek. A megelőző kutatásokhoz képest, módszertana abban is jellegadóan eltér, hogy az addig érvényes gyakorlattal, a legtöbb adót fizető névjegyzékek vizsgálatával szemben (vagy inkább amellet), újabb források bevonására is ráirányítja a figyelmet. Számára a gazdasági elit – szigorúan módszertani tekintetben – intézményi, vagyoni és reputációs mintából áll össze.¹³ Eszerint a magas gazdasági pozíciók birtokosai, mint a nagyvállalatok, a hitelintézetek vagy a gazdaságpolitikai intézmények vezetői stb. alkották a gazdasági elitet.¹⁴ S mivel a kutatói tapasztalat azt mutatta, hogy e pozíciók gyakran egy kézben halmozódtak fel, így kellően megalapozottnak tűnt a multipozicionális elit fogalmának a bevezetése (is).¹⁵ Noha Lengyel éppen munkásságával hangsúlyozza a gazdasági elit vizsgálatának prioritását, mégsem tekintette azt kizárólagosan követendő kutatási mintának.

A Huszár-féle elitkutatások egyik lecsapódásaként Lengyel György történet-szociológiai elemzései megtermékenyítően hatottak számos történész gondolkodásmódjára. A témában megjelentetett két könyvében kialakított

⁹ Idézi: KOVÁCS I. G.: *i. m.* 184.

¹⁰ Giddens a hetvenes évek derekán arra tett javaslatot, hogy csakis azokra használják az „elit csoport” kifejezést, akik valamely társadalmi szervezet vagy intézmény élén hatalmi pozíciót (vagy pozíciókat) foglalnak el. – GIDDENS, Anthony: *Elites in the British Class Structure*. In: *Elites and Power in British Society*. Eds. STANWORTH, Philip–GIDDENS, Anthony. Cambridge University Press, Cambridge, 1974. 1–21., 4.

¹¹ KOVÁCS I. G.: *i. m.* 185.

¹² SZAKÁL Gyula: *Vállalkozó győri polgárok 1870–1940*. Sikeres történeti modellváltás. L’Harmattan, Budapest, 2002., 13.

¹³ LENGYEL Gy.: *Vállalkozók*. 10–11.

¹⁴ LENGYEL Gy.: *Multipozicionális*. 34. – Közülük természetesen nem mindenki szerepelt a legnagyobb adót fizetők névjegyzékén, ami egyben azt is jelenti, hogy a korábbi gyakorlattal ellentétben a gazdasági elit fogalma (módszertani tekintetben is) egy sokkal szélesebb értelmezést nyert.

¹⁵ Uo. 27.

nézőponttól a későbbi munkák már aligha függetleníthették magukat legitim formában. E hatás – mondanom sem kell – jelentősen befolyásolta a későbbi magyar elitkutatások irányvonalát, s egyben narratívájának fogalomkészletét. Annak ellenére, hogy a fogalomtisztázást követően az elitértelmezés, és az arra épülő kutatási főcsoportok előtt széles út nyílt, mégis elég egyértelmű, hogy ezzel párhuzamosan a kutatási témák erősen be is szűkültek; hiszen a legtöbb vizsgálat Lengyel nyomán – továbbra is – éppen a gazdasági elitre irányult.

Amikor az elitfogalom „tisztázására” Magyarországon csak viszonylag későn, az 1980–1990-es évek fordulóján sor került, már olyan kutatási eredmények születtek (Lengyeltől teljesen függetlenül), amelyek nem különösebben boncolgatták az elit fogalmát, lévén szó arról, hogy ezek még kifejezetten viriliskutatások voltak – az elitfogalom alkalmazása nélkül (ezeket tekinthetjük proto-elitkutatásoknak).¹⁶ Közben olyan munkák is napvilágot láttak, amelyek konkrét definíció híján is többnyire magától értetődőnek vélték a gazdasági elit jelentését. Ezek az írások a virilis jegyzékeken szereplő egyéneket azonosították a *helyi gazdasági elittel*,¹⁷ esetleg a *helyi elittel*.¹⁸ Akadt viszont olyan tanulmány is, amely még a 1990-es évek elején sem tekintette többnek a legnagyobb adózókat, mint amik.¹⁹ Hozzá kell tennem azonban, hogy ezek a munkák még Lengyel kutatásaival párhuzamosan készültek, vagy rövidebb később jelentek meg, mint ahogy publikálta volna a multipozícionális elitről szóló könyvét. Lengyel gazdasági elitről alkotott koncepciója ugyanakkor számos ponton megnehezítette a gazdasági elitcsoportok konstruálásának kutatói folyamatát. Mivel egyszerűbbnek ígérkezett – a forrás jellegéből adódóan – a legtöbb adót fizetők névjegyzékét, főleg praktikussági szempontok alapján, továbbra is a gazdasági elittel azonosítani, így nem került sor (kevés kivételtől eltekintve)²⁰ a Lengyel-féle koncepció helytörténeti kutatásokban való széleskörű alkalmazására. A legnagyobb adózók és a gazdasági elit fogalma között kialakult reláció megmerevedett, sőt tovább erősödött.²¹ Születtek azonban

¹⁶ VÖRÖS K.: *i. m.*; GYÁNI G.: *Hódmezővásárhely*.

¹⁷ TIMÁR Lajos: A gazdasági élet [elit!] jellemzői a magyar városokban a két világháború között. In: *Tér-idő-társadalom*. (Huszzonegy tanulmány Enyedi Györgynek). Szerk. TÓTH József. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 1990. 134-156.; FEISZT György-KOSJÁN László: A gazdasági elit kutatásának néhány kérdése a viriliszjegyzékek alapján. In: *Vera (nem csak) a városban*. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. (Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum.) Szerk. Á. VARGA László. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Debrecen, 1995. 483-486.

¹⁸ GYÁNI Gábor: Hódmezővásárhely társadalma 1920–1941 között. (A továbbiakban: GYÁNI G.: *Hódmezővásárhely társadalma*.) In: *Vera (nem csak) a városban*. *i. m.* 213-226.

¹⁹ GOTTFRIED Barna: Nyíregyházi virilisek 1874 és 1912 között. In: *Helytörténeti tanulmányok IX*. (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai. I. Évkönyvek 9.) Szerk. GYARMATHY Zsigmond. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza, 1993. 141-168.

²⁰ SZAKÁL Gy.: *i. m.*

²¹ BOGNÁR Bulcsú: Felső- és középrétegek a dualizmuskori Szombathelyen a viriliszjegyzékek alapján.

olyan megoldások is – és ez már az elmozdulás új irányát is jelezte –, ahol a legnagyobb adófizetőket a helyi elit fogalmával azonosították.²²

Különös helyet foglal el Timár Lajos Debrecen elitjéről szóló munkája²³ az 1990-es évek első felében megjelent írások között, mivel a városi elitet úgy képzelte el, mint ami három főbb elitesoportból: a gazdasági, a társadalmi és a politikai elitből épül fel.²⁴ Elemzésében – a korábbi társadalomtörténeti kutatási előzményeknek hatása miatt is – különös hangsúlyt fektetett a gazdasági elit vizsgálatára, amit világosan igazol, hogy könyvének elitről szóló fejezetében a terjedelem 80 százalékát az utóbb említett elitesoport leírása foglalja el.²⁵ Timár koncepciójának eredetiségét tehát az adja, hogy az általa *helybeli elit*nek nevezett – később azonban a gyakorlatban helyi elitként elterjedt – csoportról, kutatásai alapján azt állította, hogy „*általánosságban a kevert jelleg, az ún. »profilkeveredés«*” a jellemző.²⁶ Vagyis a helyi elit egy meglehetősen heterogén arculatú, megjelenésű réteg. Továbbá Timár a forrásfelhasználás és -kezelés terén is újszerűen közelített a témához. Elemzése során olyan új, korábban hasonló célra nem használt forrásokat alkalmazott, mint a Magyar Nemzeti Bank hitelinformációs jelentései, a hagyatéki vagyonleltárak és – abban az esetben, ha az fellelhető volt – az elítcsaládok magánlevéltárai. Ugyanakkor egészen sajátos formában használta a már mindenki számára jól ismert legtöbb adót fizetői névjegyzékeket is, melyeket olyan eszköznek tekintett, ami bár jellegénél fogva főleg a gazdasági elitől informál, mégis a jegyzéken jelentős számban előfordulnak mind a politikai elit (virilisek), mind a társadalmi elit egyes képviselői, de persze közel sem mindenki. Hogy végül a társadalom- és várostörténeti gyakorlatban mégsem vált elfogadott (értsd: szélesebb körben követendő) mintává Timár koncepciója, az részben annak is köszönhető, hogy néhány esetben nem teljesen egyértelmű a fogalomhasználata és ráadásul az alkalmazott tematizálás sem könnyíti meg a koncepció átláthatóságát. Az utóbbi tekintetben a *burzsoázia* fogalmának a bevezetése, és az, hogy ennek külön részfejezetet szentel az eliten belül a szerző, okozza megítélésem szerint az

In: *Struktúra és városkép*. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában. (Az MTA Történettudományi Intézete, az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, az MTA Pécsi Akadémiai Bizottsága és a Laczkó Dezső Múzeum veszprémi konferenciája 1997. október 16–17.) Szerk. TÓTH G. Péter. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 2002. 163-207.

²² CSEKŐ Ernő: A szekszárdi virilisek összetétele 1872–1918 között. In: *Struktúra és városkép*. i. m. 149-162.; Korábban: GYÁNI G.: *Hódmezővásárhely társadalma*.

²³ TIMÁR Lajos: *Vidéki városalakók*. Debrecen társadalma 1920–1944. (A továbbiakban: TIMÁR L.: *Vidéki*.) (Mikrotörténelem 6.) Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1993. 84-116.

²⁴ „*Természetesen a gazdasági elit nem volt teljesen azonos a város tényleges társadalmi és politikai vezető rétegével [elitjével].*” – TIMÁR L.: *Vidéki*. 110.

²⁵ A városi elit című fejezet 33 oldalból áll, amelyből 27 oldal foglalkozik a gazdasági elittel. – Uo. 84-116.

²⁶ Uo. 109.

átláthatóság egyik akadályát, ráadásul az elit struktúrájának implicit bemutatására is csak az elitről szóló fejezet utolsó lapjain kerül sor. Alighanem ezért van az, hogy a hazai társadalomtörténet-írás – kevés kivételt nem számítva²⁷ – többnyire utólag sem tekinti követendő alapműnek Timár munkáját.

Az eddig említett értelmezések rendszerint figyelmen kívül hagyták a Lengyel-tézis ama részét, miszerint a gazdasági elit nem csak a legnagyobb adófizetőkől, hanem más gazdasági pozíciók birtokosaiból is állt. A kétféle gyakorlat közötti alapvető különbséget első között Szakál Gyula érzékelte az ezredfordulón. Ha nem is mondta ki, hogy az „*egy más melletti elbeszélés*” lényegi oka az eltérő vizsgálati léptékből ered – amit egy várostörténész használ egy olyan történet-szociológiai kutatási nézőponttal szemben, mint amilyent Lengyel használt az ország gazdasági elitjének elemzésekor –,²⁸ akkor is fontos lépésként tarthatjuk számon a feszültség felismerését. Az új opciót tehát Szakál kínálta azzal, hogy a legnagyobb adófizetőkre virilisekként tekintett, s 1929 után (a közigazgatási reform miatt) különbséget tett a legtöbb adót fizetők listájára felkerült, de a városi képviselőtestületbe már be nem jutó adózók és a listáról választás útján virilis jogot nyert városatyák között.²⁹ Tehát a gazdasági elit elemzésének helytörténeti és a Lengyel-féle gyakorlata között azzal teremtett áthidalást, hogy megőrizte a legtöbb adót fizetők jegyzékének prioritását, s hogy a helyi gazdasági elitagságot közelítette a virilisek intézményéhez, azaz a törvényhatósági bizottsági tagság legtöbb adót fizetői jogcíméhez. Eközben új (Lengyel-féle) aspektusokat is figyelembe vett akkor, amikor a helyi vállalati, hitelintézeti és más egyéb gazdasági pozíciók birtokosaira úgy tekintett, mint akik csakugyan a helyi gazdasági elithez tartoznak.³⁰ Ezzel mindkét esetben maradéktalanul érvényesíteni tudta ama kritériumot, hogy tényleges döntési, befolyásolási kompetenciával rendelkezzenek a helyi (gazdasági) elit tagjai.

Voltaképp Lengyel témaválasztása, és az általa kialakított elitfogalom nyomán (is) haladó társadalom-, gazdaság- vagy várostörténészek beszűkítették az elitkutatási témákat, továbbra is megtartva a gazdasági elit prioritását, mondhatni

²⁷ *Magyarország társadalomtörténete II. 1920–1944.* Szöveggyűjtemény. (Történeti Szociológiai Könyvtár). Szerk. GYÁNI Gábor. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995. 285–295.; SZAKÁL Gy.: i. m. 73.

²⁸ Nyilvánvalóan Lengyel nem tartotta ehhez a makroszintű (ám mégis nominális igénnyel végzett) kutatáshoz egyedül megfelelő forrásnak a legnagyobb adófizetők listáját, illetve azt csupán egy kiegészítő, s nem fő forrásnak gondolta.

²⁹ Szakál, Lengyellel egyetértve úgy véli, hogy „*a gazdasági elit (gazdasági vezetőréteg, sikeres vállalkozók mint szinonim fogalmak) kutatásához, a történész számára szilárd fogódzót az intézményes pozíciók birtoklása jelenti. Ez lehet a befizetett adó nagysága, a részvénytársaságok vezetésében betöltött hely, jelentős részvénycsomag birtoklása, de lehet az ipari és a kereskedelmi üzemek vezető beosztása is. Korszakunkban a vagyoni pozíció politikai konvertálását a virilizmus intézménye biztosította.*” – SZAKÁL Gy.: i. m. 74.

³⁰ Uo. 13-14. és 74.

kánonját. Ezt a „kényszerpályát”, egyoldalúságot érzékelt Tokaji Nagy Erzsébet³¹ még az 1990-es évek közepén, s tett kísérletet arra, hogy felhívja a történészek figyelmét: a *helyi (városi) elitet* – amit ekkoriban egyre több kutató kezdett a gazdasági elittel (hol a legtöbb adót fizetőkkel, hol a virilisekkel) azonosítani – nem lehet ennyire leegyszerűsítve, egyoldalúan értelmezni. A helyi elit (Tokaji Nagy szóhasználatában a „*városi polgári elit*”) lényegében azonos lett a városi képviselőtestülettel, mely testület tagjai a vagyonuk illetve társadalmi presztízsiük alapján nyerhették el e státust.³² Ettől a ponttól pedig csupán egyetlen lépés volt, hogy megfogalmazódjon: a virilis jegyzékek vajon „*mennyire valós képét mutatják egy város gazdasági és – jellegéből adódóan részben – politikai elitjének*”.³³ Összességében, bár Tokaji Nagy interpretációja ráirányította a figyelmet a helyi képviselőtestületek vizsgálatának fontosságára, mégsem tudta a gazdasági elitkutatás pozícióját ekkor még megingatni. Átmenetileg csupán annyi hatást váltott ki, hogy mint újabb szempont (megemlítés szintjén) bekerült a diskurzusba,³⁴ de igazi empirikus kutatások e témában 2006-ig nem jelentek meg.

Timárhoz hasonlóan különös helyet foglal el Tóvári Judit 1997-ben megjelent munkája is a sorban, midőn nála is a virilisek maradtak az elemzés középpontjában, mint a gazdasági elit tagjai, azonban a helyi elit értelmezését nem szűkítette le csupán erre az elitsoporra, mert – ahogy írta – a „helyi elitbe elméletileg egyaránt beletartoznak a városi képviselőtestület, illetve törvényhatósági bizottság virilis és választott tagjai is” – majd sietve hozzátette: „*de nem azonos súllyal*”.³⁵ Takács Tibor szerint éppen e megjegyzés az okozója annak, hogy „*bár a legnagyobb adófizetőket elvileg csak a helyi gazdasági elittel azonosította, a gyakorlatban a legnagyobb adófizetők listái alapján a »városi hatalmi elit« egészéről tett megállapításokat, végső soron egyenlőségjelet tett a virilisek és a helyi elit közé*”.³⁶

³¹ Szabó Gábor 1989-es kéziratát álláspontjának előzményként említi Tokaji Nagy Erzsébet. – TOKAJI NAGY Erzsébet: Szombathely urbanizációja a századfordulón. Éhen Gyula polgármester szerepe a város modernizációjában. In: *Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában*. (Az MTA Történettudományi Intézete, az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, az MTA Pécsi Akadémiai Bizottsága és a Laczkó Dezső Múzeum veszprémi konferenciája 1994. október 13–14.) Szerk. V. FODOR Zsuzsa. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 1995. 212–235., 229. (19. végjegyzet).

³² TOKAJI NAGY E.: *i. m.* 214. – Tanulmánya mindössze ezen a ponton érinti az elitet, amelyről csak egy vázlatos képet igyekszik nyújtani, mivel az írás központi témája nem e társadalmi csoport volt, hanem a város modernizálásának és urbanizációs folyamatának bemutatása.

³³ SÖPTEI Imre: Kőszeg legtöbbet adózó polgárai 1872-től a századfordulóig. In: *Struktúra és városkép. i. m.* 133–146., 140.

³⁴ Uo. 140.

³⁵ TÓVÁRI Judit: *Az elit Miskolc város társadalmában 1872–1917*. (A Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs-Szatmár Bereg Megyei Tudományos Testületének Közleményei.) Stúdium Kiadó, Nyíregyháza, 1997. vii.

³⁶ TAKÁCS T.: *Döntéshozók*. 37.

Az én meglátásom ezzel szemben egészen más. Teljesen egyértelmű a fenti idézet alapján, hogy maga Tóvári a *helyi elitet* a törvényhatósági bizottsági tagsággal azonosította. Az is félreérthetetlen, hogy különbséget tett a *helyi elit* és a *gazdasági elit* között. Akkor hát a társadalomtörténet *mai olvasata* szerint mi okozhatta, hogy könyvének fő, 3. fejezetében a címmel (A városi *hatalmi* elit)³⁷ ellentétben – a korábban definiált – *városi elit* helyett, csupán annak egy részét, a gazdasági elitet, a virilisek helyzetét elemezte; közel 70 oldalon keresztül,³⁸ csaknem a kötet felében? Takács ezt az eljárást tartotta módszertanilag erősen megkérdőjelezhetőnek. A nehezen átláthatóságot csak tovább fokozta, hogy Tóvári az előbb említett fejezet elé egy olyan részt illesztett, amely a miskolci önkormányzati testület összetételét elemzi (elvileg a teljes városi elitet) külön virilis és külön választott képviselők szerint.³⁹ Később viszont – úgy tűnik „érthetetlen” okokból – mellőzte ezt a nézőpontot, s csak a gazdasági elitet (a virilis testületet) vizsgálta, azonosítva azt a város teljes elitjével. Az utóbbi néhány sorban megfogalmazott gondolatmenet, úgy tűnik, hibás. Tóvári munkájának ez az olvasata aligha elfogadható. A magyarázat abban áll, hogy Tóvári elmulasztotta pontosan definiálni azt a különbséget, ami az ő olvasatában a *városi elit* és a *városi hatalmi elit* között fennáll. Takács pedig akkor mulasztott, amikor nem vette észre, hogy a szerző fogalomhasználata ezen a ponton – az övétől, vagyis a modern társadalomtörténeti olvasattól – alapvetően eltér. Takácsnál ugyanis az elit eleve attól elit, hogy hatalmat gyakorol, ezért hatalmi elit, mivel azonban ez számára triviális, így az elit elől – joggal – hagyja el a hatalmi jelzőt. És a félreértést éppen ez okozza, ugyanis Tóvárinál a *hatalmi elit* a virilis képviselőtagsággal (mint gazdasági⁴⁰ elittel) azonos, és nem magával az elittel. Eszerint az elit több mint pusztán a hatalmi elit, s ahogy Tóvári fogalmaz: a „legtágabb értelemben vett hatalom gyakorlásához gazdasági hatalomra is szükség van”.⁴¹ Vagyis a „legteljesebb” hatalom gyakorlásához elengedhetetlen kellék nemcsak a politikai, hanem a gazdasági hatalom is. Így érthető meg igazán Tóvári fogalomrendszere, miszerint igazi hatalma csak a viriliseknek lehet. Ezért tekinti őket a hatalmi elitnek. Egyébként erre utalást is tesz, amikor azt írja, hogy a „virilisek – éppen vagyonuk és abból keletkező kapcsolataik révén – sokkal nagyobb befolyással bírtak a testületre, mint a választott tagok, akiknek csupán az üléseken való részvétel lehetősége adta meg a döntéshozatal jogát.”⁴² Időközben a történeti

³⁷ Kiemelés tőlem.

³⁸ TÓVÁRI J.: *i. m.* 33-101.

³⁹ Uo. 17-32.

⁴⁰ „A város legfelső döntéshozó testülete”, amelyet korábban a helyi elittel azonosított, „éppen a virilizmus révén egyúttal a gazdasági elitet is magába foglalta”. – Uo. viii.

⁴¹ Uo. vi.

⁴² Uo. vii–viii.

kutatások igazolták, hogy Tóvári eme feltevése, vagyis hogy a viriliseknek nagyobb lett volna a hatalma, ma már nem tartható. Ami miatt Tóvári munkája egészen különös jelentőséggel bír, mégiscsak az, hogy „elszakadva” a Lengyel-féle megközelítéstől – Mills munkájára építve – a hatalom, vagyis a „legtágabb értelemben vett hatalom” más értelmet kap. (Részben azért is, mert Tóvári lényegében figyelmen kívül hagyta Lengyel 1993-ban megjelent kötetét, s csak korábbi, 1989-es könyvére hivatkozott.) Mindent egybevetve elmondható, hogy Tóvárinál a *legnagyobb adózók névjegyzéke* – ami a dualizmus korában vidéken megegyezett a *virilis listákkal* – azonos volt a *gazdasági elittel*. Itt éppen az 1990-es években felerősödő, korábbi magyar társadalomtörténeti gyakorlatot követi, viszont újat is hoz szemléletmódjával (mely ellenben megtapadni, gyökeret eresztetni nem tudott, így hatást gyakorolni sem a későbbi kutatások koncepciójára), miszerint ez a *gazdasági elit* nem más, mint „a” *hatalmi elit*, amely nem azonos „a” *városi elittel*, mivel annak maga is csupáncsak egy részét képezi.⁴³

Ezzel, könnyen belátható, valódi fogalmi zűrzavar alakult ki az 1990-es évek végére. A Lengyel-féle elitfogalom többnyire – történet-szociológiai megközelítésmódja miatt – nem került át a társadalomtörténeti, helytörténeti kutatások sodorvonalába. A káoszt az is fokozta, hogy új, párhuzamos értelmezések is születtek. Ezt a felfordulást, amely egyben bénítóan is hatott az elitkutatás mezején, elsőik között Gyáni Gábor érzekelte, aki „visszakanyarodott” Lengyel elméleti megközelítéséhez.⁴⁴ Gyáni munkájának azért is lehetett valódi súlya és hatása a magyar társadalomtörténet-írásra, és ezen belül az elitkutatásokra, mivel az felsőoktatási tankönyvként látott napvilágot, még 1998-ban. Érzékelhetően arra törekedett, hogy Lengyel koncepcióját áttemelje a társadalomtörténet gyakorlatába. Ezzel elérte, hogy e szemléletmód a társadalomtörténet-írás mezején is éppoly elfogadottá váljék, mint a történet-szociológia területén. Csak ezt követően, a Lengyel-tézis társadalomtörténeti „kanonizálása” után gördülhettek el az elméleti akadályok az újabb, Horthy-kori, városi elitkutatások elől. Így tehát az sem meglepő, hogy a könyv egyik recenzense éppen az elitekkel foglalkozó fejezetet üdvözölte nagy lelkesedéssel akkor, amikor annak fogadtatása már két év távlatában lemérhetővé vált.⁴⁵

⁴³ Itt jegyezzük meg azt is, hogy Tóvári nem vállalkozott arra, hogy kidolgozza a képviselőtestület történeti vizsgálatának módszerét, így – a számos, addig megjelent mintát követeve, a 2. fejezetet leszámítva – megmaradt a virilis jegyzékek elemzésénél, kiegészítve azt néhány prozopográfiai kutatási eredménnyel, s az azokból leszűrt következtetésekkel. Tóvári jutott el elsőnek, s addig talán legközelebb a városi elit empirikus vizsgálatához, de mint azt láttuk, csupán az elíttestület fele részét elemezte mélyrehatóbb formában. A képviselőtestület választott felének értékelésére nem vállalkozott.

⁴⁴ GYÁNI G.: *Magyarország*. 221-223.

⁴⁵ ROMSICS Gergely: A kettős társadalom és ami utána következik. Gyáni Gábor „Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban” c. művéről. *Korall* 1. (2000. Nyár v. Ősz.) 180-184., 181.

Megjegyzem azonban, hogy az elitkutatás újonnan kijelölt főcsapásától „elkanyarodva” jelent meg továbbra is olyan írás, amely a gazdasági elit fogalmának – helyi szinten – még mindig a legtöbbet adózók névjegyzékét feleltette meg, ami inkább illett a Vörös Károly által elkezdett kutatási irányvonalba, mint a modern elitfogalommal operáló elitkutatások sorába.⁴⁶ Ez mindenképp annak volt köszönhető, hogy sem Lengyel, sem Gyáni nem reflektált a makroszint és a mikroszint, vagyis az országos és a helytörténeti (pontosabban várostörténeti)⁴⁷ dimenziók között feszülő különbségekre. Bizonyos értelemben erre adott válasznak tekinthető Szakál Gyula Győr városáról írt, korábban már idézett „gazdasági” elitmonográfiája, vagy Takács Tibor Nyíregyháza elitjéről szóló, szintén említett kötete.⁴⁸ Utóbbi szerző már könyvének megjelenése előtt két évvel, 2006-ban felvetette azt a kérdést, hogy „*egy vidéki város társadalma kizárólag e hierarchia [vagyis a gazdagság által meghatározott hierarchia] mentén épült-e fel, kizárólag a gazdagság és a gazdaság volt-e az, ami meghatározta a társadalmi és uralmi viszonyokat, vagy feltételezhetünk más, e mellett létező hierarchiákat is*”.⁴⁹

Takács alapvetően szembemegy a gazdasági elitkutatás társadalomtörténet-írói kánonjával, és azt hangsúlyozza, hogy „*más szempontok szerint kiválasztott csoportokat is felruházhathatunk a helyi elit fogalmával, attól függően, hogy milyen értékeket választunk*”.⁵⁰ Lengyel György nyomán arra a letisztult megállapításra jut, hogy „*a helyi elitbe a helyi társadalom meghatározó döntési-befolyásolási kompetenciákkal rendelkező csoportjai tartoznak*”.⁵¹ Számára ez a csoport aligha lehet más, mint a város (választott és virilis) képviselőtestülete, amely mindazokkal a kritériumokkal rendelkezik, amelyek az előbb definiált helyi elittagsághoz elengedhetetlenül szükségesek. Határozott, lapidáris álláspontja szerint tehát az újkori, polgári magyar társadalomban⁵² „*a városi elit fogalmához legközelebb a helyi képviselőtestület tagsága áll*”, ugyanis megítélése szerint „*a formális szervezeti pozíciók között [...] egy sincs, amelyhez a helyi, városi szinten meglévő döntési jogosítványok olyan széles köre tapadna, mint a képviselőtestületi tagság*”.⁵³

⁴⁶ TAMASI Mihály: *A régi, szegedi, gazdasági elit (1870–1944)*. (A Tisza hangja, 101.) Bába és Társai, Szeged, 2001.

⁴⁷ A helytörténeti és a várostörténeti fogalmak közötti különbségről lásd: BÁCSKAI Vera: *Várostörténet*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Szerk. BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 243–257.

⁴⁸ TAKÁCS T.: *Döntéshozók*.

⁴⁹ TAKÁCS Tibor: *A városi elit Nyíregyházán a 20. század első felében*. (A továbbiakban: TAKÁCS T.: *A városi elit*.) *Századok* 140. (2006: 1.) 25–77., 26. – Kiemelés az eredeti szövegben.

⁵⁰ Uo. – Kiemelés az eredeti szövegben.

⁵¹ Uo. 27.

⁵² TAKÁCS T.: *Döntéshozók*. 36.

⁵³ TAKÁCS T.: *A városi elit*. 27. és 28. vö. TAKÁCS T.: *Döntéshozók*. 36.

Takács munkájának érdeme tehát abban áll, hogy az 1990-es évek derekán, elsőnek Tokaji Nagy Erzsébet munkájában megjelenő álláspontot – miszerint a városi elit több mint a helyi gazdasági elit, sőt inkább azonos a helyi képviselőtestülettel – felkarolta, és empirikus kutatási eredményekkel igazolta a koncepció létjogosultságát. Természetesen nem vitatom Takács kiemelkedő társadalomtörténet-írói teljesítményét – amely alaposágával és módszerességével vélhetően a következő kutatások alapműve lesz –, azonban fel kívánom hívni arra a lényegi problémára a figyelmet, miszerint a Horthy-kori virilisek és legtöbb adót fizetők 1929 után (alkalmanként azt megelőzően is) összeállított névjegyzéke között aligha elhanyagolható különbség áll fenn. Ez ösztönzött egyúttal a helyi elit tekintetében eltérő szemléletmód kialakítására.⁵⁴

Takács elvileg elutasítja azokat a leendő, általa csak „*absztrakt okoskodásoknak*” minősített próbálkozásokat, amelyek arra irányulnak, hogy valamilyen erkölcsi mérce szerint határozzák meg az elitet.⁵⁵ Csakhogy ezzel szemben arra helyezném a hangsúlyt, hogy a Horthy-korszak vonatkozó forrásadottságai és az elitkiválasztás intézményesült kondíciójának rendkívül jelentős, 1929. évi – törvényben szabályozott – átalakítása más hozzáállásra jogosít fel. Tokaji Nagy és Tóvári nyomdokain haladva Takács volt az, aki empirikus vizsgálatában a képviselőtestületet valóban a városi elittel, a helyi elittel azonosította, azonban – a két előzménytől eltérően – a téma időkorlátait megnyújtva, a kutatást és elemzést a Horthy-korszak viszonyaira is kiterjesztette. Ez pedig felvet egy – korábban fel sem merülő, ám – igen jelentős, újabb módszertani problémát: nevezetesen, hogy 1929-től a vidéki városokban is megszűnt a nyers virilizmus, így ezután egyenes (nyers) úton a legtöbb adót fizetők listájáról nem lehetett bekerülni a képviselőtestületbe, hanem – például a törvényhatósági jogú városokban – keretszám tekintetében több mint három-négyszeresére növelt listáról⁵⁶ már csak választás útján lehetett elnyerni a virilis címet. Eszerint 1929 óta a legtöbb adót fizetők névjegyzéke mind tartalmilag, mind összetételét tekintve jelentősen eltérő képet mutatott. Takács részletesen foglalkozik a virilisek elitbe kerülésének törvényi szabályozásával⁵⁷ és a réteg társadalmi legitimációs viszonyaival.⁵⁸ Ezenfelül kiemelt figyelmet fordít arra is, hogy nyomon kövesse az 1929. évi közigazgatási reform okozta változásokat. Megemlíti, hogy a város képviselőtestületének létszáma jelentősen csökkent,⁵⁹

⁵⁴ Lásd az Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica (LXII.), Történeti Tanulmányok (XVIII.) előző, ezzel párhuzamosan megjelenő számát.

⁵⁵ TAKÁCS T.: *Döntéshozók*. 36.

⁵⁶ 3000/1929. BM 11. és 18. §

⁵⁷ TAKÁCS T.: *Döntéshozók*. 47-51.

⁵⁸ Uo. 63.

⁵⁹ Uo. 46. és 68.

azonban nem vizsgálja annak a lehetőségét, miként lehetne viszonyulni azokhoz, akik a reform miatt az elit „falain” kívül rekedtek. A kérdés ezek után így szól: tekinthetők-e a legtöbb adót fizetők mindannyian elitnek? Ha igen, akkor milyen (esetleg vagyoni) alapon, ha nem, akkor mégis, hol húzható meg a határ?

Minden látszat ellenére a határ meghúzása tűnik talán a legegyszerűbb feladatnak, mivel azok, akik nem kerültek be a törvényhatósági bizottságba, tagjai sem lettek a városi elitnek, legalábbis ahogy e fogalmat Takács használja (képviselőtestület egyenlő helyi elit). Ez fölöttébb kényelmes álláspont, mivel kézenfekvő a rétegeképző szerepet, illetve azzal együtt a „határt meghúzó felelősséget” is a közigazgatási törvénykezésre, vagyis az 1929-től érvényben lévő új joggyakorlatra hárítani. E megoldás azonban érezhetően megkerüli azt az alapvető fontosságú módszertani problémát, midőn az új törvény a képviselőtestület virilis tagjainak számát 1929-től a korábbi érték nagyjából felére⁶⁰ csökkentette. Akik tehát 1929 előtt vagyonuk alapján a törvényhatósági bizottság tagjai voltak, azoknak 1929 után már csak a fele része lehetett az. Kérdés, hogy tekinthetők-e azok továbbra is elitnek, akik 1929 első felében közigazgatási vonatkozásban még azok voltak, de az év második felében már nem. Másképp fogalmazva: a közigazgatási törvény átalakulásával vajon megváltozott volna e rétegek társadalmi pozíciója, presztízse is? Alighanem igen. Ez az álláspont – amit Takács is képvisel – megalapozottnak tűnik, hiszen az új joggyakorlat kivette a hatalmat a korábbi virilis városatyák nagyjából felének a kezéből. Nyilván e hatalmi kellékek és kompetenciák hiányában lehetőségeik (a hatalomgyakorlásra) sem voltak azonosak társaikkal, akik városatyák maradhattak, vagy újonnan azzá lettek. Ez az álláspont akár helyes is lehetne abban az esetben, ha nem hagyna nyugtalanul annak a kérdésnek a megválaszolatlansága, hogy vajon ezeknek a személyeknek a társadalmi pozíciója is egyenes arányban devalválódott volna?

Helyénvalónak tűnik az a felvetés, hogy e személyeknek a közigazgatási törvény változásával aligha módosult jelentős mértékben a város társadalmán belüli vagyoni pozíciója. Tehát éppen az az elitképző elem, vagyis a hatalomnak az a dimenziója, a

⁶⁰ Kecskeméten 1929 előtt 114, Nyíregyházán pedig 100 virilis tagja volt a képviselőtestületnek. 1929 után ez a szám az előbbi város esetében 60-ra, az utóbbiában pedig 56-ra csökkent. Eszerint Kecskeméten a virilisek aránya 47 százalékkal, a Nyíregyházán pedig 44 százalékkal apadt. Ugyanakkor a kecskeméti képviselőtestület létszáma eközben 243-ról 172-re, a nyíregyházi testület pedig 221-ről 134 főre csökkent. Amíg a tiszántúli város képviselőtestületi létszáma közel 40, addig a Duna–Tisza közti testület nagyjából 30 százalékkal csökkent. – A nyíregyházai adatokat lásd: TAKÁCS T.: *Döntéshozók*. 68. A kecskeméti adatokra vonatkozóan lásd: Kecskemét th. város szervezeti szabályrendelete. In: *Kecskemét th. város szervezeti szabályrendelete és közgyűlési ügyrendje*. Szerk. n., Nyomatott Sziládi László Könyvnyomdájában, Kecskemét, 1905. 1–156. (8. és 10. §), illetve 1929. évi XXX. tc. A-kimutatás a 3. §-hoz. (Saját számítás.) *1000 év törvényei internetes adatbázis*. CompLex Kiadó Kft., 2003. [<http://www.1000ev.hu>]

vagyon maradt érintetlen, ami pontosan ezeket a lakosokat társadalmi (vagyoni) pozíciójuknál fogva az elithez sorolta s ott tartotta 1929 előtt is és után is – alighanem változatlanul. Mindösszesen annyi módosulás történt, hogy nem a közigazgatási törvénykezési gyakorlat alapjaira épülő városirányítási elitnek voltak a tagjai, hanem saját vagyonuk alapján maradtak a helyi társadalom továbbra is nagy tekintélyt élvező, többnyire (tág értelemben vett környezetük) megbecsült alakjai.

Álláspontom szerint a Horthy-kori helyi elitársadalmak vizsgálatakor a kutatónak feltétlenül külön kell választania a városi elit értelmezésében a városirányítási elitfunkciót a vagyoni elitfunkciótól, nem feledkezve meg arról sem, hogy tegyen különbséget e két elitcsoport rétegei között, illetve számításba kell vennie a további úgynevezett társadalmi elitet is. Eszerint például a helyi gazdasági elit – a Lengyel-féle tézis nyomán – több mint a legtöbb adót fizetők névjegyzékével azonosított vagyoni elit, miközben a gazdasági elitnek olyan csoportjai is léteznek, amelyek közül van olyan, ami tagja a városirányítási elitnek, tagja a vagyoni elitnek, tagja mindkettőnek (virilis városatyák), és egyiknek sem, mert az intézményesült opciók valamelyikének esetleg nem felel meg.

Végül kitekintő szándékkal említem meg, hogy a brit elitkutatás – a vázolt (magyar) folyamatokkal párhuzamosan – az 1990-es években élte fénykorát.⁶¹ Úttörő jellegénél fogva (különösen a pozícionális szemléletmód, a hatalom dimenzióinak újraértelmezése) akkortájt korszerű, s nemzetközi viszonylatban is mintaszerű volt. Bár a magyar társadalomtörténet-írásnak bőven van pótolnivalója, mégis az elmondottak alapján úgy ítélem meg, hogy éppen az elitkutatások terén mutatkozik – legalábbis angolszász viszonylatban – a legkevesebb „elmaradása”.⁶² Így aztán Magyarországon mind módszertanát, mind szemléletmódját tekintve, minden hiányossága ellenére éppen az elitkutatások álltak az 1990-es években a legközelebb az európai szintű, színvonalú társadalomtörténet-íráshoz.

⁶¹ Néhány alapmű: RUBINSTEIN, William D.: *Capitalism, Culture, and Decline in Britain, 1750–1990*. London and New York, 1994. (First published in 1993.); RUBINSTEIN, William D.: Britain's Elites in the Interwar Period, 1918–39. In: *The Making of the British Middle Class? Studies of Regional and Cultural Diversity since the Eighteenth Century*. KIDD, Alan–NICHOLLS, David (eds.): Cornwall, 1998. 186–202.; TRAINOR, Richard, H.: *Black Country Élités*. The Exercise of Authority in an Industrialized Area, 1830–1900. Oxford, 2001. (First published in 1993.); MORRIS, Robert J.: *Class, Sect and Party*. The Making of the British Middle Class: Leeds, 1820–1850. Manchester, 1992. (First published in 1990.); Megemlítek még két kiemelkedő, ám eddig kiadatlan bölcsészdoktori értekezést is: WHITE, Alan Paul: *Formation and Development of Middle-Class Urban Culture and Politics: Sheffield 1825–1880*. The University of Leeds, Department of Social Policy and Sociology, 1990.; JORDAN, Spencer Kenneth: *The Development and Implementation of Authority in a Regional Capital: A Study of Bristol's Elites, 1835–1939*. University of the West of England, Bristol, 1999. – A kéziratok lelőhelye: British Library EThOS (Electronic Theses Online Service), [<http://ethos.bl.uk/Home.do>]

⁶² Köszönhető ez részben Gyáni Gábor egyik korán reflektáló tanulmányának is. – GYÁNI Gábor: „Úri kapitalizmus” és a vállalkozók: viták a XIX. századi angol elitéről. *Valóság* 34. évf. (1991) 12. 39-44.

Zsolt Szilágyi

Elite Researches and Elite Notions in the Hungarian Historiography in the Last Three Decades.

The first organized researches of elite circles within Hungarian writing social history were carried out under the leadership of Tibor Huszár during the late 1970s. By this time – the ‘virilis’ researches (proto-elite researches) were induced by Károly Vörös utilizing the specific Hungarian resources. Independently from the latter process seen above and with a reference to correspondent Anglo-Saxon practice of social history writing, Dénes Némédi, as a member of the Huszár research team, directed a primary focus on ‘position’ and ‘power’ when creating the notion of elite. Later on, György Lengyel used this approach to create the complex concept of economic elite, which was accepted as followable only in the 1990s due to the mediation of Gábor Gyáni. As a result, the focus of elite researches became positioned on economic elite circles. The mainstream research, also interpreted as the canon, was not diverted until 2006, when Tibor Takács’s essay in *Századok* was published. Nevertheless, in 1995 Erzsébet Tokaji made an attempt years before to counteract the cliché of the canon. Due to the investigation of Takács, within the researches done in the field of local elite, the priority of economic elite got weakened. Thus, with a total revulsion, the research of the local city council, namely the ‘political’ elite circle came into prominence. In my view, for the sake of further successful research results, a status of consensus shall and should be reached.

Műhely

**Interjú Klaniczay Gáborral.
Michel Foucault és a magyar történetírás
(Készítette: Törő László Dávid)¹**

Michel Foucault magyar recepciója ma már meglehetősen széleskörű, filozófusok (Kelemen János, Sutyák Tibor), történészek (Klaniczay Gábor, Gyáni Gábor, Lafferton Emese, Takács Ádám), szociológusok (például Hadas Miklós), irodalomtudósok (többek között Angyalosi Gergely) egyaránt reflektáltak Foucault-ra és elméleteire. Kisantal Tamás értékelése szerint azonban a történészek egyfajta hideg távolságtartással kezelik Foucault-t, míg a filozófia, az irodalomtudomány képviselői sokkal fogékonyabbnak bizonyultak. Kutatásom középpontjában a történetész recepció áll, és kiemelten foglalkozom Klaniczay Gábor munkásságának vonatkozó elemeivel. Klaniczay ugyanis a magyar történetész Foucault-recepció egyik legjelentősebb alakja; nemcsak kritikákat írt Foucault munkáiról, segédkezett műveinek magyarra fordításában, de történetész kutatásaiban, a „gyakorlatban” is kamatoztatta annak elméleti munkásságát. Az interjúban elhangzik, hogy milyen kapcsolat áll fenn Foucault életműve és Klaniczay „ellenkultúrája” között, a konkrét kutatásokban hol mutatható ki a francia filozófus hatása, és milyen eredményeket hoztak ezek a kutatások más vallástörténészek (Székely György, Mályusz Elemér) munkáihoz képest.

Klaniczay Gáborral már korábban is készült interjú. Az egyikben Foucault-ról általánosságban esik szó, a másikban pedig arról beszél, hogy milyen inspirációk, hatások következtében lett történész, és hogyan értékeli a magyar történetírás

¹ A *Történeti Tanulmányok* általában nem szokott közölni történészekkel készített interjút. A műfaj azonban újabban meglehetősen elterjedt a historiográfiai irodalomban, s amint az a szerkesztői előszóból kiderül, a historiográfiai munkacsoport tevékenységének szerves részét képezi ezek készítése. Törő László Dávid Klaniczay Gáborral készült interjúja ezért kapott helyet e kötetben. A történetész interjúkhoz például: DOMANSKA, Ewa: *Encounters: philosophy of history after postmodernism*. Charlottesville and London, Univ. Press of Virginia, 1998. (A szerkesztő megjegyzése.)

rendszer váltás utáni helyzetét.² Jelen interjúban konkrétan a magyar Foucault-recepcióra kérdezek rá, mivel történelmi munkásságának a francia gondolkodó hatásával kapcsolatba hozható részleteire voltam kíváncsi.³

Törő László Dávid: *Milyennek találja a hazai Foucault-recepciót? Mi lehet az oka annak, hogy más a történészek, filozófusok és irodalmárok viszonyulása a francia gondolkodóhoz? Mintha a történészek kevesebbet foglalkoznának vele.*

Klaniczay Gábor: Egyetértek azzal, hogy kevesebbet foglalkoztak vele a történészek. Hogy ennek mi az oka, arról talán azt lehetne mondani, hogy a történészek között kevesebben kötődnek annyira a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas évek nyugati nagy elméleteihez, mint a filozófusok vagy a szociológusok környékén. Tehát ott jobban bejött ez a hatás. Másrészt, a történészek nem elsősorban elmélettel foglalkoznak vagy nem ez a feladatuk, hanem a történelmi források felkutatása és értelmezése. A történettudományon belül van egy olyan fajta szemlélet, amelyik inkább egy elméletileg végiggondolt hipotézis jegyében nyúl a forrásokhoz és próbálja azokat értelmezni, a társadalomtudományos szempontokat jobban érvényesíteni; és van egy másik, amelyik azt mondja, hogy csak magukat a forrásokat kell nézni, azokat közvetlenül megismerni, ismertetni, megtalálni, és bármiféle elmélet valamilyen módon csak elviszi a történész figyelmét arról, amit konkrétan elemezni kell. Ez a belső vita a történészek között kapcsolatban van a kérdéssel, és segít választ adni. Végül soron azt lehet mondani, hogy azok a történészek foglalkoztak Foucault-val, vagy azok vetették a szemüket erre is, akik amúgy is érzékenyek voltak az elméletek iránt, és ez nem a nagy többség volt itt Magyarországon. Még ehhez hozzá lehet tenni azt, hogy ez a kutatott tematikával is kapcsolatos. Ha nagyjából „belőjük”, hogy milyen témákkal foglalkozott Foucault, ami hatni tudott vagy hathatott volna a magyar történettudományra, akkor ezek közül a legjelentősebb az elmebetegség története, a klinikák és az egész kórházi intézményrendszer kialakulása.

² Klaniczay Gábor: Michel Foucault és a történetírás. Magyar Lettre Internationale, 30, 1998 ősz, 13-16.; Klaniczay Gábor: „A történelemben az ember valahogy az élet teljességével foglalkozik”, interjú Klaniczay Gáborral (Takács Erzsébet és Lajtai László). Sic Itur ad Astra, 9 1999/2-4, 3-18.

³ Az interjú 2011. augusztus 29-én készült Budapesten Klaniczay Gábor dolgozószobájában (a CEU épületében). A felvett beszélgetés írásban rögzített, nyers változatát a szerző leellenőrizte, javította, ezért csak a legalapvetőbb nyelvi változtatások lettek elvégezve a szerkesztés során: bekezdésbe tördelés; a központozás, helyesírás ellenőrzése; a névelő-, kötőszó- és határozórag-használat pontosítása. A szögletes zárójelbe illesztett néhány kiegészítés az olvasószerkesztő betoldása. A közölt interjú minazonáltal megtartja eredeti, élőszóra emlékeztető sajátosságait, kötetlenebb jellegét.

Nincsen Magyarországon olyan történész, aki ezzel a tematikával foglalkozott volna. Egyvalakit tudok csak mondani, akinek a munkái nem jelentek még meg, Lafferton Emesét (1–2 cikke jelent meg, egy ideig ő szerkesztette a *Replikát*, majd a CEU-n csinált egy szakdolgozatot, feldolgozta a 19. század végi, 20. század eleji magyar pszichiátia történetét). Ő például jól használta Foucault-t, és az nagy hatással is volt rá. A történészek közül inkább Gyáni Gábert mondhatom, aki sokban hasznosította és használta Foucault-t. Én is próbálkoztam ugyanezzel, de tényleg kevesen foglalkoztak a történészek közül Foucault-val. Azt hiszem, hogy kevesen voltak egyáltalán, akik elméleti, történeti antropológiai módszerrel nézték volna a hasonló kérdéseket. Ha hozzávesszük mindehhez a börtöntörténetet és az ezzel kapcsolatos hatalomelméletet, itt még nagyobb hiányosságot lehet megállapítani a magyar történészek között. A 19–20. század történetéről a nyugati történetírás egy csomó feladatot határozott meg Foucault nyomán; azt lehet mondani, hogy ő vetett, és azután mások arattak. Rengeteg mindenben talált egy csomó új, megoldandó, megválaszolandó kérdést, problémát, a börtönnel, devianciával [kapcsolatban], a hatalom működésében, annak az intézményes háttérében, ami ott megihlette ott a történettudósokat, illetve kiadták szakdolgozati témáknak és csináltatták. Ehhez hasonló dolog Magyarországon nem történt meg.

TLD: *A második kérdésem az lett volna, bár erre részben válaszolt, hogy a magyarhoz képest milyen az európai Foucault-recepció? Nyilván sokkal bővebb.*

KG: Igen, tényleg sokkal bővebb. Hozzátennék még egy harmadik dolgot a tematikához, amiben Foucault szintén sokakat inspirált: ez a tudás archeológiája, a dokumentum-émlékmű („*document-monument*”). Ezzel kapcsolatban meg kell említeni Foucault-nak azt a megközelítését is, amely nagy, korokat meghatározó gondolkodásmódokat, episzteméket próbál meg kijelölni. És ebben a cselekvő embereknek a lehetőségeit meglehetősen szűkre szabottnak látja, és inkább magukat az alapstruktúrákat javasolja vizsgálni. Ez megint csak egy olyan gondolat, amely valahogy nem talált válaszra itt, illetve amennyiben válaszra talált, csupán hűsz, harminc évvel később: ugyanis a mikrotörténelem a „*document-monument*” felvetéshez hasonló premisszákból indul ki. És egy-két mikrotörténeti elemzés született is Magyarországon. A mikrotörténelemről nem mondhatjuk, hogy ne talált volna meghallgató fülekre, az inkább „bejött”, mint Foucault elméletei.

TLD: *Őn hogyan jutott el a foucault-i életműig? Hogyan, milyen körülmények között ismerkedett meg annak munkáival?*

KG: Erre két válasz van. Az egyik válaszban el kell mondanom, hogyan ismertem meg a munkáit, a másokban pedig azt, hogy volt szerencsém személyesen megismerni őt. Ez teljesen véletlenszerű, bár talán mégsem véletlen történet. Inkább a munkáival kezdem, mert az volt előbb. Nekem Foucault-t olvasni a hetvenes években megvilágosodás volt, és azt hiszem, ezzel nem vagyok egyedül. A hetvenes évek elejére, '68 után leáldozott a „nagy elméletek” kora, és nagyon sokan a marxizusból vagy annak a reformváltozatából kiseretve nagy filozófiai magyarázatok helyett ilyen közép szintű elméleteket kerestek, melyek az élet egy-egy területét jól megmagyarázzák. És Foucault '68 utáni munkái egyrészt ezt is adták: a hatalom magyarázatát, de olyan értelmezést is adtak, melynek volt egy jelentős történeti, kultúrtörténeti háttere. Nekem, mint történésznek ez sokat jelentett. Az is tetszett, hogy ugyanakkor mindenből az akkoriban elfogadott általánosításokkal egyenesen szembemenő, olykor meghökkenítő új összefüggéseket hozott ki. Lehet, hogy ez itt most közhelyszerűen hangzik, de akkor nekem ez igazi felismerés volt. Mondok egy példát: a *börtön-könyv* bevezetése megpróbál a hatalomról egy olyan képet adni, amelyben bemutatja azt, hogy a hatalmat nem felülről csinálják, hanem az benne van az emberi viszonyrendszerben; hogy nem lehet „megdönteni”, mert minél jobban támadja az ember, annál jobban részt vesz annak működési mechanizmusában. A hatalom ereje abban áll, hogy a testet, az egyes emberek testét veszi célba, és próbálja meg vagy büntetni, vagy fegyelmezni. És erre az egészre olyan intézményrendszer épült ki a történelem folyamán, amelynek a genealógiáját meg lehet ismerni. Lehet látni, hogy honnan ered, és lehet látni, hogy hogyan működik. Ezt olvasni a hetvenes években, a „*hatvannyolcas*” diákmozgalmak bukása után olyan volt, mint amikor az ember szeméről lehull a hályog, és megérteni véli, hogy melyek azok a hatalmi mechanizmusok, amikre valóban oda kell (kellett volna) figyelni.

Erre gondoltam, amikor azt mondtam, hogy [Foucault] új feladatot jelölt ki többek között a történeti vizsgálódás számára is: például az iskola-kaszárnya-kórház-börtön kontinuum kutatását, amit elemez a *Felügyelet és büntetés*-ben. Ez egy olyan típusú gondolkör volt, amely az embereket egyrészt tudatosá tette, [megértették] hogy milyen viszonyok hálózzák be az életüket; másrészt feldühítette, mert ezek ellen föl kellett valahogy lázadni; harmadrészt pontos feladatot adott, mert megmutatta, hogy mi az, ami átszövi az életet és tönkretesz egy bizonyos szempontból, vagy legalábbis korlátozó keretek közé szorítja. Ez egy fiatal kutató számára, mint amilyen akkor voltam ('74-ben végeztem, és utána Párizsban is voltam kint egy pár hónapot) fellelkesítő és izgalmas élmény volt.

Emlékszem hogy Párizsban meg is próbáltam bejutni egy Foucault-szeminariumra. A *Collège de France*-ban tartott előadást, de nem lehetett bejutni, mert hatalmas tömegek voltak ott. Aztán Foucault kijött, és elég gorombán elkergette a tömeget: „hagyjanak engem békén”, megtelt a terem, ennyi. Szóval nem volt nagyon barátságos. De ettől függetlenül továbbra is az ő könyvei voltak a kedvenc olvasmányaim. Azt is tudni kell, hogy az ember hogyan jut el egy ilyen mű olvasásához. Vannak olyan kultúrák, ahol ezek a bizonyos – ahogy a franciák nevezik – „mandarinok”, vagy „maître penseur”-ök⁴ tényleg lázba hozzák az embert. Amikor 1974-ben és 1976-ban kinn voltam Párizsban, és ott fellelkesített egy-két ilyen nagyság, Foucault volt az, aki a leginkább lenyűgözött, mert volt valami abban, amit mondott, ami teljesen száraz, logikus, szenttelen volt, de ugyanakkor mindig, minden pillanatban új és robbanékony. Foucault-val való megismerkedésem azt jelentette tehát, hogy elolvastam a *börtön-könyvet*, aztán akkor jelent meg a *Szexualitás története, (La volonté de savoir)*,⁵ ami azt továbbmagyarázta, ezután visszafelé haladva az életműben elolvastam az *Őrületség történetét* és más korábbi írásait. Szóval, ahogyan az ember felfedez magának valakit. Mindez az én kutatási témámmal áttételesen, de kapcsolatban volt. Én akkoriban a középkori eretnecség történetével foglalkoztam egy sor esettanulmány kapcsán, a Toulouse városában élő kathar eretnekekkel, de ezt azután egyre jobban általánosítani próbáltam, és az volt az ambícióm, hogy a középkori kereszténységet, mint ahogy akkor neveztem, egyféle „zárt ideológiai rendszer”-ként próbáljam bemutatni. Akkoriban persze a kortárs analógia lebegett a szemem előtt, az, ahogy a szocialista kultúrát megtapasztaltam, tehát egy olyan kulturális-világnézeti rendszer, amelyben az emberek gondolkodását hatalmi mechanizmusokkal próbálják keretek közé kényszeríteni. És amikor ezen a rendszeren belül mindenféle mozgásokat kezdeményeznek az emberek, nem veszik észre, hogy tulajdonképpen csak egy nagyobb képletnek a részei. Ez volt, ami nekem akkoriban felderengett, és ami miatt Foucault érdekelni kezdett, és ami a saját dolgaimban is érdekes lehetett. De ez nem volt túl közeli dolog, mert sem örültekkel, sem a börtönnel nem foglalkoztam; de a hatalom működése, a hatalom különböző célpontjai, a marginális csoportok – ezek érdekelték.

⁴ Francia kifejezés. Olyan tanítómestert, mentort jelöl, akitől nem csak tényanyagot, de gondolkodásmódot is meg lehet tanulni. A hatvannyolccal szembeforduló „új filozófus” André Glucksmann nevezte így a meghatározó hatvanas évekbeli gondolkodókat 1977-ben megjelent könyvében. (Klaniczay Gábor kiegészítése)

⁵ A tudás akarása. Lásd a bibliográfiában.

Most pedig a személyes megismerkedésről. Ismertem egy-két olyan embert, aki ismerte Michel Foucault-t. Egy valóságos udvartartás volt Foucault körül, ez egy külön műsor volt, amiben nem volt részem, mert ez az egész a homoszexualitással volt átszöve, és az azzal kapcsolatos felszabadító mozgalommal, ez nem érdekelt (én nem vagyok az), de ettől függetlenül nagyon érdekelt maga az intellektuális atmoszféra. És akkor egy ismerős elvitt hozzám, csak hogy vele beszélgessek. Ez a találkozás azért szerveződött, mert Foucault írni akart valamit a késő-kádári Magyarországról. Ebben az időben, 1979-ben a *Corriere della Sera* számára írt a politikai zsurnalizmus tárgykörbe tartozó cikkeket. A tervezett sorozatból az első darab Iránról, a teheráni bazárról szólt, ami nagy pofára esés lett. (Foucault felszabadító forradalomként üdvözölte azt, amiből pillanatok alatt szörnyű diktatúra lett). Ezért azután az egész sorozat abba is maradt. A másodikat akarta volna Magyarországról csinálni, és ezért különböző „követeket” küldött Magyarországra. Először egy Alain Finkielkraut nevű filozófust, a *Le Juif imaginaire* c. könyv szerzőjét.⁶ Ő jött ide Magyarországra, és körbejárta az embereket, hogy előkészítse „Michel” látogatását, és valamilyen módon előre megismerkedjen a helyzettel. Ami érdekelte Foucault-t, az az volt, hogy a késő Kádár-korszakban hogy működhetett a demokratikus ellenzék viszonylagos szabadsággal. Miért nem csaptak szét közöttük, mint máshol, Szovjetunióban vagy Csehszlovákiában, mi az a titkos „modus vivendi”, amit ez a rebellis társaság mégis meg tudott találni a rendszerrel, hogyan hálózza be a rendszer az emberek gondolkodását. Szóval ilyen foucault-i módon kezdte értelmezni a helyzetet, amiből aztán mégsem lett semmi, amit persze nagyon sajnált mindenki.

Ugyanebben az időben, ismét Párizsban jártam, és akkor valaki más, egy Georges Mink nevű barátom elvitt Foucault-hoz, aki épp akkor olvasta egy magyar szerző franciául megjelent könyvét a magyarországi autóstopról. Volt egy délután, amikor másfél órát szerencsém volt beszélgetni vele, de nemigen emlékszem, hogy miket mondott, inkább kérdezett és én meséltem a magyarországi helyzetről.

TLD: *Mint történész, röviden hogyan tudná összefoglalni a véleményét Foucault-ról?*

KG: Mint filozófusról és gondolkodóról az a véleményem, hogy a 20. század második felének az egyik legjelentősebb gondolkodója volt. A hetvenes években volt néhány nagy gondolkodó, akik a jelenkori társadalom magyarázatáról nagyon eredetit tudtak mondani: Bourdieu, Foucault, Habermas. Még néhányat

⁶ A képzelt zsidó. Lásd a bibliográfiában.

fel lehet sorolni, de azt hiszem, tíznél nem nagyobb a lista. Foucault óriási tömegekre tudott hatni azokkal a gondolatokkal, amiket leírt. Például a több kötetes *Szexualitás története* késői munkássága, melyben érdekes és polemikus választ adott arra, amit korábban a hatvanas években szexuális forradalomként tűztek ki célul, aztán utána átültettek a gyakorlatba. Amit erről Foucault ebben az impozáns vállalkozásban csinált, az példászerűen mutatja, hogy amikor egy filozófust elkezd érdekelni egy történelmi kérdés, hogy jár annak utána. És Foucault nemcsak maga kezdett el kutatni – bár nagy műveltsége volt, és sok mindent tudott –, hanem, ahogy az anyag logikája megkövetelte, ahogy ás le az ember a történelemben, megy a genealógia után, úgy került kapcsolatba először a 18–19. századi kultúra történészeivel. Azután jött azzal a kérdéssel, hogy a gyónás milyen hatalmi mechanizmus, és akkor elkezdett a középkori kereszténység történészeivel együttműködni: így született például Pierre Legendre: *L'Amour du censeur (A cenzor szeretete)* című könyve.⁷ Érdeklődni kezdett, hogy a középkori egyház és a vallás hogyan hozta létre azt a nyomorult lelki alkatot, amitől a modern ember is szenved. Azután eljutott a kora középkori egyházatyák történészeihez. Kapcsolatba került sok mindenkivel, pl. Peter Brown-nal – aki a *Body and Society* művét az ő hatására írta meg. Ennek nyomán rájött, hogy a késő antik egyházatyák a görög filozófusok alapján dolgoztak, és akkor visszanyúlt a görögökhöz. Amit először a 17. századi átalakulásban próbált felfedezni, aztán a középkori egyházban, azt végül a görögöknél találta meg. Az is nagyon imponált, hogy az újabb anyagok hatására újra és újra felülvizsgálta a saját korábbi téziseit, és nem röstellte felrúgni korábbi elméleti konstrukcióit. Mindig az új helyzetnek megfelelő magyarázatot adott; ez egy igazi kutató történész jellemzője. De nem volt szaktörténész, ahogy ő kezelte a történészi forrásokat és anyagokat, azt nem mondanám, hogy mintaszerű egy történész számára, mert ő filozófusként mindig valamiféle nagyszabású gondolati építményt akart ebből kihozni. Tehát nem ment utána kritikailag a forrásoknak, ezért bírálták is. Néha nem hivatkozta le az összes szakmunkát, amit felhasznált, hanem csak, mint a bűvész a nyuszit a kalapból, előhúzza a frappáns idézeteket. De tudni kell, hogy közben ő szorgalmasan kutatott, és nagyon sok mindennel foglalkozott. Ami persze kiderül, mert a halála után a hagyatéka feldolgozására kialakult egy egész Foucault-biznisz. A Centre Michel Foucault központja Párizsban a Bibliothèque du Saulchoir, egy Domonkos-rendi könyvtár, Foucault kedvenc könyvtára. Ott dokumentálva van, hogy mikkel és kikkel dolgozott együtt. Az írásaiból is

⁷ Legendre, Pierre (1930-): Francia jogtörténész, pszichoanalitikus, jelenleg az École pratique des hautes études (EPHE) vallástudományi szekciójában dolgozik.

kiderül, hogy ki mindenkivel volt kapcsolatban és milyen helyzetekben. Olyan kutató volt, aki nagyon sok érdekes, izgalmas dolgot fel tudott tární.

A filozófus és a kutató történész mellett Foucault harmadik oldala a közéleti személyiség, a „*Public Intellectual*”. 1968 után ő mindig a nagy nyilvánosság előtt élt, témái és fellépései gyakran keltettek feltűnést. Ilyen demonstratív fellépése volt például, amikor Nyugat-Berlinben és Kelet-Berlinben, itt is, ott is botrányt csinált, s mindkét helyről rendőri segédlettel utasították ki. Máskor ellátogatott a börtönlázadások színterére, végül, amikor kitört a pánik az AIDS miatt, áttelepült San Fransiscóba, kinyilatkoztatva, hogy nem is igaz mindaz, amit a homoszexualitás és a HIV összefüggéseiről mondanak. Ez az utolsó dacos szembeszegülés okozta halálát. Küzdött a világgal élete végéig, Don Quijote jellegű figura volt.

TLD: *Volt-e valamilyen hatása Michel Foucault elméleteinek az Ön történelmi kutatásaira? Gondolok itt például a Civilizáció permén című tanulmánykötetre, ahol számomra úgy tűnt, a középkorban, esetleg az újkorban érvényben lévő diskurzus, a működésben lévő hatalmi technikák hasonló módszerekkel szorítják margóra az eretnekeket, boszorkányokat és egyéb társadalmi csoportokat, mint ahogy az a foucault-i művekben történik. A hatalom pedig saját maga hozza létre a vele szemben való ellenállást, hiszen az eretnekek végül is csak az egyházi fogalmi rendszerekből indulnak ki, éppen ezért buknak el végül.*

KG: Azt hiszem, sokban hatással volt. Foucault-tól leginkább a gondolkodásmódot lehetett megtanulni. Kétféle módon használják Foucault-t: az egyik az, amikor valaki (mint a marxisták a Marx-idézeteket) úton-útfélen előrángatja a Foucault idézeteket: „*már Foucault is megmondta*”. Ez a módszer nem igazán lenyűgöző. Ennél igényesebb és célravezetőbb a dolgok rendszerszerű működését végiggondolni az embernek a maga területén. És ezt próbáltam csinálni. Úgy érzem, nem kis részben Foucault-tól tanultam meg gondolkodni, tehát a gondolkodásom eredményében nyilvánvalóan van valamilyen hatása. Az egyik, ami mindig is foglalkoztatott – bár ezt nem Foucault találta ki, a marginális csoportok iránti érdeklődés másoknál is ott van (például Marcuse: *An Essay on Liberation* című könyvében) – hogy a civilizáció hogyan bánik azokkal, akiket a peremre szorított, akik az áldozatai, és akiket megpróbál kirekeszteni a saját területéről. Mindig is abban hittem, hogy a marginális csoportok által képviselt törekvések értékes dolgok, lehet, hogy az eretnekek igazibb keresztények voltak, mint a papok, akik őket megégették. És a karnevál, a népünnep a maga módján olyan civilizációs rendszer, ami lehet, hogy tartalmaz annyi filozófiai és művészeti igazságot, mint valamely kifinomult, de steril udvari szertartás, amit a

magaskultúra csúcsának tartottak. Szóval ilyen romantikusnak, populistának nevezhető nézeteket vallottam.

A hatvanas évek lázadásának az volt a lényege, hogy felépíthető egy ellenkultúra. És ennek az értéke, ha nem is mondja az ember, hogy jobb, mint a másik, a „hivatalos”, de megköveteli azt, hogy ezt is fogadják el, [mert] ez is kultúra, ez is érték. És az igazságtalan, jogtalan, elfogadhatatlan, vagy valamilyen módon elítélendő, ahogyan mindig is bánt a magaskultúra és a mindenkori hatalom ezzel a lázadó, marginális ellenkultúrával a történelem folyamán. Foucault-nál is megvolt ez a szimpátia, bár ő ezt nem ilyen romantikus módon fogta föl. Szenvtelen és szarkasztikus megfigyelőként próbálta bemutatni, hogy a hatalom hogyan bánik el ezekkel a dolgokkal, és igazából ez is rokonszenves volt nekem. A hetvenes évek végén már számomra is úgy tűnt, hogy sok naivitás volt abban a hitben, hogy meg lehet váltani a világot a diáklázadás és az ellenkultúra eszméivel. És ezt akkor már távolságtartással próbáltam nézni.

Ami engem akkoriban jobban kezdett érdekelni, az az volt, hogy hogyan lehet felülemelkedni ezen az egészen, és kívülről látni ezt a helyzetet. Ennek alapján pedig egyrészt az áldozatokkal együttérezve leírni, hogy igazságtalanság történt velük, de azt is bemutatni, hogy amit ők akarnak, az sincs kívül a rendszeren, hanem része a rendszernek. És erre a megközelítésre Foucault-nál nagyon sok mindent lehet találni, és ennek hatása ott volt egész gondolkodásomban. Ha azonban magukat azokat a kérdéseket nézzük, amivel mint történész akkoriban foglalkoztam, vagyis a szentkultusz, a csodahit problémáját, vagy azt, hogy például miért hittek az emberek a vámpírokban, milyenek voltak a boszorkányüldözések, ezeket a problémafelvetéseket nem lehet visszavezetni Foucault-ra, vagy más nagy hatású gondolkodóra. De végső soron egyetértek, hogy az embernek a gondolkodása háttérében kellene ezek a nagy átfogó sémák, segítik abban, hogy megtalálja azt, ami érdekes a történelemben.

TLD: *Ilyen foucault-i sémák, témakörök a hatalom-ellenállás kérdésköre, részben a marginális csoportok, illetve a test története. Az Ellenkultúra című kötetében nagy hangsúlyt kap a test, mint médium, üzenethordozó. Számomra úgy látszott, hogy az Elgyötört test, megtépett ruha című tanulmányában a hippik, performance művészek, stb. a testükön keresztül az aktuális hatalommal szemben tiltakoznának egy modern kor előtti hagyományhoz visszatérve (a test, mint színház).*

KG: Foucault-nál a test nem annyira, mint a lázadás médiuma, vagy üzenethordozója, hanem mint a szenvedést okozó hatalmi beavatkozás céltáblája szerepel. A *Felügyelet és büntetés* első részében, a francia király merényletjének, Damiens-nek a nyilvános kínhaláláról adott részletes beszámolót olvasva az

ember gondolkodásába beleégetődik, hogy a hatalom hogyan használja a testet, mint konkrét kommunikációs eszközt. Ennek nyomán, minthogy a test története egy olyan új kutatandó terület lett a történészek számára, ami nagyon érdekelt, és megpróbáltam Foucault-ra is támaszkodni. De ami engem jobban érdekelt e kérdéskörben, az kevésbé az, hogy a testen milyen nyomokat hagy a hatalom, mint az, hogy az emberek hogyan próbálnak meg valamit kifejezni, kifejezésre juttatni a testükkel. Az engem érdeklő probléma oda nyúlt vissza, hogy a hatvanas évek ifjúsági kultúrái a testet mint médiumot használták sok szempontból: az öltözködésben, a hosszú hajviseletben, a tetovában, stb. Azt, hogy az egyes ember teste egyfajta médium lehet, inkább antropológiai írások próbálták bemutatni a népszokások vizsgálatával, vagy a muzulmán női viselet, a csador körüli viták, vagy a törzsi viseletek elemzésével. Ebben Foucault hatása kevésbé játszott közre, nekem ez egy konkrét kutatási téma volt, ugyanis egy időben öltözködésszociológiát, divatszociológiát tanítottam; és ezzel az érdeklődéssel függött össze az „*Elgyötört test, megtépett ruha*” című tanulmányom is. Ebben persze hivatkozom a *Felügyelet és büntetés* bevezetésére is. De inkább azt mondanám: Foucault hatását e kérdéskörben, a test története ügyében is szélesebb összefüggésben lehet inkább tetten érni.

A hetvenes, nyolcvanas éveknek számos meghatározó új kutatási témája volt. Ezek közé tartozott a test története, ilyen volt a szexualitás története, a marginalitás vizsgálata, vagy az elmebetegség kérdésköre. Ezeknél mindenhol fel lehet sorakoztatni Foucault mellett többeket is, az elmebetegségnél például az anti-pszichiátriai mozgalmakat, Thomas Szaszt, David Coopert, R. D. Lainget, és másokat.⁸ Ezek a területeken belül Foucault-nak sajátos kritikus, pengeéles, önálló mondanivalója volt, részben vitatkozott a többiekkel, részben a saját területéhez hozzákapcsolt valamit, amiből ő a saját maga nagy elméleti konstrukcióit építette. Bizonyos kérdések iránt egyszerűen felébresztette az érdeklődést, ahogyan ő hozzászólt ahhoz a területhez, akár a test történetéhez, akár a szexualitásához. Az igazán érdekes az volt Foucault-ban, ahogyan ezen területek belső hatalmi mechanizmusait be tudta mutatni. Mindenhol pillanatok alatt elfűrészelte azokat a naiv utópikus elképzeléseket, amelyek például a

⁸ Szasz, Thomas S. (1920-): Magyar születésű, de külföldön tevékenykedő pszichiáter, tudós. A pszichiátria alaptételeit, valamint az orvostudomány hatalmát kritizálta. Főbb, magyarul is megjelent művei *Az elmebetegség mítosza*, (Lásd a bibliográfiában) továbbá a *Szertartásos kémia*. Cooper, David (1931-1986): Dél-afrikai pszichiáter, az anti-pszichiátria mozgalom (a kifejezést ő használta először) alapítója, vezetője. Szerinte az örület a társadalom terméke, megoldást rá pedig egy forradalom hozhat. Művei közül egyet sem fordítottak magyarra. Laing, R. D. (1927-1989): Skót orvos, pszichiáter és pszichológus, az anti-pszichiátria mozgalom egyik fontos alakja. Családpszichológiával foglalkozott, munkásságára jelentős hatást gyakorolt az egzisztencialista filozófia.

testből vagy a szexualitásból vagy a marginálisokból egyfajta romantikus pozitív ideált vagy az „igazságnak” a forrását, külön letéteményesét akarták volna kihozni. Azt mondja mindig, hogy azok akik azt hirdetik, hogy itt vagy ott van az igazság, azok is a hatalom ügynökei, és az emberek gondolkodását valamire ráállítják; azt hitetik el velük hogy ott fogják megtalálni. Pontosan ez a hatalom működése, hogy ott keresik, de közben egy bizonyos ellenőrzés alatt, egy már előre megszabott helyzetben, amiből nincs kiút, s ami csak egyre rosszabb lesz.

Ez volt az ő alapfilozófiája. Órála is el lehetne mondani, hogy ez egy paranoid típusú gondolkodás. Híres mondása volt, hogy csak meg kell vakarni a demokratikus álarcot a nyugati világban, és tüstént előjön alóla a diktatórikus maszk. De az ember olyan világban élt és talán él is, amiben mindig kapja a pofonokat, és egy ideig nem érti hogy miért kapja. Ebben a helyzetben sokat számít, ha valaki [mint Foucault] azt mondja, hogy jobban oda kell figyelni, nem kell az első látszat után rögtön itélni, gondolkodni kell, látni kell a szélesebb összefüggéseket.

TLD: *A saját korára nézve volt-e mondanivalója, üzenete ezeknek a történelmi kutatásoknak?*

KG: Azt hiszem, hogy volt, bár nem az én dolgom, hogy ezt megítéljem. Mindig azt gondoltam, hogy én középkorkutatóként olyan témákkal foglalkozom, amiknek van kritikai mondanója a hetvenes, nyolcvanas évek késő kádári szocialista világában is. Egyrészt – részben Foucault nyomán – a genealógiáját próbáltam kutatni annak, hogy hogyan jöttek létre az ember gondolkodását megcenzúrázó, keretekbe foglaló ideológiai rendszerek. Például az, ahogyan az eretnek mozgalmak és a fundamentalista vallási irányzatok lázadtak és utána támadták az egyházat, ott nekem mindig a fejemben volt az is, hogy például a reform-marxisták hogyan próbálták előhúzni az ifjú Marxot és próbálták a hivatalos marxistákat ennek segítségével bírálni. Az újbaloldal is egyfajta fundamentalizmus volt, és próbálta támadni a munkásosztály nevében a szocialista államot, például ahogy ezt Magyarországon Haraszti Miklós csinálta *Darabbér* című betiltott könyvében.

Nem próbáltam azt mondani, hogy ez ugyanaz, mint amit a középkorban megfigyelhetünk, de egy hasonló rendszernek a korábbi működésével foglalkozva erre nézve is tanulságok adódtak. Például Aczél György, mint a kultúrpolitika hivatalos irányítója Lukács György és a Lukács-tanítványok támogatásával egyfelől viszonylagos szabadságot adott egyféle kritikának, e területen lehetett akár egy belső ellenzéki álláspontot is képviselni, másfelől tulajdonképpen ez a mechanizmus volt maga a rendszer: úgy csinálni, mintha

lehetne kritizálni, de közben amit az ifjú reformmarxisták mondtak, az is végső soron, egy másik formában mégis a marxizmus helyzetét erősítette meg.

A jelenkorral kapcsolatos érdeklődésemmel függött össze a test történetével és az ellenkultúra történeti előzményeivel kapcsolatos kutatás is. Akkoriban úgy éreztem, hogy a középkori eretnekek, vagy Assisi Szent Ferenc és követői egyfajta középkori hippik voltak. Tisztában voltam azzal ugyan, hogy a történészeknek nem szabad a jelen gondolatait ráerőltetni a múltra, de azt is vallottam, hogy letagadni sem szabad, hogy azok a problémák, amikre keresi a választ a saját fejében, a saját korában gyökereznek. Nem árt ezt tudni, de fontos megérteni, hogy volt-e különbség vagy kapcsolat a két kor között. De hogy bizonyos problémákra azért érzékeny egy kor, mert valamilyen módon tanulságos a számára, mindig is ez volt a történeti kutatás alapja, és én olyan dolgokat akartam csinálni, aminek valami tanulsága van, ezt nem tagadhatom.

TLD: *Fő művében, Az uralkodók szentségében már kevésbé érzékelhető a foucault-i hatás, bár még talán a gyóntató és a szent hercegnő alkotta „furcsa páros” értelmezésében jelen van, hisz a vallomás is a hatalom technikája. Foucault mellett milyen más szerzők voltak még nagy hatással kutatásaira, mire eljutott a fő művéig?*

KG: Először is hadd tegyem hozzá, hogy igen: minden témánál más megközelítésre van szükség. *Az uralkodók szentsége* egy kicsit konzervatívabb típusú történeti téma, rengeteg olyan hagyományos szemléletű történeti munka van ezzel kapcsolatban, amelyet fel kellett használnom, fel kellett dolgoznom és összefüggésbe hoznom saját hipotéziseimmel. És ezért a fő célom ebben a munkában az volt, hogy egyféle szintézist csináljak, összehasonlító történeti vizsgálatot, aminek a központi problémája valóban más volt már, mint korábbi munkáimban, ahol közvetlenül azokkal a témákkal foglalkoztam, amik a jelenben is érdekeltek. Itt az volt a célkitűzés, hogy hosszú időre használható összehasonlító elemzést készítek, és megértsem azt, hogy hogyan lehetett a középkorban eltulajdonítani, a hatalom céljaira kisajátítani a szentkultuszt, ami eredetileg, a római császárokkal szembeszegülő antik mártírok idején az uralkodók hatalmának egyféle vallásos ellenpontja, ellensúlya volt. Bár az egyház mindig is az uralkodók oldalán állt – az uralkodókat felszentelték, koronázták isten kegyelmével – a középkori politikai hatalomnak le kellett győznie az egyháznak azt az ellenállását, hogy ezt a kultuszformát, ami elsősorban nem az uralkodók számára volt fenntartva, szintén átengedjék a királyoknak. Hiszen az, hogy a királyok szentek lettek volna – fogalmi ellentmondás. Az uralkodóknak kötelességük volt az utódnemzés, vagy hogy halálos ítéleteket mondjanak ki, vagy hogy csatában harcoljanak és öljenek,

mindez nem összeegyeztethető a keresztény szentség kritériumaival, de mégis összeegyeztették, ez volt az, ami érdekelt engem, [és az,] hogy ez hogyan volt lehetséges. Ez csak nagyon áttételesen hozható kapcsolatba Foucault-val.

Valóban, az a fejezet, ahol azt a „furcsa pár” viszonyt elemzem, ami a gyóntató és a szent hercegnő között kialakult, az részben Foucault-ra is emlékeztet. Bár ez inkább a hetvenes, nyolcvanas évekbeli gender típusú történetírás, ami persze szintén sokat tanult Foucault-tól. Amerikában a gender történészek mind Foucault olvasásával kezdték, és ez azután ott maradt a gondolkodásukban.

Ha arra gondolok, hogy ki más mindenki hatott rám, azt mondanám, hogy ami még hasonló módon hatott a gondolkodásomra, mint Michel Foucault, az egy-két olyan antropológus, mint Victor Turner és Clifford Geertz, akiknek az olvasását hasonló megvilágosodás-élményként éltem meg. Victor Turnernél azt, amit ő a *Rituális folyamat* című könyvében mond el az emberi társadalom működéséről, ahol megkülönböztet egy nagy, kétpólusú rendszert, a struktúra és közösség egymással való szembenállását a történelemben. Ezt megpróbálja különböző rítusokban, szertartásokban, társadalmi szerveződési formákban kimutatni. Ebbe hosszú lenne belemenni, és ennek nincs sok köze Foucaulthoz, de ez is egy hasonló nagyhatású elmélet volt, ami mindennel kapcsolatban mondott valamit, és sokan próbáltak ennek nyomán kutatási témát keresni. Ezek közé tartoztak a szertartások, a hatalom rítusai és a lázadás rítusai, az uralkodói szertartások és koronázási szertartások. Ezek az antropológiai megközelítések nagyon használhatóak és fontosak voltak amikor az uralkodók szakrális eszközeiről gondolkodtam. Tulajdonképpen egy olyan témáról van szó itt, amiben a szentség és a hatalom kapcsolatait kutattam, az egyháznak ebben való részvételét és az embereknek, a spontán kultuszoknak ehhez való hozzájárulását.

A másik nagy hatású antropológus, Clifford Geertz pedig sokat segített a szertartások értelmezésében, abban, hogy megértse az ember, hogyan gondolkodnak erről maguk a résztvevők. Mert az egy dolog, hogy a szertartásról olvas az ember egy leírást, és azt modern terminusokkal értelmezni tudja. Ahhoz, hogy megértse az ember, hogy azok miért gondolták azt, amit gondoltak, sokkal körültekintőbb elemzés szükséges. És ez nekem mint középkortörténésznek – hiszen a középkor egy másik világ, másféle gondolkodásmód –, nagyon fontos volt.

Munkásságomra ezen túlmenően nagy hatása volt a francia történetírásnak, az *Annales*-körnek, vagy a hozzájuk kapcsolódó nem francia, de az ő hatásuk alatt dolgozó történészeknek vagy gondolkodóknak, mint Carlo Ginzburg, Peter Burke, Natalie Zemon Davis vagy akár Umberto Eco. Tőlük tanultam,

hogyan olyan színes történeti képet kell rekonstruálni a forrásokból, ami megérthetővé teszi a más kor másféle emberét. Ez megint csak kicsit más, mint amire a Foucault törekedett. Foucault nem igazán próbálta megérteni az embereket, hanem inkább az őket korlátok közé szorító vagy az őket mozgató nagyobb struktúrákat próbálta jellemezni. Bár ott van például a *Herculine Barbin, Alexine B.* című kis könyve, ott odatesz egy dokumentumot, hogy tessék, gondolkodjatok el rajta, de neki erről semmi mondanivalója nincs, vagy inkább szándékosan nem mond semmit. Ez is egyféle attitűd, de én azért ennél a történész számára jobbnak tartottam azt a fajta kontextuális magyarázatot, amit a mikrotörténészek (például Carlo Ginzburg) próbáltak csinálni: a hosszas vizsgálódást arról, hogy mi lehetett az illető fejében.

TLD: *A magyar történetíráson belül hogyan tudná meghatározni az Ön történészi munkásságát? Egyik írásában kiemeli Mályusz Elemér munkáját vallástörténeti szempontból. Miben látja az Ön műveinek újdonságát Mályusz Elemérhez (intézményközpontú történeti megközelítés, az egyház pedig a fejlődés hajtóereje), illetve Székely Györgyhez (aki az eretnekekről leginkább átpolitizálva írt) képest?*

KG: Ha Mályusz Elemér munkásságát nézzük, ő a huszadik század egyik legnagyobb magyar történésze, aki a középkortól az újkorig, a politikától a kultúrtörténetig, egyháztörténetig nagyon sok mindenről írt, nagyon nagyszabású történész volt, nagyon sok olyan terület van, amivel kapcsolatban jelentőset alkotott, de az ő kutatásaihoz csak áttételesen kapcsolódik az, amivel én foglalkoztam. Árpád-házi Szent Margitról írt remek tanulmánya volt az egyetlen érintkezési pont. Székely György tanárom volt, szakdolgozatom és kisdoktori disszertációm témavezetője. Az eretnekekről (elsősorban a huszitákról) évtizedekkel korábban írt cikkeinek a hagyományos marxista megközelítés volt a kiindulópontja, vagyis az, hogy (Engels nyomán) ezt egy középkori, burkolt, vallási köntösben folytatott osztályharcnak tartották. És a hagyományos egyháztörténettel szemben azt mondták, jogosan, hogy az eretnekek történeti kutatása el volt hanyagolva, holott ők is [egyfelől] igazi keresztények voltak, másfelől mártírok és áldozatok (ez utóbbi kitételekben volt is igazság). Székely György nem erőltette e korai cikkeiben az ideológiai általánosságokat, nem ez volt a jellemző rá. Ő adatokkal: összehasonlító vizsgálatokat folytató, résztémákkal, dolgozó történész volt, akinek a fő erénye az volt, hogy összeszedett sok, nemzetközi történeti kutatásban ismert, de a magyaroknál nem ismert adatot, és a magyar jelenségeket mindig egyetemes, összehasonlító kontextusban vizsgálta.

Amit én a középkori kereszténység történetéről írtam, azt inkább vallástörténetként jellemezném, nem egyháztörténetként. Nem az egyházi

intézményrendszer története érdekel, bár azt is fontos és kutatható dolognak tartom. Engem az érdekel, ami ezen kívül van, az eretnekmozgalmak, a népi kereszténység, népi vallásosság, vagy általánosabb értelemben a vallástörténetnek egy olyan formája, hogy a keresztény világszemlélet hogyan nyilvánul meg a kultúra egyéb területein: a művészetben, teológiában, tudományban. Például mi volt a középkori elképzelés arról, hogy milyen az ember és a természet viszonya, az egyén megjelenése, vagy hogyan viszonyultak a szegénység, gazdagság problémájához. Ez egy diffúzabb dolog, nem ugyanaz, mint az egyháztörténet, mert ott kifejezetten az egyházi intézményeknek és az azokban lévő személyeknek a történetéről van szó; engem viszont a gondolatok története érdekel.

Annyiban is különbözöm a Mályusz Elemér és Székely György által képviselt történetírástól, hogy én elsősorban a francia történeti iskolának a hatása jegyében próbáltam nyúlni a kérdésekhez. Francia és később angol nyelvű antropológiai ihletésű munkákat próbáltam mintaként használni. És abba, amivel foglalkoztam, ez mindig beszűrődött. Törekedtem arra, hogy a hetvenes és nyolcvanas évek történettudományának egyetemesen fölvetett kérdéseinek a szem előtt tartásával nyúljak olyan kérdésekhez, mint a szentkultusz, a népi kultúra története, a boszorkányüldözés története. Be próbáltam kapcsolódni egy nemzetközi diskurzusba a magyar adatokkal, illetve azok összehasonlító vizsgálatával, amitől szerintem a magyar jelenségek is új megvilágítást kapnak. Ehhez hozzátehetem azt, hogy mind Mályusz, mind Székely szintén ilyen összehasonlító elemzésekre törekedett a huszadik századi történetírás egy korábbi időszakában. Az összehasonlító, elméleti általánosításra törekvő történetírói stratégiát dicsérve ugyanakkor egyáltalán nem vitatom az olyan történészek megközelítéseinek jogosságát, akik egy-egy részterület teljesen új feltárásával foglalkoznak, nem törődve azzal, hogy máshol a világon mi van, abban mélyfúrás végeztével dolgoznak. Ez is értékes dolog. Szükség van a kutatásban erre a munkamegosztásra. Én megint csak azt mondanám, hogy a saját munkásságomat nem az én feladatom elhelyezni és értékelni.

TLD: *Milyennek látja a magyar Foucault-recepciót jelenleg?*

KG: Azt gondolom, hogy sok minden változott az utóbbi időben. Egerben volt például egy konferencia tavaly Kicsák Lóránt szervezésével; Foucault recepciójával foglalkozott, ott nagyon jó kis beszélgetés volt, de sajnos nem jelentették meg. Ott volt Foucault több magyar fordítója is, és ennek kapcsán érdemes kitérni arra, hogy nagyon sokat jelentett, hogy a közelmúltban Foucault szinte teljes életműve megjelent magyarul. A hetvenes, nyolcvanas években kellett tudni franciául annak, aki Foucault-t akarta használni, vagy

egy idő után már az angol fordításokat is lehetett olvasni. Én a nyolcvanas években Foucault-t már olvastattam az ELTÉ-n a diákokkal, persze idegen nyelven. Emlékszem arra, hogy a nyolcvanas évek végén volt egy beszélgetés Kelemen Jánossal, az ELTE Filozófia Tanszék vezetőjével; szélesebb egyetemista-értelmiségi közönségnek mi ketten próbáltuk közvetíteni, hogy kicsoda is Michel Foucault, és miért fontos az írásaival foglalkozni. A *Világosság* című folyóiratban dolgoztam akkoriban, itt jelent meg az első Foucault-írás magyarul: a „*Mi a szerző?*” című esszé, amit a pszichológus Erős Ferenc fordított le, és ez akkoriban szenzációszámba ment. A kilencvenes években azután jöttek sorra a fordítások, először a *Felügyelet és büntetés*, amivel sok fordítási probléma volt. Aztán utána sorra jöttek a gondosabb fordítások az Atlantisz kiadónál, és ezeket aztán rengetegen olvasták, fölfedezték, elkezdtek gondolkodni róla, írni, egyetemen tanulni, tanítani, és azt hiszem, hogy végül ebből egy igen széles körű, komoly Foucault-recepció lett. Ha valaki szociológusként vagy szociológiailag inspirált történészként a nemek történetével foglalkozik (mint például Hadas Miklós, aki a *Replikában* írt a „férfiuralomról”), annál Foucault mindig ott van a háttérben. És most hasonló problémákkal foglalkozik a *Korall* című folyóirat, ez az első olyan történész folyóirat Magyarországon, amely kifejezetten a franciás szemléletű történettudomány talaján áll, és ennek a metodológiai kérdéseit állandóan megpróbálja napirenden tartani. És ha már recepcióról beszélünk, Takács Ádám Foucault-ról szóló kitűnő disszertációját kellene megemlíteni, és ezzel kapcsolatos tanulmányait, és Sutyák Tibor könyvét. Úgy hiszem, a magyarországi Foucault-recepció nem rosszabb, mint bármely más országé. A németeknél és az angolszász világban hamarabb kezdődött a recepció, mivel ők közelebb vannak, valamint több köze is volt az ő dolgaikhoz annak, amit Foucault csinált, de azóta már nálunk is szépen le vannak fordítva a munkái, és sokan ismerik is.

Bibliográfia

A bibliográfiában egyrészt azokat a műveket válogattam össze, melyekre az interjúban utalás történt, másrészt a hazai Foucault recepció ugyanitt említett szerzőinek a témával kapcsolatos munkáit. Michel Foucault összes magyarra lefordított írását is ide soroltam, hogy szemléltessem, könyveinek jelentős hányada már elérhető magyarul. Klaniczay Gábor rendkívül szerteágazó munkásságának pedig mindössze azon elemeit vettem számba, amelyek leginkább kapcsolódnak a beszélgetés során említett témakörökhöz, úgy mint a marginalitás, hatalom, ellenállás és a test kérdéseéhez.

- BROWN, Peter: *The body and society: Men, women, and sexual renunciation in early Christianity*. Columbia University Press, New York, 1988.
- FINKIELKRAUT, Alain: *A képzelt zsidó*. Múlt és Jövő kiadó, Budapest, 2001.
- FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Gondolat kiadó, 1990.
- FOUCAULT, Michel: *A modernség politikai-filozófiai dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl: Michel Foucault írásaiból*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1991.
- FOUCAULT, Michel: *Herculine Barbin, más néven Alexina B.* Józsoveg könyvek, Budapest, 1997.
- FOUCAULT, Michel: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. Latin betűk, Debrecen, 1998.
- FOUCAULT, Michel: *A fantasztikus könyvtár- Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. Pallas Stúdió – Attraktor kft, Budapest, 1998.
- FOUCAULT, Michel: *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Atlantisz kiadó, 1999.
- FOUCAULT, Michel: *A szexualitás története II. A gyönyörök gyakorlása*. Atlantisz kiadó, 1999.
- FOUCAULT, Michel: *Én, Pierre Rivière, aki lemészároltam anyámat, húgomat és öcsémet*. Budapest, Józsoveg könyvek, 1999
- FOUCAULT, Michel: *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Osiris kiadó, Budapest, 2000.
- FOUCAULT, Michel: *Elmebetegség és pszichológia – A klinikai orvoslás születése*. Corvina kiadó, 2000.
- FOUCAULT, Michel: *Nyelv a végtelenhez – Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Latin betűk, Debrecen, 2000.
- FOUCAULT, Michel: *A szexualitás története III. Törődés önmagunkkal*. Atlantisz kiadó, 2001.
- FOUCAULT, Michel: *A tudás archeológiája*. Atlantisz kiadó, 2001.
- FOUCAULT, Michel: *Abnormal – Lectures at the College de France 1974-1975*. Verso, New York – London, 2003.
- FOUCAULT, Michel: *Az örület története a klasszikus korban*. Atlantisz kiadó, 2004.
- GYÁNI Gábor: Könyörületesség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája. *Történelmi szemle* 1999, 1-2. sz. 57-84.
- GYÁNI Gábor: *Posztmodern kánon*. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest, 2003.
- HADAS Miklós (szerk.): *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Replika Kör, Budapest, 1994.
- HADAS Miklós: *A modern férfi születése*. Helikon kiadó, 2003.
- HADAS Miklós: *A férfiasság kódjai*. Balassi kiadó, Budapest, 2010.
- HARASZTI Miklós: *Darabbér*. Budapest, 1989. (Első megjelenés: 1975, Berlin).

- KELEMEN János: Michel Foucault: A tudás archeológiája. *Valóság*, 1971/1. 110-111.
- KELEMEN János: Michel Foucault tanulmánya elé. *Világosság*, 1981, 12. évf. 7. sz. 22-24.
- KELEMEN János: A szavak és a szavak. *BUKSZ*, 2001. 1. Tavasz.
- KISANTAL Tamás: Egy kitalált tárgy megtisztítása. (Szekeres András [szerk.]: *A történelem szerszámosládája.*) *Aetas*, 2004/1. 224-230.
- KLANICZAY Gábor: Az eretnekség és a szövőipar kapcsolata a XII-XIII. századi eretnekmozgalmaknál. In: KLANICZAY Gábor – PAJKOSSY Gábor – RING Éva (szerk.): *Dolgozatok a feudális kori művelődés történetéből.* ELTE BTK, Budapest, 1974, 9-46.
- KLANICZAY Gábor: Az eretnekség Toulouse-ban 1150 és 1250 között. In: *Emlékkönyv Székely György 65. születésnapjára.* Szerk. SZ. JÓNÁS Ilona. Budapest, 1989, 26-51.
- KLANICZAY Gábor: *A civilizáció peremén.* Magvető könyvkiadó, Bp., 1990.
- Klaniczay Gábor: Szent Vencel képének átalakulása a X-XIII. századi legendákban. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és a régmúltból : Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára.* Szerk. SZ. JÓNÁS Ilona. ELTE, Budapest, 1994. 51-60.
- KLANICZAY Gábor: Michel Foucault és a történetírás. *Magyar Lettre Internationale*, 30 (1998 őszi), 13-16.
- KLANICZAY Gábor: „A történelemben az ember valahogy az élet teljességével foglalkozik”, interjú Klaniczay Gáborral (Takács Erzsébet és Lajtai László). *Sic Itur ad Astra*, 9 (1999), 2-4 sz., i.m. 3-18.
- KLANICZAY Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek.* Balassi Kiadó, Budapest, 2000.
- KLANICZAY Gábor: *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években.* Noran kiadó, 2003.
- KLANICZAY Gábor (szerk.): *Európa ezer éve: a középkor. I.* Osiris kiadó, Budapest, 2004.
- KLANICZAY Gábor (szerk.): *Európa ezer éve: a középkor. II.* Osiris kiadó, Budapest, 2005.
- KLANICZAY, Gábor – PÓCS, Éva (eds.): *Demons, Spirits, Witches. Vol. I. Communicating with the Spirits.* CEU Press, Budapest, 2005.
- KLANICZAY, Gábor – PÓCS, Éva (eds.): *Demons, Spirits, Witches. Vol. II. Christian Demonology and Popular Mythology.* CEU Press, Budapest, 2006.
- KLANICZAY, Gábor – PÓCS, Éva (eds.): *Demons, Spirits, Witches. Vol. III. Witchcraft Mythologies and Persecutions.* CEU Press, Budapest, 2008.

- LAFFERTON Emese: Az ember és a társadalom testéről a modern tudományok tükrében. Szakirodalmi áttekintés. *Replika*, 1997, 28. sz. 39–59.
- LAFFERTON Emese: *A magántébolydától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlata európai kontextusban, 1850–1908.* Recepció és Kreativitás. Nyitott magyar kultúra. MTA Multidiszciplináris kutatás, 2004. [Online: <http://zeus.phil-inst.hu/recepcio/htm/3/303.htm> – 2012. március.]
- LAFFERTON Emese: Halált hozó hipnózis – Egy 1894-es eset és a tudomány mentális földrajza. *Korall*, 2005. 21-22. sz. 46-68.
- LAING, R.D.: *Beszélgetések gyerekekkel.* Helikon Kiadó, Budapest, 1988.
- LEGENDRE, Pierre: *L'Amour du censeur. Essai sur l'ordre dogmatique.* Éditions du Seuil, 1974.
- MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Akadémiai kiadó, Budapest, 1971.
- MARCUSE, Herbert: *An essay on liberation.* Allen Lane The Penguin Press, London, 1969.
- RÁCZ József és TAKÁCS Ádám (szerk.): *Drogpolitika és hatalomgyakorlás. Elméleti keretek és perspektívák. Elemzések foucault-i perspektívából.* L'Harmattan, ELTE Társadalomtudományi Kar, Budapest, 2006.
- SÁROSI Péter: Schönauai Erzsébet és Egbert: egy középkori látnok és gyóntatója. *Sic Itur ad Astra*, 1999. 2-4. sz. 129-162.
- SUTYÁK Tibor: *Michel Foucault gondolkodása.* Attraktor kiadó, 2007.
- SZASZ, Thomas S.: *Az elmebetegség mítosza: a személyes magatartás elméletének alapjai.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002.
- SZÉKELY György: Az egyházi nagybirtok újjászervezése. Harc az egyházi kizsákmányolás ellen – eretnekmozgalmak. In: SZÉKELY György (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században.* Akadémiai kiadó, Budapest, 1953. 334-377.
- SZÉKELY György: A huszitizmus és a magyar nép 1. *Századok* 1956. 3.sz. 331-368.
- SZÉKELY György: A huszitizmus és a magyar nép 2. *Századok* 1956. 4-6.sz. 556-591.
- SZÉKELY György: Hitújító a máglyán. Husz János és a huszitizmus a konstanzi per tükrében. *Világosság*, 1965. 6. évf. 583-590.
- SZÉKELY György: Vallási irányzatok, egyházak és társadalom az első évezredben. Ortodoxia, szakadárság, eretnekség a keresztény és muzulmán világban. *Világosság*, 1966. 7. évf. 601-608.
- SZÉKELY György: Ótestamentumi elemek a cseh huszitizmusban. *Világosság*, 1977. 18. évf. 3. sz. 134-140.
- SZÉKELY György: *VII. Gergely.* Akadémiai kiadó, Budapest, 1984.

Michel Foucault és a magyar történetírás.
(Interjú Klaniczay Gáborral)

TAKÁCS Ádám: Michel Foucault és a történelem tapasztalata, *Századvég*, 1998 tél, 143-166.

TAKÁCS Ádám: Az elfelejthetetlen Michel Foucault, *Magyar Szemle*, 2006. április, 139-145.

TAKÁCS Ádám: Biopolitika és nemzeti állapot. Michel Foucault egy problematikájának rekonstrukciója. In: CIEGER András (szerk.): *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Atelier, Budapest, 2009.

TAKÁCS Erzsébet: A középkori szegénység problematikája Christine de Pisan műveiben. *Sic Itur ad Astra*, 1999. 2-4. sz. 163-194.

TURNER, Victor: *A rituális folyamat: struktúra és antistruktúra*. Osiris, Budapest, 2002.

Recenzió

**Havas László: *Florus, az organikus világkép első egyetemes megszólaltatója.* [Debrecen, 2011. 440 oldal]
(K. Csízy Katalin)**

Amikor az olvasó kezébe veszi Havas László monográfiáját, figyelmét nem csupán Florus neve ragadja meg, hanem az organikus történelemszemlélet címben megfogalmazott gondolata is, hiszen az is hasonló mérvű érdeklődésre tarthat számot.

Számos antik forráshelyünk bizonyítja e témakör népszerűségét. Egyik legrégebbi példája a Rigvédában szereplő Purusa, az indiai vallás „Ős-embere”, akinek szájából, karjából, combjából és lábából lett bráhmána, ksatrija, vaisja és súdra, a társadalom négy rendje, amelyek az örök törvény, s az isteni akarat megnyilvánulási formái.

A kereszténység szent könyve, a Biblia sokat idézett helye az a páli levél, amely szintén az organikus gondolkodást juttatja kifejezésre. Szent Pál a korinthusiakhoz írott első levelének 12. passzusában, mielőtt a legkiválóbb adományról, a szeretetről szólna, a Szentlélek kegyelmi ajándékairól beszél. Az Egyház Krisztus teste (12,12-31), amelyben: 12,18-20 „*Isten határozta meg minden egyes tag feladatát a testben, tetszése szerint. Ha valamennyi egy tag volna, hol volna a test? Így azonban sok a tag, de a test csak egy.*”

Havas László nem csupán e fenti textusra, hanem az organikus elméleteknek még számos exemplumára hivatkozott gondosan szerkesztett, kiváló forrásismeretről tanúbizonyságot tevő kötetében. A kronológiai problémákon túl Florus historikusi és rétori tevékenységére vonatkozó bevezető szakaszban megfogalmazott „Kérdésfelvetést” követően a mű hat fő fejezetre tagolódik. Ezek a következők: I. – Florus kora, neve és életútja; II. – A költő, aki magát királynak képzelte; III. – A tarracói grammaticus tanári hivatástudata; IV. – A *Populus Romanus* florusi életrajza mint egy átfogó organikus történelemszemlélet tükré; V. – Florus recepciója az antikvitásban és végül: VI. – Összegzés és kitekintés.

A fejezetcímek, s az itt fel nem tüntetett alfejezetcímek önmagukért beszélnek, s a klasszikus filológus-szerző pontos, mindenre kiterjedő rendszerező munkáját dicsérik, aki nem csupán történeti vonatkozásban vizsgálta Florus *Epitoméj*át, hanem, tágabb összefüggési rendszerbe helyezve azt, egyúttal a császárkori író retorikai, irodalmi, illetve költői tevékenységének bemutatására vállalkozott, ugyanis e fókuszok mentén bontakozik ki előttünk az egységes florusi történelemkoncepció. Havas László egyszersmind jól felépített argumentáció mentén haladva mutatja be azt a korántsem egyszerű problémakört, hogy Florus elődeinek filozófiai, irodalmi és történeti tradíciója milyen viszonyban áll az *Epitomé*val.

A záró fejezetben a szerző nagyszabású kitekintést ad arra vonatkozóan, hogy az ókori szerző sokszor látens, alig kitapintható jelenléte mennyiben formálta az utókor literatúráját. Havas László a kéziratok variánsainak feltérképezésével bizonyítja, hogy számos kiváló auctor ismerte és használta a római történeti munkát. Legyen szabad néhány nevet megemlíteni: Appianos, Tertullianus, Minucius Felix, Ammianus Marcellinus, Macrobius, Augustinus, Hieronymus, Johannes Saresberiensis, Petrarca és Dante – csupán a legismertebbek e jeles irodalmi palettáról.

A magyar forrásokban megjelenő Florus-imitációk szemünkben még becsesebbek, hiszen már Szent István *Intelmei*ben felbukkan egy szövegpárhuzam, amely egyúttal a szakirodalom sokat vitatott szöveghelye: (Lib. 6. „*unius linguae uniusque moris Regnum imbecille est et fragile*” – „*az egy nyelvű és egy erkölcsű ország törékeny*” – Florus az államalapítással kapcsolatban jegyzi meg: Ep. 1,1, 10 „*res erat unius aetatis populus virorum*” – „*a pusztán férfiakból álló nép csak egy nemzedéknyi lehetett volna*” – a befogadás, a nyitottság rendkívül fontos egy születőben lévő állam számára. E parallelizmus egyúttal arról árulkodik, hogy a pogány forráskritikai vizsgálat elengedhetetlen a *Libellus* tekintetében, ahol egyébiránt is szervesen keverednek az ókori és középkori elemek, híven szemlélteti mindezt első magyar királyunk székesfehérvári síremléke, hiszen mint ahogy Havas László egy másik munkájában írja: ez a sír: „*nem más, mint egy római szarkofág, amelyet keresztény szellemben alakították át*”.¹ Az *Intelmek* soraiban ily módon tűnnek elő a pogány ókor szellemi kisugárzásának újra és újra felvillanó fényei.

A reneszánsz idején Mátyás *Bibliotheca Corvináj*ában is megtaláljuk az *Epitomét*. Ezek után nem csodálkozhatunk, hogy Janus Pannonius költészetét befolyásolhatta Florus történelemlátása.

¹ HAVAS László: *Szent István: Intelmek*. Agatha Series Latina II. Debrecini, MMIV, XXI sk.

Az újkor hajnalán Nadányi János a magyar történelmet bemutató rövid összegzésével 1663-ban mint *Florus Hungaricus* jelentette meg munkáját. Idézhetnénk ugyanakkor Bornemissza Pétert, aki a császárkori szerző Hadrianushoz szóló versikéjét imitálta.

A következőkben elsősorban a IV. fejezet biológiai történelem-interpretációjához kívánunk hozzászólni. A *Praefatió*ban megfogalmazott látásmód, miszerint a Római nép olyan, mint egy ember („*Si quis ergo populum quasi unum hominem consideret*” – Praef. 1,4), amely, ill. aki már megélte életének minden egyes szakaszát, akkor négy lépcsőt (Praef. 1,4 *quattuor gradus*:) különböztethetünk meg életútján. Ezek a következők: *infantia* – *adulescentia* – *iuventus* – *senectus*. A birodalom most, az epitomátor korában egy új *infantiá*ba lépett, így örökkévalóságának újjászületése a leghívebb bizonyítéka. Ez az új kezdet a Hadrianus (117-138) korabeli érméken megjelenő phoenix-madár szimbolikájában testesül meg. Havas László a történeti munkát mégsem e császár uralkodásának éveire teszi, hanem az utána következő Antoninus Pius (138-161) idejére, amikor is a birodalom „*quasi reddita iuventute revirescit*” – „szinte visszanyerve ifjúságát, öregségében új erőre kapott” (Praef. 1,8). Florus az egyes életkorokhoz a római történelem különböző korszakait köti, s így a változás, egy-egy új életszakasz kezdete – jeles fordulópontokat jelöl. A klasszika-filológus ennek tükrében, a szövegvariánsokat összevetve ered a Florus-kódexek lehetséges módozatainak nyomába, amelyek alapján különféle időpontok adódnak, így nem mindegy, hogy a 400–150–150–200 éves szakaszolást, vagy a 250 – 250 – 200 – 200 éves tagolást fogadjuk el az egyes életkorokra vonatkozóan. Ezek mindegyike 900 évet eredményez. Nem csoda, hogy ebbe az elgondolásba kiválóan illeszkedik az a történetírói szándék, hogy Florus Róma éppen 900 éves évfordulójára fogalmazta meg művét.

Amennyiben arra a kérdésre szeretnénk választ kapni, hogy a császárkori író történelemkoncepcióját mely szerzőkből meríthette, úgy elegendő a IV. fejezet 3. alpontját elolvasnunk, amelyben Havas László megadja kérdésünkre a választ. Platón történetfilozófiájának biológikus elemei ugyanúgy szóba jöhetnek, mint Aristotelés és a peripatetikus iskola államelmélete, elsősorban Theophrastos és Dikaiarchos tekintetében, s így a későbbi szerző, Plutarchos, akinek történelemlátása szintén organikus jegyeket hordoz. Polybios kissé háttérbe szorul e sorban, mert Florusnál a kormányformák ciklikus váltakozása nem determináns, ő az életszakaszokhoz rendeli az egyes államformákat.

Kétségtelen, hogy császárkori írónkra nagy hatással volt a rhodosi iskola Panaitios és Poseidónios személyében, mégis Cicerót tekinthetjük elsőrendű példaképének, akinek írásaiban lényeges szerepet töltött be a természetelvű politikai felfogás. Cato, Sallustius, Varro, Seneca és Tacitus hatása mértékadó,

ami bizonyítja, hogy a kérdés tisztázásához nem elegendő csupán Liviusból kiindulnunk. Havas László alaptétele, hogy az antik retorika hatásának köszönhetően Florusnál rendezőelvvé válik az organikus felfogás. A szerző állítását elsősorban a gazdag metaforakincsből kiindulva igazolja. Ebből a szempontból játszik fontos szerepet Menenius Agrippa meséje (Liv. II, 32, 9; Flor. Ep. I, 23), amely mintegy alátámasztja az *Epitomé* princípiumát: a *populus Romanus* olyan, mint egy ember. Florus műve – írja Havas L. – Róma életrajza a sztoikus *kosmopolis* elgondolásának jegyében, ahol Virtus és Fortuna különféle módon fejtik ki hatásukat. E filozófiai kontextusba illeszkedve tettük fel második kérdésünket. Milyen párhuzamok jelennek meg Florusnál a jellemrajzok vonatkozásában, ha az egyes életszakaszokra gondolunk? E probléma tisztázásához elengedhetetlen a IV. 6-ban tárgyalt *foedus*-elmélet, miszerint Róma nagyságának és egészségi állapotának letéteményese a szövetségi politika. Amíg Róma egységes, szilárd identitástudattal rendelkező néppé válik, s területe nem szárnyalja túl azt a mértéket, amely az istenek szemében a *hybris (superbia)* vétkének minősül, addig a birodalom képes az istenekkel összhangban, s leginkább útmutatása szerint működni, vagyis a szövetség nem veszíti el szentségét, egészen a *bella transmarina* kezdetéig. A *foedus* az első két életszakaszban, az *infantia* és az *adulescentia* idején sértetlen, majd a birodalom *iuventusa* megváltoztatja a korábbi állapotokat, ettől az időszaktól kezdve egyes történelmi személyek, császárok, hadvezérek lesznek a *virtus* hordozói. Egyén és közösség viszonya megbomlik, már nem testesíti meg a születéskor s a gyermekéskor idején megmutatkozó harmóniát. Az ünnep, a 900 éves évforduló szertartása a megtisztulás lehetőségét hordozza magában, s ennek megfelelően várja Florus a *populus Romanus* újbóli virágzását.

A szintén négyességet mutató platóni erények csakis egy egészséges társadalomban válhatnak államformáló tényezővé. A történelmi mű az egyes életszakaszokat a civilizációs fejlődés különböző fokozataival reprezentálja, így az *infantiához* a pásztorkodó életmódot, az *adulescentiához* a letelepedett földművelő életvitelt, míg a *iuventus* és a *senectus* korához az *artes* fogalmát rendeli, azaz egyszersmind a tudományok, a mesterségek, valamint a művészetek kiteljesedését.

Florus költészetében ugyancsak megfigyelhető e négyesség, amennyiben Havas L. a 2. carment bemutatva a rózsának négy életszakaszáról beszél, mert az ötödik szakasz a leszakítás pillanata, s ez már egy új életnek ad lehetőséget az élő tövön.

Összegezve tehát: a Florus történelemkoncepcióján végigvonuló kosmoszimbólum több különböző síkon jelenik meg a római szerző életművében. Amint az embernek, úgy a birodalomnak, a civilizációs fejlődésnek, a

növényeknek, sőt a bornak (carm. 3) és az érényeknek is megvannak a maguk szintjei, fokozatai, avagy szakaszai. Az érényeket kettős aspektusból kell szemügyre vennünk, hiszen a királyság és a köztársaság kori *infantia* és *adulescentia* jelzi az érényesség legmagasabb fokát. Numa Pompilius *religió*t tiszteletben tartó politikája szavatolhatja a birodalom *prosperitasát*. *Nomen est omen* –, hiszen ezt a „jámbor” magatartásformát kell követnie a nevében is *Piusként* méltatott Antoninusnak. *Flori opus floris*a ezen jól átgondolt történelemkoncepció jegyében kíván a maga számára halhatatlanságot elérni.